Title YAJNYAVALKYASMRTI -
VYAVAHARA ADHYAYA
WITH MITAK'SARA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 94 Subject: Dharmasastra

Title: Yagnyavalkya Smriti Vyavahara Adhyaya with Mitaksara

Author: Yagnyavalkya and Vigneshvara Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: V.S. 1867

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11" by 5" Extent: 166 folls.

Language: Sanskrit. Script: Devanagari.

Remarks: Complete.

।ए६०॥ ॐ नमः श्रीविनायकाय॥ श्रीपरमात्मने नमः॥ ॥अभिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रजानां पालनं प
रमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहमंतरेण न संभवति॥ दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन विनेति व्यवहारदर्श
नमहरहः कर्त्तव्यमित्युक्तं॥ व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहमिति सच व्यवहारः कीदृशः
कतिविधः कथं चेतीतिकर्त्तव्यताकलापो नाभिहितः॥ तदभिधानाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारभ्यते॥ व्यव
हारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह। धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः॥१॥ व्यवहारान्अ रा
न्यविरोधेन स्वात्मसंबंधितया कथनं व्यवहारः॥ यथा कश्चिदिदं क्षेत्रादि मदीयमिति कथयति॥ अ
न्योऽपि तद्विरोधेन॥ मदीयमिति॥ तस्यानेकविधत्वं दर्शयति॥ बहुवचनेन॥ नृपग्रहणं न क्षत्रियमात्रस २
यं धर्मः॥ किंतु प्रजापालनेऽधिकृतस्यान्यस्यापीति दर्शयति॥ पश्येदिति लिङ्वेक्तिस्यानुवादो धर्मविशेष
विधानार्थः॥ विद्वद्भिर्वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिज्ञैर्ब्राह्मणैर्न क्षत्रियादिभिः॥ ब्राह्मणैः सहेति तृतीया॥
ति दृशां तेषामप्राधान्यं॥ सहयुक्तेऽप्रधान इति स्मरणात्॥ अतश्चादर्शने अन्यथादर्शने च राज्ञो दो
षो न ब्राह्मणानां॥ यथाह मनुः॥ अदंड्यान्दंडयेद्राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन्॥ अयशो महदाप्नोति नर १

कं चैव गच्छति इति धर्मशास्त्रानुसारेण नार्थशास्त्रानुसारेण। देशादिसमयधर्मस्यापि शास्त्राविरुद्धस्य
धर्मशास्त्रविषयत्वात्। न पृथगुपादानं। यथा वक्ष्यति। निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्। सोऽपि
यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः। इति क्रोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रानुसारेणेति सिद्धे क्रोधलो
भविवर्जित इति वचनमादरार्थं। अमर्षः। क्रोधः लोभः लिप्सातिशयः॥ किंच। श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्म
ज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः। श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन। अ
ध्ययनेन च संपन्नाः धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः। सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च ये समाः। द्वेषरागरहिताः एवं
भूताः सभासदः सभायां यथा उपविशंति। तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्याः। यद्यपि श्रुताध्ययनसं
पन्ना इत्यविशेषेणोक्तं। तथापि ब्राह्मणा एव। यथाह कात्यायनः। स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलै
र्द्विजोत्तमैः। धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति। ते च त्रयः कर्त्तव्याः। बहुवचनस्यार्थवत्वात्
। यस्मिन्देशे निषीदंति विप्रा वेदविदस्त्रयः इति मनुस्मरणाच्च। बृहस्पतिस्तु सप्त पंच त्रयोऽपि वा सभा
सदो भवंतीत्याह। लोकवेदज्ञ धर्मज्ञाः सप्त पंच त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशा सभा

मि० व्यव० इति। मन्वर्द्धस्मृतेः सहेति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्यादि विशेषणमिति मंतव्यं। इतीयाश
२ थमांतनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यत्वासंभवात् विद्भिरित्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च। तथा च कात्यायनेन ब्रा
ह्मणानां च सभासदां च स्पष्टं भेदो दर्शितः। स प्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः। ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्व
र्गे तिष्ठति धर्मत इति। तत्र च ब्राह्मणा अनियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः। अत एवोक्तं। नियुक्तो वा
नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हतीति। तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदि राजा अन्यथा करोति त
दासौ निवारणीयो अन्यथा दोषं। उक्तं च कात्यायनेन। अन्यायेनापि तं यांतं येऽनुयांति सभासदः। तेऽपि तद्भा
गिनस्तस्मात् बोधनीयः स तैर्नृपः इति। अनियुक्तानां पुनरन्यथाभिधानेऽनभिधाने वा दोषो न तु राज्ञोऽ
निवारणे। सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समंजसं। अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषीति मनुव
चनात्। रिपौ मित्रे च ति। च शब्दाल्लोकरंजनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदः कर्त्तव्यं। यथा च कात्या
यनः। कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः। वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितमिति। व्यवहारा
न्नृपः पश्येदित्युक्तं। तत्रानुकल्पमाह। अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान्नृपेण तु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्रा २

ह्मणः सर्वधर्मवित्। कार्यांतरव्याकुलतया व्यवहारानपश्यता नृपेण। पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह। सर्वधर्मवित् सर्वान्
धर्मान् शास्त्रोक्तान्। सामयिकांश्च धर्मान् वेत्ति। विचारयतीति स सर्वधर्मवित्। ब्राह्मणो न क्षत्रियादिर्नियोक्त
व्यो। व्यवहारदर्शने। तं च कात्यायनेनोक्तगुणविशिष्टं कुर्यात्। यथा। दांतं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थि
रं। परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति। एवंविधं ब्राह्मणासंभवे क्षत्रियं वैश्यं वा नियुंजीत। न शूद्रं॥
यथाह कात्यायनः। ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्। वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जये
स्त्रं ३र त्। इति नारदेन त्वयामवमुख्यो दर्शितः। धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः। समाहितमतिः पश्येद्व्यव
हाराननुक्रमादिति। प्राड्विवाकमते स्थितो न स्वमते स्थितः। राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिव
त्। तस्य चेयं यौगिकी संज्ञा। अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्। तयोर्वचनं विरुद्धं विविधं च सभ्यैः सह वि
विनक्ति विवक्तीति वा विवाकः। प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः। उक्तं च। विवादानुगतं पृष्ट्वा सस
भ्यस्तं प्रयत्नतः। विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति॥३॥ अपि च। रागात् लोभाद्भयाद्वापि स्मृ
त्यपेतादिकारिणः। सभ्याः पृथक्पृथग्दंड्या विवादाद्विगुणं दमं। पूर्वोक्ताः सभ्या रागोऽपि निरंकु

मि०व्यव० त्रावेनतदभिन्नताशगात् स्नेहातिशयात् लोभाद्वाभिलाषातिशयात् भयात् संत्रासात् स्मृत्यपेतं स्मृति
२ विरुद्धमादिशब्दादाचारादपेतं कुर्वतः पृथक् पृथगेकैकशः विवादात् विवादपराजयनिमित्तात्
दमाद्द्विगुणं दमं दद्युः। न पुनर्विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात् तथा सति स्त्रीसंग्रहणादिषु दंडाभावप्रसं
गः। रागलोभभयानामुपादानं रागादिद्वैवद्विगुणो दमो नाज्ञानमोहादिष्विति नियमार्थं न च राजा सर्वस्मै
ष्ट ब्राह्मणवर्जमिति गौतमवचनात् न ब्राह्मणा दंड्या इति मंतव्यं तस्य प्रशंसार्थत्वात् यत्तु षड्भिः परिहा
दं प्रश्न ६ र्यो राज्ञा अवध्यश्चाबंध्यश्चादंड्यश्चाबहिःकार्यश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति तदपि स एष बहुश्रुतो भवति लो
कवेदवेदांगविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चत्वारिंशता संस्कारैः संस्कृत
स्त्रिषु कर्मसु स्वभिरतः षट्सु वा सामयाचारिकेष्वभिविनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयं न ब्राह्मण
मात्रविषयं। व्यवहारविषयमाह। स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं
हि तत्। धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परैराधर्षितोऽभिभूतो यः राज्ञे वाक्यवा आवेदयति वि
ज्ञापयति चेद्यदि तदावेद्यमानं व्यवहारपदं प्रतिज्ञोत्तरसंशयहेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजनात्मको ३

व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य चेदं सामान्यलक्षणं स च द्विविधः शंकाभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति यथाह
नारदः। अभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः। शंकासतां तु संसर्गात्तत्त्वं होढाभिदर्शनादिति। हो
ढां लोप्त्रं लिंगमित्ययावत् तेन दर्शनं साक्षात्कारः दर्शनं साक्षात्कारो दर्शी होढाभिदर्शनं तस्मात् तत्त्वाभियोगो नं
पि द्विधा प्रतिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति। यथा मत्तो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयच्छति। क्षेत्रादिकं ममापह
रतीति वा। उक्तं च कात्यायनेन। न्याय्यं स्वं नेच्छते कर्तुमन्याय्यं वा करोति यः इति। पुनश्चाष्टादशधा भिद्यते
यथाह मनुः। तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः। संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च। वेतन
स्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः। क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः। सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये
दंडवाचिके। स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च। स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च। पदान्यष्टाद
शैतानि व्यवहारस्थिताविह इति। एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्बहुत्वं गतानि। यथाह नारदः। एषामेव प्रभेदो
ऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतः। क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इतीति। आवेदयतीत्यनेन स्वयमे
वागत्यावेदयति न राजप्रेरितस्तत्पुरुषप्रेरितो वेति दर्शयति। यथाह मनुः। नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजाना

णस्यपूरुषः।नचआधितमन्येनअर्थसेनार्थीकथंचनेति।परैरितिपरेणपराभ्यांपरैरित्येकस्यैकेनद्वाभ्यांब
हुभिर्वाव्यवहारोभवतीतिदर्शयति।यत्तुनरेकस्यबहुभिःसार्द्धंस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच।अनादेयोभवेद्वा
दोधर्मविद्भिरुदाहृतइतिनारदवचनंतद्भिन्नविषयसाध्यं।आवेदयतिराज्ञइत्यनेनैवराज्ञादृष्टोविनी
तवेषआवेदयेत्।आवेदितंचयुक्तंचेन्मुद्रादिनाप्रत्यर्थ्याह्वानमकल्यादीनांचानाह्वानमित्याद्यर्थसिद्धमि
तिनोक्तं।स्मृत्यन्तरेतुस्पष्टार्थमुक्तं॥यथा।कालेकार्यार्थिनंपृच्छेत्प्रणतंपुरतःस्थितं।किंकार्यंकाचतेपीडामा
भैषीर्ब्रूहिमानव।केनकस्मिन्कदाकस्मात्पृच्छेदेवंसभागतं।एवंपृष्टःसयद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैःस
ह।विमृश्यकार्यंन्याय्यंचेदाह्वानार्थमतःपरं।मुद्रांवानिक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषंवासमादिशेत्॥अकल्यबालस्थ
क्रियाकुलान्।कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान्।मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः।नही
नपक्षांयुवतिंकुलेजातांप्रसूतिकां।सर्ववर्णोत्तमांकन्यांताज्ञातिप्रभुकाःस्मृताः।तदधीनकुटुंबिन्यःस्वै
रिण्योगणिकाश्चयाः।निष्कुलायाश्चपतितास्तासामाह्वानमिष्यते।कालंदेशंचविज्ञायकार्याणांचबलाबलं॥
अकल्यादीनपिशनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः॥ज्ञात्वाभियोगंयेपिस्युर्वनेप्रव्रजितादयः।तानप्याह्वानयेद्रा ४

जागुरुकार्येष्वकोपयन्तीति।आसेधश्चव्यवहारार्थसिद्ध्यैचनारदेनोक्तः।वक्तव्येर्थेह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तंचतद्व
चः।आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनं।स्थानासेधःकालकृतःप्रवासात्कर्मणस्तथा।चतुर्विधःस्यादासे
धोनासिद्धस्तंविलंघयेत्।आसेधकालआसिद्धआसेधंयोनिवर्त्तते।सविनेयोऽन्यथाकुर्वन्नासेद्धादंडभा
ग्भवेत्।नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।आसिद्धस्तंपरासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्।निर्वेष्टुकामो
रोगार्त्तोयियक्षुर्व्यसनेस्थितः।अभियुक्तस्तथान्येनराजकार्योद्यतस्तथा।गवांप्रचारेगोपालाःसस्यावापेकृ
षीवलाः।शिल्पिनश्चापितत्कालमायुधीयाश्चविग्रहइति।आसेधोराजाज्ञयाऽवरोधः।अकल्यादयःपुत्रा
दिकमन्यंवासुहृदंप्रेषयिष्यन्ति।नचतेपरार्थवादिनः।योनभ्रातानचपितानपुत्रोननियोगकृत्।परार्थवा
दीदंड्यःस्याद्व्यवहारेषुविब्रुवन्निति॥नारदवचनात्॥ ॥प्रत्यर्थिनिमुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानी
तेकिंकुर्यादित्याह।प्रत्यर्थिनोग्रतोलेख्यंयथावेदितमर्थिना।समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितं॥
अर्थ्यतइत्यर्थः।साध्यः।सोऽस्यास्तीत्यर्थीतत्प्रतिपक्षःप्रत्यर्थीतस्याग्रतःपुरतोलेख्यंलेखनीयं।यथावे
दनप्रकारेणपूर्वमावेदनकालेआवेदितंतथानतुअन्यथा।अन्यथावादित्वेनभंगप्रसंगात्।अन्यवादीक्रि
नर

मि०व्यवहा

२ याद्देषीनोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृत इति। आवेदनकाल एवार्थिवचनस्य
लिखितव्यास्तु न लेखनमनर्थकमित्यत आह। समामासेत्यादि। संवत्सरमासपक्षतिथिवारदिनार्थिप्रत्यर्थि
नामब्राह्मणजात्यादिविलिखितं। आदिशब्देन द्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिंगादीनि गृह्यंते। यथोक्तं। अर्थ
वद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलं। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबंधि च। प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्ष
मं। संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च। वर्षर्तुमासपक्षाहो वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्या
जात्याकारवयोयुतं। साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत्। परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरंकि
तं। क्षमालिंगात्मपीडावत्कथितप्रदातृकं। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयत इति। भाषाप्रतिज्ञा
पक्ष इत्यनर्थांतरं। आवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोऽग्रतः समामासादिविशिष्टं लिख्यत इ
ति विशेषः। संवत्सरविशेषणं यद्यपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते तथाप्याधिप्रतिग्रहक्रयेषु निर्णया
र्थमुपयुज्यते। आधिप्रतिग्रहक्रीतेषु पूर्वा तु बलवत्तरेति वचनात्। अर्थव्यवहारेष्वेकस्मिन्वत्सरे यत्सं ५
ख्याकं यद्द्रव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्पितं च पुनरन्यस्मिन्वत्सरे तद्द्रव्यं तत्संख्याकं ततस्तेन गृहीतं याच्यमानो य

दि ब्रूयात्सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितं वेति वत्सरांतरे गृहीतं प्रत्यर्पितं नास्मिन्वत्सरे इत्युच्यते। एवं मासाद्यपि योज्यं
देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेवोपयुज्यंते। देशश्च वक्तव्यस्तथा स्थानं संनिवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञाधिवास
श श्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपितामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनं। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेदिति स्म
रणात्। देशो मध्यदेशादिः। स्थानं वाराणस्यादि। संनिवेशस्तत्रैव पूर्वापरदिग्विभागपरिछिन्नः। सम्यग्निविष्टो
गृहक्षेत्रादिः। जातिरर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वादिः। संज्ञा च देवदत्तादिः। अधिवासः समीपदेशनिवासीज
नः। प्रमाणं निवर्तनादिपरिमाणं क्षेत्रनाम शालिक्षेत्रं कमुकक्षेत्रं कृष्णभूमिः पांडुभूमिः इति पितृपि
तामहस्य नामार्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीर्तनं चेति। समामासादीनां यस्मिन्व्यवहारे या
वदुपयुज्यते तत्तावल्लेखनीयमिति तात्पर्यार्थः। एवं पक्षलक्षणे स्थिते पक्षलक्षणरहितानां पक्षवद १
भासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेवेति योगीश्वरेण न पृथक् पक्षाभासा उक्ताः। अन्यैस्तु स्पष्टार्थमुक्तं। अप्र
सिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनं। असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेदिति। अप्रसिद्धं मदीयं शशविषा संवि
णं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि। निराबाधं मत्समृद्धदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि। निरर्थं अ

निषेधरहितं॥कचटतयंगजडदबमित्यादिनिःप्रयोजनंयथायंदेवदत्तोऽस्मत्कृतंसंनिक्षेसुस्वरमधीतइति
असाध्यंयथाहंदेवदत्तेनसुशृंगेनमुपहसितइत्यादिएतत्साधनासंभवादसाध्यंअल्पकालंचात्रसाक्षिसं
त्वालिखितंइतरोऽप्यत्रदिव्यमितिविरुद्धं॥यथाहंमूकेनसममइत्यादि॥पुरराष्ट्रादिविरुद्धंवा॥राज्ञाविव
र्जितोयश्चयश्चपौरविरोधकृत्॥राष्ट्रस्यवासमस्तस्यप्रकृतीनांतथैवच॥अन्येवायेपुरग्राममहाजन
विरोधकाः॥अनादेयास्तुतेसर्वेव्यवहाराःप्रकीर्तिताइति॥यस्त्वनेकपदसंकीर्णःपूर्वपक्षोनसिध्यतीति
तत्रयद्यनेकवस्तुसंकीर्णइत्युच्यते॥तदानदोषःमदीयमनेनहिरण्यंवासोरूपकादिचापहृतमित्ये
वंविधस्यअदुष्टत्वात्॥ऋणादानादिपदसंकरेपक्षानसइतिचेत्तदपिन॥मदीयारूपकाअनेनहृत्यागृ
हीतासुवर्णंवास्यहस्तेनिक्षिप्तंमदीयंक्षेत्रमयमपहरतीत्यादीनांपक्षत्वमिष्यतएव॥किंतुक्रियाभे
दाक्रमेणव्यवहारोनयुगपदित्येतावता॥यथाहकात्यायनः॥बहुप्रतिज्ञंयत्कार्यंव्यवहारेषुनिश्चि
तं॥कामंतदपिगृह्णीयाद्राजातत्त्वबुभुत्सयेति॥तस्मादनेकपदसंकीर्णःपूर्वपक्षोयुगपन्नसिध्यतीतिनस्या
र्थः॥अर्थिग्रहणात्तुपित्रादीनांग्रहणंतेषामेकार्थत्वात्॥नियुक्तस्यापिनियोगेनैवतदेकार्थत्वाद्धे ६

पात्॥अर्थिनासंनियुक्तोवाप्रत्यर्थिप्रहितोपिवा॥योयस्यार्थेविवदतितयोर्जयपराजयाविनिस्मर
णात्॥नियुक्तजयपराजयौमूलस्वामिनोरेव॥एतच्चभूमौफलकेवापांडुलेखेनलिखित्वाआवा
पोद्धारेण।शोधितंपश्चात्पत्रेनिवेशयेत्॥पूर्वपक्षंस्वभावोक्तंप्राड्विवाकोभिलेखयेत्॥पांडुलेखेनफलके
ततःपत्रेविशोधितमितिकात्यायनस्मरणात्॥शोधनंचयावदुत्तरदर्शनंकर्तव्यंनातःपरमनवस्थाप्रसंगा
त्॥अतएवनारदेनोक्तं॥शोधयेत्पूर्ववादंतुयावन्नोत्तरदर्शनं॥अवष्टब्धस्योत्तरेणनिवृत्तंशोधनंभवेदिति
पूर्वपक्षमशोधयित्वैवयदोत्तरंदापयंतिसभ्यास्तदारागाल्लोभादित्यनुक्तदंडेनसभ्यानदंडयित्वापुनःप्रति
ज्ञापूर्वकंव्यवहारःप्रवर्तनीयोराज्ञेतिएवंशोधितेपत्रारूढेपूर्वपक्षेकिंकर्तव्यमित्याह॥श्रुतार्थस्योत्तरं
लेख्यंपूर्वावेदकसंनिधौ॥श्रुतोभाषार्थोयेनप्रत्यर्थिनाऽसौश्रुतार्थस्तस्योत्तरंपूर्वपक्षादुत्तरत्वेनवर्ततीत्यु
त्तरंलेख्यंलेखनीयंपूर्वावेदकस्यार्थिनःसंनिधौसमीपेउत्तरंचयत्पूर्वोक्तस्यनिराकरणंतदुच्यते॥यथाह
॥पक्षस्यव्यापकंसारमसंदिग्धमनाकुलं॥अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरंतद्विदोविदुरिति॥पक्षस्यव्यापकंनि
राकरणसमर्थंसारंन्याय्यंन्यायादनपेतंअसंदिग्धंसंदेहरहितं॥अनाकुलंपूर्वापराविरुद्धं॥अव्याख्या

मि० व्यवहा २८

गम्यं। अप्रसिद्धपदप्रयोगेण दुःश्लिष्टविभक्तिसमासाध्याहारनिक्षेपेन वा आदेशभाषानिक्षेपेन वा यथा व्या
ख्येयार्थो न भवति। तस्मादुत्तरं तच्चतुर्विधं। संप्रतिपत्तिर्मिथ्या। प्रत्यवस्कंदनं पूर्वन्यायश्चेति। यथाह कात्यायनः। स
त्यं मिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कंदनं तथा। पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति। तत्र सत्योत्तरं। यथा रूप
कशतं मह्यं धारयतीत्युक्ते सत्यं धारयामीति। यथाह। सर्वस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृतेति। मिथ्योत्तरं
तु नाहं धारयामि। यथाह कात्यायनः। अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवं। मिथ्या तत्तु विजानीयादु
त्तरं व्यवहारत इति। तच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधं मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः। अजातश्चास्मि त
त्काल इति मिथ्या चतुर्विधा इति। प्रत्यवस्कंदनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेण लब्धमिति वा। यथाह
नारदः। अर्थिना लिखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा। प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं स्मृतमिति। प्राङ्न्यायो
त्तरं च। यत्राभियुक्त एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति। उ
क्तं च कात्यायनेन। आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि। सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते
इति। एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षण

रहितानामुत्तरवदवक्तासमानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं। स्पष्टीकृतं च स्मृत्यंत
रे संदिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च। पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत्। अव्यस्तपदमव्यापि नि
गूढार्थं तथाकुलं। व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति। तत्र संदिग्धं सुवर्णशतमनेन गृहीतमि
त्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वेति। प्रकृतादन्यता यथा सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामी
ति। अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे पंचाशतं धारयामीति। अतिभूरि द्विशतं धारयामीति। पक्षैकदेशव्यापि हि
रण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीतं नान्यदिति। व्यस्तपदं रूपणाद्यनाभियोगे पदांतरेणोक्तं। यथा सुवर्णश
ताभियोगेऽनेनाहं ताडित इति। अव्यापि देशस्थानादिविशेषणव्यापि। यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्व
स्यां दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति। निगूढार्थं सुवर्णशताभियोगे किम
हमेवं धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यो वार्थी वान्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थं। आकुलं
पूर्वापरविरुद्धं यथा सुवर्णशताभियोगे कृते सत्यं गृहीतं न धारयामीति। व्याख्यागम्यं दुःश्लिष्टविभक्तिस
मासाध्याहारनिक्षेपेन व्याख्यागम्यं। आदेशभाषाविक्षेपेन वा। यथा सुवर्णशतविषये पिरूपणाभियोगे

मि० व्यवहा
२

गृहीतज्ञातवचनात्सुवर्णनापि तर्न्नडानामीति अत्र गृहीतज्ञातस्यापि तद्वचनात्सुवर्णानां ज्ञातं गृहीतमितिन
ज्ञानामीति। असारं न्यायविरुद्धं यथा सुवर्णशतमनेन न ह्यद्यागृहीतं दृष्टिरेव दत्तानमूलमित्यभियोगे स
त्यं दृष्टिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति। उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः। यथाह कात्या
यनः पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणं। मिथ्या चैवैकदेशेषु संकरात्तदनुत्तरमिति॥ अनुत्तरत्वे च का
रणं तेनैवोक्तं। नचैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः। नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति॥
मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे ऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति। मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवा
दिनीति स्मरणात्। तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धं। यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमिति
अभियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति। कारणप्राङ्न्यायसंकरे तु प्रत्यर्थिन एव क्रि
याद्वयं। प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टो क्रियामिति यथा सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशते।
व्यवहारमार्गेण पराजित इति अत्र प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यं। कारणोत्तरे ६
तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः। एवमुत्तरत्रयसंकरे पि द्रष्टव्यं। यथानेन सुवर्णरूपकशतं

२

वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि। रूपकशतं तु न गृहीतं। वस्त्रविषये पूर्वं
न्यायेन पराजित इति। एवं चतुःसंकरोपि। एतेषां चातुरुत्तरत्वं योगपद्येन तस्य तस्यांशस्य तेन तेन विनासिद्धेः
क्रमेणोत्तरत्वमेव। क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः संकरे यस्य प्रभूता
र्थविषयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन। यत्र च संप्रति
पत्तिरुत्तरोत्तरस्य च संकरस्तत्रोत्तरोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात्। तथा हा
रीतेन। मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे। सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्यपेक्षोक्तं। यत्प्र
भूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलं। उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतो ऽन्यथा। संकीर्णं भवतीति शेषः।
ऐतत्क्रमं भवतीत्यर्थः॥ तत्र प्रभूतार्थं यथानेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि गृहीतान्यभियोगे सुवर्णरूप
कशतं च न गृहीतं वस्त्राणि तु गृहीतानि प्रतिदत्तानि चेति अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वात्प्रत्यर्थिनः
क्रियामादाय प्रथमे व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। पश्चाद्वस्त्रविषयो व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसंकार
श्रा कारणप्राङ्न्यायसंकरे च योजनीयं। तथा तस्मिन्नेवाभियोगे। सत्यं सुवर्णरूपकशतं च गृहीतं दास्यामि

वस्त्राणि त्वन गृहीतानि गृहीतानि प्रतिदत्तानीति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेस्त्रिविध
यात्रिपितत्र क्रियालावान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्त्तयितव्यः। यत्र तु मिथ्याकारणोत्तरयोः
रुस्तपक्षव्यापित्वं यथा शृंगग्राहिकया यथा कश्चिद्वदति इयं गौर्मदीया ऽमुकस्मिन्काले नष्टा अस्य गृ
हे दृष्टेति। अन्यस्तु मिथ्यैतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता ममगृहे जाता वेति वदति। इदं तावत्
द्वनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरं। नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात्। नापि कारणमेकदेशस्याभ्युपगमाभावा
त्। तस्मात्सकारणं मिथ्योत्तरमिदं। अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया। कारणे प्रतिवादिनीति वचनात्। ननु मिथ्या
क्रियापूर्ववाद इति पूर्ववादिनः कस्मात्क्रिया न भवति। न तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात्। कारणे प्रतिवा
दिनीत्येतदपि कस्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति। नैतत् सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितत्वात्
शुद्धकारणस्योत्तरस्याभावात्। प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमः अपि एकदेशस्य
मिथ्यात्वं। यथा सत्यरूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति। प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञातार्थैकदेश ए
स्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः। एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तं। मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तर

मिति। यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षव्यापित्वं यथा रूपकशतं धारयतीत्यभियोगे मिथ्यैतदस्मिन्नर्थे पूर्वम
यं पराजित इति। अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया। प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति वचनात्। शु
द्धस्यापि प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसंगात्। संप्रतिपत्तेरपि संध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्या
सेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वं। यदा तु कारणप्राङ्न्यायसंकरः। यथा शतमनेन गृहीतमित्यभियु
क्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं चेत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति। तत्र प्रतिवादिनो य
थारुचीति न कश्चिद्वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाप्रसंग इति निर्णयः॥ ७॥ एवमुत्तरस्य
त्रैविध्ये निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात्साधननिर्देशं कः कुर्यादित्यपेक्षित आह। ततोऽर्थी लेखयेत्स
द्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं। तत उत्तरानन्तरमर्थी साध्यवान् सद्य एवानन्तरमेव लेखयेत्। प्रतिज्ञातः साध्यः
स वासावर्थश्च प्रतिज्ञातार्थः। तस्य साधनं साध्यते ऽनेनेति साधनं प्रमाणं। अत्र सद्यो लेखयेदिति वदतो
त्तरलिखने कालविलंबनमप्यंगीकृतमिति गम्यते। तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते। अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाध
नं लेखयेदिति वदता यस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदित्युक्तमतः प्राङ्न्यायोत्तरे प्राङ्न्या

यस्यैवसाध्यत्वात्प्राङ्न्यायेवार्थीजायतइतिसएवसाधनंलेखयेत् कारणोत्तरेपिकारणस्यैवसाध्यत्वात्कारण
वाद्येवार्थीतिसएवलेखयेत। मिथ्योत्तरेतुपूर्ववाद्येवार्थीतिसएवसाधनंनिर्दिशेत् तथार्थीलेखयेदिति
वदताऽर्थेवलेखयेन्नान्यइत्युक्तमतत्रसंप्रतिपत्त्युत्तरेसाध्याभावेनभाषोत्तरवादिनोर्द्वयोरप्यर्थित्वाभा
वात्साधननिर्देशएवनास्तीतितावतैवव्यवहारःपरिसमाप्यतइतिगम्यते। एतदेवाहारीतेनस्पष्टमुक्तं प्रा
ङ्न्यायकारणोक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियां। मिथ्योक्तौपूर्ववादीतुप्रतिपत्तौनसाभवेदिति ॥ ब ॥ ततःकिमि
त्याह ॥ तस्मिन्सिद्धिमाप्नोतिविपरीतमतोन्यथा। तस्यसाधनप्रमाण[illegible]स्यवक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिल
क्षणस्यसिद्धौनिर्वृत्तौसिद्धिंसाध्यस्यजयलक्षणांप्राप्नोतीति। विपरीतोऽस्मात्प्रकारादन्यथाप्रकारान्तरेसाधनासि
द्धौविपरीतंसाध्यस्यासिद्धिंपराजयलक्षणामाप्नोतीतिसंबंधः ॥ ब ॥ एवंव्यवहारस्वरूपमभिधायो[illegible]प
संहरति। चतुष्पाद्व्यवहारोयंविवादेषूपदर्शितः। व्यवहारान्नृपःपश्येदित्युक्तोव्यवहारसोयमिदंचतुष्पाच्चतु
रंशकल्पनयाविवादेष्वृणादानादिषुउपदर्शितोवर्णितः। तत्रप्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यमितिभाषापादःप्रथ १०
मः। श्रुतार्थस्योत्तरंलेख्यमित्युत्तरपादोद्वितीयः। ततोर्थीलेखयेत्सद्यइतिक्रियापादस्तृतीयः। तत्सिद्धौसि

सा

द्धिमाप्नोतीतिसाध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः। यथोक्तं। परस्परंमनुष्याणांस्वार्थविप्रतिपत्तिषु। वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्था
नंव्यवहारउदाहृतः। भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिश्चैतिपादकैः। आक्षिप्तचतुरंशस्तुचतुष्पादभिधीयत।
इति। संप्रतिपत्त्युत्तरेतुसाधनानिर्देशाद्भाषार्थस्यांध्यवाचनसाध्यसिद्धिलक्षणःपादोस्तीतिद्विपात्त्वमेव। उत्त
राभिधानानंतरंसभानामर्थिप्रत्यर्थिनोः। कस्यक्रियास्यादितिपरामर्शलक्षणस्यप्रत्याकलितस्ययोगी
श्वरेणव्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्व्यवहारसंबंधाभावाच्चनव्यवहारपादत्वमितिस्थितं ॥ ब ॥ एवंसर्व
व्यवहारोपयोगिनींव्यवहारमातृकामभिधायाधुनाकंचिद्व्यवहारविशेषकंचिद्विशेषंदर्शयितुमाह। अ
भियोगमनिस्तीर्यैनंप्रत्यभियोजयेत्। अभियुक्तंचनान्येननोक्तंविप्रकृतिंनयेत्। अभियुज्यतइत्यभि
योगोऽपराधस्तमभियोगमनिस्तीर्यापरिहृत्यएनमभियोक्तारंनप्रत्यभियोजयेत्। अपराधेननसंयोज
येत्। यद्यपिप्रत्यवस्कंदनंप्रत्यभियोगरूपंतथापिस्वापराधपरिहारात्मकत्वान्नास्यप्रतिषेधस्यविषयः।
अतःस्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्यप्रत्यभियोगस्यायंनिषेधः। इदंप्रत्यर्थिनमधिकृत्योक्तमथार्थिनंप्रत्या
ह। अभियुक्तंचनान्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णाभियोगमन्योर्थीनाभियोजयेत्। किंचाउक्तमावेदनसमयेय

मि॰ व्यवहा २ दुक्तं तद्धि प्रकृतिविरुद्धस्वलाघवं न नयेत् न प्रापयेत्। एतदुक्तं भवति यद्वस्तु येन रूपेणावेदनसमये नि
वेदितं तद्वस्तु तथैव भाषाकाले लेखनीयं नान्यथेति। नन्व प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवे
दमुक्तं किमर्थं पुनरुच्यते नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्युच्यते। यथावेदितमर्थिनेत्यनेन आवेदनसमये य
द्वस्तु यथावेदितं तदेव भाषासमयेऽपि लेखनीयमेकस्मिन्नपि पदे न वस्त्वंतरमित्युक्तं यथाऽनेन रूपकशा
तं हिरण्यं गृहीतमित्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यर्थिसंनिधौ भाषासमये वस्त्रशतं हिरण्यं गृहीतमिति न वक्तव्यं॥
तथासति पदांतरगमनेऽपि वस्त्वंतरगमनान्न वादी दंड्यः स्यादिति। नोक्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तु
चेदपि पदांतरगमनं निषिध्यते। यथा रूपकशतं हिरण्यं गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यावेदनकालेऽभिधाय भा
षाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वदतीति। तत्र वस्त्वंतरगमनं निषिद्धमिह तु पदांतरगमनं नि
षिध्यत इति न पौनरुक्त्यं। एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन। पूर्वपादं परित्यज्य योऽन्यमालंबते पुनः। पादसंक्रम यो
णात् ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः इति। हीनवादी दंड्यो भवति न प्रकृतादर्थाद्धीयते। अतः प्रत्यर्थिनोऽर्थिनश्च ११
प्रमादपरिहारार्थ एवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याद्युपदेशो न प्रकृतार्थसिद्ध्यसिद्धिविषयः। अत एव व्यवहा

ति। छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृप इत्येतच्चार्थव्यवहारेष्टव्यं। मन्युकृते तु व्यवहारे प्रमादाभिधा
नेन प्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयत एव। यथाह नारदः। सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति परस्त्रीभूम्यृ
णादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयत इति। अस्यार्थः। सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि न २ दा
सि वेदनेन पराजीयते न प्रकृतादर्थाद्धीयत इत्यर्थः। अत्रोदाहरणं परस्त्रीत्यादि। परस्त्रीभूम्यृणादाने प्रमादा
भिधाने दंड्योऽपि यथाप्रकृतादर्थान्न हीयते। एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति। अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतवि
वादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यावेदन
समयेऽभिधाय भाषाकाले हस्तेन पादेन ताडित इति वदन्न केवलं दंड्यः पराजीयते च॥ ७॥ अभियोगम
निस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेदित्यस्यापवादमाह। कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च॥ कलहे वाग्दं
डपारुष्यात्मके साहसेषु विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणिव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगं कुर्यात् तद्वेष्याभियोगमनि
य स्तीर्यापि अभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत्। नन्वत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनोत्तरत्वात् प्रत्यभियोगस्य प्र
तिज्ञांतरत्वे युगपद्व्यवहारासंभवः समानः। सत्यं। नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः। अपि तु स्व

मि॰ व्यवहा नदंडं प्राप्नुयेऽधिकदंडनिवृत्तये वा। तथा ह्यनेनाहं ताडितः शप्तो वेत्यभियोगे पूर्वमहं अनेन ताडितः शप्तो
२ वेति प्रत्यभियोगे दंडाल्पत्वं। यथाह नारदः। पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्। पश्चाद्यः सोऽप्यस
त्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुरिति। यदा पुनर्युगपदुभयोस्ताडनादि प्रवृत्तिस्तत्राधिकदंडनिवृत्तिः। पारुष्ये साह
से वापि युगसप्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति। एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसंभवे
ऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवादृणादिषु तु निरर्थक एव॥ ८॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विधिमुक्त्वा सभ्यस्य स
भापतेः कर्तव्यमाह। उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये। उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु
निर्णयस्य कार्यं कार्यनिर्णयः। आहिताग्न्यादिषु पाठात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः। निर्णयस्य च कार्यं साधि
तधनदानं दंडदानं च। तस्मिन् प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्ये तद्रूपवतीति प्रतिभूर्ग्राह्यः सभ्येन सभापतिना
तस्यासंभवेऽर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः। तेभ्यश्च ताभ्यां प्रतिदिनं वेतनं देयं। यथाह कात्या
यनः। अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः। स रक्षितो दिनस्यांते दद्याद्भृत्याय वेतनमिति॥ ९॥ अ
र्थिप्रत्यर्थिनो निर्णयकार्ये सभ्येन सभापतिना प्रतिभूर्ग्राह्य इत्युक्तं किं तन्निर्णयकार्यं यस्मिन् प्रति। १२

भूर्ग्राह्य इत्यपेक्षित आह। निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समं। मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगा
द्धनं हरेत्। अर्थिनाभिवेदितस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनाऽपह्नवे कृते यद्यर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितो
ऽङ्गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनं प्रकृतमर्थिने राज्ञे च तत्सममपलापदंडं। अथार्थी भावयितुं न शक्नो
ति तदा मिथ्याभियोगी जातः इति अभियुज्यत इति अभियोगः। अभियोगादभियुक्तात् धनात् द्विगु
णं धनं दद्यात् राज्ञे
प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कंदने वेदमेव योजनीयं। तत्रार्थे वापह्नववादीति प्रत्यर्थिना भावितो राज्ञे प्रकृत
धनसमं दंडं दद्यात्। अथ प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायकारणं वा भावयितुं न शक्नोति। तदा स एव मिथ्याभियोगी
८ ति राज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात्। अर्थिने च प्रकृतं धनमिति संप्रतिपत्त्युत्तरे तु दंडाभाव एव एतच्च ऋणादान
विषयमेव। पदांतरेषु तत्र तत्र दंडाभिधानात् धनव्यवहारेष्वस्यासंभावाच्च न सर्वविषयत्वं। राज्ञा
धर्मलिप्सो दाप्य इत्यस्य ऋणादानविषयत्वेऽपि तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः। एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेना
भियोजनीयं। कथं निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समं। मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्

मि० व्यव० २ अभियोगस्य निह्नवे ऽभियुक्तेन कृते यद्यभियोक्ता साक्ष्यादिभिर्भावितो ऽभियुक्तस्तदा तत्समं तत्र तत्र प्र
२ तिपदोक्तमेव । च शब्दो ऽवधारणे । धनं दंडं दद्यात् इत्ययमनुवादः । अथाभियोक्ताभियोगं भावयितुं न शक्नो
ति तदा मिथ्याभियोगी ति प्रतिपदोक्तं धनं दंडं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते । अत्रापि प्राङ्न्याये ऽप्ययमवस्कंदने
च पूर्ववदेव योजनीयं । ६ । ततो ऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति वदता उत्तरलेखने कालप्रतीक्ष
णं दर्शितं तत्रापवादमाह । साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियां विवादयेत्सद्य एव कालो ऽन्यत्रेच्छ
या स्मृतः । साहसं विशेषशस्त्रादिनिमित्तं प्राणिव्यापादनादि । स्तेयं चौर्यं पारुष्यं वाग्दंडपारुष्यं वक्ष्य
माणलक्षणं गोर्दोग्ध्री । अभिशापः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातः । तस्मिन्द्वंद्वे एकवद्भा
वादेकवचनं । स्त्रियां कुलस्त्रियां दास्यां च । कुलस्त्रिया चारित्रविवादे दास्यः स्वत्वविवादे । विवादयेत् उत्त
रं दापयेत् सद्य एव तत्कालप्रतीक्षणं नैव कुर्यात् । अन्यत्र विवादांतरे तु काल उत्तरदानकाल इच्छया ऽर्थि
स०न्न प्रत्यर्थिसभापतीनां स्मृत उक्तः । ६ । दुष्टलक्षणमाह । देशाद्देशांतरं याति सृक्किणी परिलेढि च । ललाटं १३
स्विद्यति चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च । परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते । वाक्चक्षुः पूजयति नो

तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि । स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः । अभियोगे ऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परि
कीर्तितः । मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावादेव भयादिनिमित्ताद्विकृतिं विकारं याति गच्छति । सो ऽभि
योगे साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः । तां विकृतिं विभज्य दर्शयति । देशाद्देशांतरं याति न क्वचिदवतिष्ठ
ते । सृक्किणी ओष्ठपर्यंतौ परिलेढि जिह्वाग्रेण घट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यति स्वेद
बिंदुचितं भवति मुखं चैव वैवर्ण्यं वैवर्ण्यं पांडुत्वं श्यामत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिशु
ष्यत्स्खलद्वाक्यः परिशुष्यत् सगद्गदं स्खलद्व्यस्तं वाक्यं यस्य स तथोक्तः । विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धं
बहु भाषत इति वाचो विकृतिः । परोक्तां वाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति चक्षुर्दृष्टिं प्रतिवीक्षणेन न पूज
श्री यतीति मनसो विकृतेर्लिंगं । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयतीत्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसंभावन
मात्रमुच्यते न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविकनैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञानत्वात् । अथ कश्चि
न्निपुणमति विवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । न हि मरिष्यतो लिंगदर्श
नेन मृतकार्यं क्रियते । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिंगादवगते ऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसंगः । ब

॥ किंच । संदिग्धार्थं स्वतंत्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् । न चाहूतो वदेत्किंचिद्धीनो दंड्यश्च स स्मृतः ॥ संदिग्धम
र्थमधमर्णेनानंगीकृतमेव यः स्वतंत्रः साधननिरपेक्षः साधयत्यासेधादिना स हीनो दंड्यश्च भवति । यश्च
स्वयं संप्रतिपन्नं साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत्पलायते । यश्चानियुक्तो राज्ञा चाहूतः सदसि न
किंचिद्वदति सोपि हीनो दंड्यश्च स्मृत इति संबध्यते । अभियोगेथ साध्ये वादुष्टः स परिकीर्त्तित इति प्रा
स्तुतवादीनरिज्ञानमात्रमेवमान्नदिति दंडग्रहणं । दंड्यस्यापि विशास्योप्यर्थान्न हीयत इति अर्थादहीन
वदर्शनादत्र तन्मा भूदिति हीनग्रहणं ॥ ७ ॥ अथ यत्र द्वावपि युगपत् धर्माधिकरणं प्राप्तौ तत्र भावा
दिनौ । तद्यथा । कश्चित्प्रतिग्रहेण क्षेत्रं लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य कार्यवशात्सकुटुंबो देशांतरं गतः ।
अन्योपि तदेव क्षेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कंचित्कालमुपभुज्य देशांतरं गतस्ततो द्वावपि युगपदागत्य मदी
यमिदं क्षेत्रं मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ ॥ ७ ॥ तत्र कस्य क्रियेत्याकां
क्षिते आह । साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवंत्युत्तरवादिनः ॥ उभ १४
यतः उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु संभवत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया प्रतिगृहीतमु

पभुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी । न पुनर्यः पूर्वं निवेदयति । तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदा त्वन्य एवं वदति सत्य
मनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपभुक्तं च । किंतु राज्ञेदमेव क्षेत्रमस्मादेव क्रयेण लब्धमस्यं दत्तमन्येन वा प्रतिग्रहेण
लब्धमस्यं दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया धरीभूतस्तस्मिन्पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवंत्युत्तरवादिन उत्त
रकाले प्रतिगृहीतमुपभुक्तं वेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवंति । इदमेव व्याख्यानं युक्तं । मिथ्योत्तरे पू
र्ववादिनः साक्षिणो भवंति । प्राङ्न्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवंतीति व्या
ख्यानमयुक्तं । अस्यार्थस्य तत्रार्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनोक्तत्वात्पुनरुक्तिप्रसंगा
त् । पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ
तु जयपत्रं क्रिया भवेदित्यन्यच्च द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्त
स्य साक्षिण इति वदतैतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणत्वात्नेदेनोपन्यासः ॥ ८ ॥ अपि च ॥ सपणश्चेद्विवा
दः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् । दंडं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणेन प
णेन सह वर्त्तत इति सपणः स्यात्तदा तत्र तस्मिन्सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दंडं स्वकृतं च

स्वपणं३

पणंशतंअर्थिनेचविवादास्पदीभूतंधनंदापयेद्राजा।यत्रपुनरेकःकोपावेशवशाद्यद्यहमत्रपराजि
तोभवामितदापणशतंदास्यामीतिप्रतिजानीतेऽन्यस्तुनकिंचित्प्रतिजानीते।तत्रापिव्यवहारःप्रवर्त्तते।
तस्मिंश्चप्रवृत्तेपणप्रतिज्ञावादीयदिहीयतेतदासएवदंडंचदाप्यः।अन्यस्तुपराजितोदंडंदाप्योनपणं
स्वपणंचेतिविशेषोपादानात्।यत्रचैकःशतमन्यस्तुपंचाशतंप्रतिजानीतेतत्रापिपराजयेस्वमेवपणं
द्वि दाप्यो।सपणश्चेद्विवादःस्यादितिवदतापणरहितोपिविवादोदर्शितः॥१८॥किंच॥छलंनिरस्यभूतेनव्यव
हारान्नयेन्नृप॥भूतमप्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतः॥१९॥छलंप्रमादाभिहितंनिरस्यपरित्यज्यभूतेनवस्तु
तत्त्वानुसारेणव्यवहारान्नयेदंतंनृपः।यस्माद्भूतमपिवस्तुतत्त्वमपिअनुपन्यस्तमनभिहितंहीयते।हा
निमुपगच्छति।व्यवहारतोव्यवहारेणसाक्ष्यादिभिस्तस्माद्भूतानुसरणंकर्त्तव्यं।यथार्थिप्रत्यर्थिनौसत्य
मेववदतस्तथासभ्यैनसभापतिनाचयतितव्यं।सामादिभिरुपायैस्तथासतिसाक्ष्यादिनिरपेक्षेणैव।
निर्णयोभवति॥अथसर्वथापिभूतानुसरणंनशक्यतेकर्त्तुं।तथासतिसाक्ष्यादिभिर्निर्णयःकार्यइत्य १५
नुपकल्प्यः।यथोक्तं।भूतछलानुसारित्वाद्विगतिःसमुदाहृता।भूतंतत्त्वार्थसंयुक्तंप्रमादाभिहितंछल

मितितत्रभूतानुसारीव्यवहारोमुख्यः।छलानुसारीत्वनुकल्पः।साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णयेक
दाचिद्वस्त्वनुसरणंभवतिकदाचिन्नभवतिसाक्ष्यादीनांव्यभिचारस्यापिसंभवात्॥१९॥भूतमप्यनुपन्य
स्तंहीयतेव्यवहारतइत्यत्रोदाहरणमाह॥निह्नुतेलिखितंनैकमेकदेशविभावितः।दाप्यःसर्वंनृपेण
र्थंनग्राह्यस्त्वनिवेदितः।नैकमनेकंसुवर्णरजतवस्त्रादिलिखितमभियुक्तमर्थिनाप्रत्यर्थीयदि
सर्वमेवनिह्नुतेऽपजानीते।तदार्थिनैकदेशेहिरण्येसाक्ष्यादिभिःप्रत्यर्थीभावितोऽङ्गीकारितःसर्वं
रजताद्यर्थंपूर्वलिखितंदाप्योऽर्थिनेनृपेण।नग्राह्यस्त्वनिवेदितः।पूर्वंभाषाकालेनिवेदितःपश्चादर्थि
नापूर्वंमयाविस्मृतइतिनिवेद्यमानोनग्राह्योनादातव्योनृपेण॥एतच्चनकेवलंवाचनिकमेकदे
शेप्रत्यर्थिनोमिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशांतरेपिमिथ्यावादित्वसंभवात्।अर्थिनश्चैकदेशेसत्यवा
दित्वनिश्चयादेकदेशांतरेपिसत्यवादित्वसंभवात्।एवंलकपिनामसंभावनाप्रत्ययानुगृहीतादस्मा
द्वचोयोगीश्वरवचनात्सर्वंदापनीयंनृपेणेतिनिर्णयः।एवंचतर्कवाक्यानुसरणेननिर्णयेक्रियमा
णेवस्तुनोऽन्यथात्वेपिव्यवहारदर्शिनांनदोषः।तथाचगौतमोन्यायाधिगमनेतर्कोभ्युपायस्तेनाभ्यू

मि०व्यव स्यथास्थानं गमयेदित्युक्तं तस्माद्राजाचार्यावनिंद्यावित्युपसंहरति निह्नवे चैकदेशविभावितोऽनुपादेयवच
२ नः अर्थी चेदित्यादिना गम्यते एकदेशविभावितो नृपेण सर्वं दाप्य इति वचनात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं।
अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्धनी। साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनमिति तत्पुत्रादिदेयपि
त्रादृणविषयं। तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन्निह्नववादी न भवतीत्येकदे
शविभावितोऽपि न कश्चिदसत्यवादीति निह्नुते लिखितं नैकमिति शास्त्रं न तत्र प्रवर्तते। निह्नववादपे
क्षितत्वात्तस्यावाच। अनेकार्थाभियोगेऽपीति कात्यायनवचनं सामान्यविषयं विशेषशास्त्रस्य विषयं
श्री निह्नवोत्तरं परित्यज्यान्योत्तरेषु वर्तते। नन्वृणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितं। ऊनेवाप्यधिके चा
र्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यतीति वदता कात्यायनेनानेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशभाविते अधिके वाभावि
ते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तं। तथा सत्येकदेशे भाविते अभाविते कदेशसिद्धिः कथं स्यादुच्यते। लि त
खितसर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तैः साक्ष्यादिभिरेकदेशाभिधाने अधिकाभिधाने वा कृत्स्नमेव साध्यं न सिध्य
तीति तस्यार्थः तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात् पूर्ववत् संशय एवेति प्रमाणान्तरस्यावसरो वेरस्य। छल १६

निरस्येति नियमात्। साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेऽपि साधिते कृत्स्नस र
ध्यसिद्धिर्भवत्येव। तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्। कात्यायनवचनाच्च। साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भ
वेत्। स्त्रीसंयोगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितमिति॥ ८॥ ननु निह्नुते लिखितं नैकमितीयं स्मृतिस्त
थानेकार्थाभियोगेऽपीतीयं स्मृतिरेव। तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सतीतरेतरबाधनादप्रामाण्यं प्र
साप्तं भवति। विषयव्यवस्था किमित्याश्रीयते इत्यत आह। स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत
न ः॥ यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोधस्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादलक्षणो न्याय
योबलवान् समर्थः स च न्यायः कुतः प्राप्तव्य इत्यत आह। व्यवहारत इति व्यवहाराद् वृद्धव्यवहारादन्वय
व्यतिरेकलक्षणादवगम्यते अतश्च प्रकृतोदाहरणे विषयव्यवस्थैव युक्ता एवमन्यत्रापि विषयव्यव
स्थापनाविकल्पादि यथासंभवं योज्यं। एवं सर्वत्र प्रसंगेऽपवादमाह। अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशा
स्त्रमिति स्थितिः। धर्मशास्त्रानुसारेण यत्नेचोशनसाद्यर्थशास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव
राजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिह विवक्षितं। अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे अर्थशास्त्राद्धर्मशा

मि० व्या०
२

स्त्रं बलवदिति। स्थितिर्मर्यादा। यद्यपि समानकर्तृकतयार्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति।
तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः। धर्मस्य च प्रा
धान्यं शास्त्रादौ दर्शितं। तस्माद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधेऽर्थशास्त्रस्य बाध एव। न विषयव्यवस्था।
नापि विकल्पः। किमत्रोदाहरणं न तावद्गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं। आततायिनमायां
तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छ
ति। तथा आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगं। जिघांसंतं जिघांसीयात् न तेन ब्रह्महा भवेत्। इत्याद्यर्थ
शास्त्रं। इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजं। कामतो ब्राह्मणवधेत्तिर्न विधीयते। इत्यादि धर्मशा
स्त्रं। तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तं। अनयोरेकविषयत्वासंभवे न विरोधाभावान्न बाध
जधितावततरति। तथाहि। शास्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते। इत्युपक्रम्य। आत्मनश्च परि
त्राणे दक्षिणानां च संगरे। स्त्रीविप्राद्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति। आत्मरक्षणे दक्षिणानां यज्ञोपक १७
रणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायां चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन्न दंडभागित्युक्त्वा तस्या

र्थवादार्थमिदमुच्यते। गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि गुर्वादीनप्याततायिनो हन्यात् किमुतान्या
निति। वा शब्दश्रवणादपि वेदांतगमित्यत्रापि शब्दश्रवणाद्गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः। नाततायिवधे
दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति सुमंतुवचनाच्च। आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुं। न हिंस्याद्ब्राह्म
णान् गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विन इति मनुवचनाच्च। आचार्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधे तेदंव
चनमर्थवन्नान्यथा। हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात्। नाततायिवधे दोषो हंतुर्भ
वति कश्चनेत्यपि तदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव। यतोऽग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन इति उद्यतासिर्विषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हं
ता च पिशुनश्चापि राजनि। भार्यातिक्रमकारी च रंध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वानेवा
ततायिन इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः। अतश्च ब्राह्मणादय आततायिनः आत्मादित्राणार्थं हिं
सानभिसंबंधना निवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्येरंस्तत्र लघुप्रायश्चित्तं राजदंडाभावश्चेति निश्चयः।
तस्मादन्यदिहोदाहरणं वक्तव्यं। तदुच्यते हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः। अतो यतेत तत

मि० व्यव० २

स्त्राशाविषयमर्थशास्त्रं । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रं ॥ तयोः क्वचिद्विषयविरोधे ।
भवति । यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त्तमाने एकस्य जयावधार्यमाणे मित्रलब्धिर्भवति । न धर्मशास्त्रमनुष्ठि
तं भवति । अन्यस्य जये वधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुष्ठितं भवति मित्रलब्धिर्विपरीता । तत्रार्थशास्त्राद्धर्म
शास्त्रं बलवदिति एवं धर्मार्थसंनिपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । ए
तदेवेति द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं परामृश्यते ॥ २१ ॥ ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यु
क्तं किं तत्साधनमित्यपेक्षित आह । प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितं । एषामन्यतमाभावे
दिव्यान्यतममुच्यते । प्रमीयते परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणं तच्च द्विविधं मानुषं दैविकं चेति । तत्र मानुषं प्रमाणं
त्रिविधं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्तितं महर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चीरकं चेति ॥
शासनमुक्तलक्षणं । चीरकं तु वक्ष्यमाणलक्षणं । भुक्तिरुपभोगः साक्षिणो वक्ष्यमाणस्वरूपप्रकाराः । न
नु लिखितस्य साक्षिणां च शाब्दत्वाद्व्यक्तिद्वारेण शाब्देऽन्तर्भावाद्युक्तं प्रामाण्यं भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यमुच्य १८
ते । भुक्तिरपि केश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतं क्रयादिकमव्यभिचारादनुमापयति । अनुपपद्यमा

पाश्र

नां वा कल्पयतीत्यनुमानेऽर्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव । एवं लिखितादीनां त्रयाणामन्यतमस्य प्रमा
वे दिव्यानां वक्ष्यमाणस्वरूपभेदानामन्यतमं ज्ञातिभेददेशकालद्रव्याद्यपेक्षं प्रमाणमुच्यते । मानुषाभावए
व दिव्यस्य प्रामाण्यमस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरागमगम्यत्वात् । अत एव यत्र
परस्परविवादे न युगपद्धर्माधिकरणं प्राप्तयोरेको मानुषीं क्रियामपरस्तु दैवीमवलम्बते । तत्र मानुषी
व ग्राह्या यथाह कात्यायनः । यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीं । मानुषीं तत्र गृह्णी
यान्न तु दैवीं क्रियां नृप इति । यत्रापि पक्षानेकदेशसाधनं मानुषं संभवति तत्रापि न दैवमाश्रयणी
यं । यथा रूपकशतमनया [illegible] ध्या गृहीत्वायं न प्रयच्छतीत्यस्मिन्योगांशे ग्रहणे साक्षिणः संति नो सं
ख्यायां वृद्धिविशेषे वा तो दिव्येन भावयामीत्यत्र त्वेकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेष
सिद्धेर्न दिव्यस्याव[illegible]काशः । उक्तं च कात्यायनेन । यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी । सा ग्रा र
ह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणामिति । यत्तु गूढसाहसिकानां [illegible] भावं दिव्यैः परीक्षणमिति तत्पि री
[illegible] कालस्यार्थ

मानुषासंभवकृतनियमार्थं यदपि नारदेनोक्तं मरण्ये निर्जने रात्रावंतर्वेश्मनि साहसे। न्यासस्यापह्नवे चै
व दिव्या संभवति क्रियेति तदपि मानुषासंभव एव तस्मान्मानुषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्यौत्सर्गिकमस्य
चापवादो दृश्यते प्रक्रांते साहसे वादे पारुष्ये दंडवाचिके बलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव चेति तथा
लेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते यथा पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता तस्यास्तु साधनं
लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः तथा द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न
च साक्षिणः तथा दत्ताप्रदत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति विक्रयादानसंबंधे क्रीत्वा धनमनिच्छति द्यू
ते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकमिति ॥ ब उभयत्र प्रमा
णसद्भावे प्रमाणगणगतबलाबलविवेके सति पूर्वापरयोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत्राह सर्वेष्वर्थवि
वादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया क्रियत इति क्रिया कार्यं बलव
ती उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी जयी भवति पूर्वकार्ये सिद्धेपि तद्वादी पराजीयते तद्यथा कश्चिदृणेन। १९
धारणं साधयति कश्चित्प्रतिदानेनाऽधारणं तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं बलव

दिति दानवादी जयति। तथा पूर्वेद्युर्धनिकं शतं गृहीत्वा कालांतरे त्रिकं [illegible] शतमंगीकृतवा
न्तत्रोभयत्र प्रमाणसद्भावेपि त्रिकशतग्रहणं बलवत् पश्चात्प्रवृत्तत्वात्पूर्वाबाधेनानुत्पत्तेः। उक्तं च
पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सेत्स्यतीति ॥ ब ॥ अस्यापवादमाह। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्त
रा आध्यादिषु पूर्वमेव कार्यं बलवत्। तद्यथा एकामेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्य
स्याप्याधाय किमपि गृह्णाति। तत्र पूर्वस्यैव तद्भवति। नोत्तरस्य एवं प्रतिग्रहे क्रये च नह्याहितस्य तदा
नीमस्वत्वात्पुनराधानमेव न संभवति। एवं दत्तस्य च दानक्रयो नोपपद्यते। तस्मादिदं वचनमनर्थकं उच्य
ते॥ अस्वत्वेपि मोहात्तु कश्चिल्लोभाद्वा पुनराधानादिकं करोति। तत्र पूर्वं बलवदिति न्यायमूलमेवेदं वचनमि
त्यचोद्यं॥ ब ॥ भुक्तेः कैश्चिद्विशेषणैर्युक्तायाः प्रमाणत्वं दर्शयिष्यन्कस्यचिद्भुक्तेः कार्यांतरमाह॥ पश्यतोऽब्रु
वतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी॥ परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी परेण संबंधेन भुज्यमानां भुवं धनं वा
पश्यतः अब्रुवतः मदीयेयं त्वया न भोक्तव्येत्यप्रतिषेधतः तस्या भूमेर्विंशतिवर्षात्स्वत्वमपगच्छति। अ
प्रतिषेधस्य दानविक्रयादिवत्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात्। नापि विंशतिवर्षोपभोगात्
व. र्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति। धनस्य तु दशवार्षिकी हानिः। न चेदमनुपपन्नं नह्यप्रति ३२

मि० व्यव० स्वत्वं॥ उपभोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वात् प्रमाणस्य च प्रमेयं प्रत्यनुत्पादकत्वात्। रिक्थक्रयादिषु स्वत्वकारकहेतुष्व
२ पाठाच्च। तथाहि स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं
वैश्यशूद्रयोरित्यष्टावेव स्वत्वकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगं। न चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वा
पत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयतीति युक्तं स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात्। एत
५ च्च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते। गौतमवचनं तु नियमार्थं। अपि च अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्द
शतान्यपि। चौरदंडेन तं पापं दंडयेत्पृथिवीपतिरित्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुत्वे विरुध्यते। न चानाग
मं तु यो भुंक्त इत्येतत्परोक्षभोगविषयं परंपरोपार्जितविषयमिति युक्तं वक्तुं। अनागमं तु यो
भुंक्त इत्यविशेषाभिधानात्। नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा। पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यव
स्थित इति कात्यायनवचनाच्च। समक्षभोगे च हानिकारणाभावेन हानेरसंभवात्। न चैतन्मंतव्यं। आधिप्र
तिग्रहक्रयेषु पूर्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यापवादेनानेन विषये विंशतिवर्षोपभोगयुक्ताया धनविषये दश २०
वर्षोपभोगयुक्तायाः उत्तरस्याः क्रियायाः प्राबल्यमनेनोच्यत इति। यतस्तत्पूर्वैव क्रिया तत्र ततो नोप

पद्यते। स्वमेव ह्याधेयं देयं विक्रेयं च भवति। न चाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति। अस्वत्व
स्य दाने प्रतिग्रहे च दंडः स्मर्यते। अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति। उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दा
प्यौ चोत्तमसाहसमिति। तथाध्यादीनां त्रयाणामपवादश्चेदस्य श्लोकस्याधिसीमादीनामुत्तरश्लोकेऽ
पवादो नोपपद्यते। तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव। नापि व्यवहारहानिः सा यतः। उपेक्षां कुर्वत
स्तस्य तूष्णींभूतस्य तिष्ठतः। काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति नारदेनोपेक्षालिंगाज्ञानवत
ता व्यवहारहानिरुक्ता। न वस्त्वभाव उक्तः। तथा मनुनापि अजडश्चेदपोगंडो विषये वास्य भुज्यते। भग्नं
तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हतीति इति व्यवहारतो भंगो दर्शितो न वस्तुतः। व्यवहारस्य भंगश्चैवं लोके
किल वदंति अरूढोयमपोगंडोऽस्य संनिधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं मया भुक्तं तत्र बहवः साक्षि
णः संति। यद्यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदायं किमिति तावंतं कालमुदास्ते इति तत्र चायं निरु
त्तरो भवतीत्येवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव। छलनिरसनपरत्वेन व्यवहारान्वयेन पद
तिनियमात्। अथ मतं यद्यपि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पत्रपत्तोऽप्रतिषेधतो व्यवहारस्य

निःशंकाश्च भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णींभूतस्थातव्यमित्यपदिश्यत इति । तच्च न । स्मार्त्तकालायात्तुकेऽपि
नशंकाकारणाभावात् । तूष्णींभूतस्थातव्यमित्येतावन्मात्रनिर्दिष्टायां विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्या
त् । अथोच्यते विंशतिग्रहणमूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणार्थं । यथाह कात्यायनः । शक्तस्य सन्निधा
वर्थो यस्य लेखेन भुज्यते । विंशतिवर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितमिति । तदपि न । आध्यादिष्वपि विं
शतेरूर्ध्वं पत्रदोषोद्भावननिराकरणस्य समत्वेनापवादासंभवात् । यथाह कात्यायनः । अथ विंशति
वर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यं दोषविवर्जितम् । तथा सीमाविवादे निर्णी
ते सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिरिति । एतेन धनस्य दशवार्षिकी च्ये
तदपि प्रत्युक्तं । तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योऽर्थो वक्तव्यः । उच्यते । त्तूर्मईनस्य च फलहानिरिह विवक्षि
ता । न वस्तुहानिः । नापि व्यवहारहानिः । तथा हि निराक्रोशविंशतिवर्षोपभोगादूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्याय
तः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणापराधादस्माच्चैव वचनात् ।
परोक्षभोगे तु विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव पश्यत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च सा

क्रोशेऽब्रुवत इति वचनात् । विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षनिराक्रोशे च लभते विंशतिग्रहणात् । ननु तद
त्यन्तस्यापि फलस्य स्वत्वात्तद्धानिरनुपपन्नैव । बाढं तस्य स्वरूपविनाशेन तथैवावस्थाने यथा तद
त्यन्तभूगपनसदृशादीनां । यत्तु नत्तद्रूत्यन्तमुपभोगेन नष्टं तत्र स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशः । अनाग
मेत्वयोत्तुक्त इत्यादि नाववचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चौरवत्तत्समग्र्यदानं प्राप्तं हानिर्विंशति
वार्षिकी । यत्पोद्यते । राजदंडः पुनरस्यैव विंशतेरूर्ध्वमप्यनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मा
त्स्वाम्यपेक्षलक्षणस्यापराधादस्माच्च वचनाद्विंशतेरूर्ध्वं नष्टं फलं न लभत इति स्थितं । एतेन ध
नस्य दशवार्षिकीत्यत्तदपि व्याख्यातं ॥ ४ ॥ अस्यापवादमाह ॥ आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनै
र्विना ॥ तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥ आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षे
पाः । जडश्च बालश्च जडबालौ तयोर्धनं जडबालधनं आधिसीमोपनिक्षेपाश्च जडबालधनानि
तैर्विना । उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यं । यथाह नारदः ।
स्वद्रव्यं यत्र विस्रंभान्निक्षिपत्यविशंकितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । उपनिधि

नमुपमिषिः॥ आध्यादिषु परपतोऽङ्कवताऽपि न मेर्विंशतेर्धनस्य दशभ्यो वर्षिभ्य ऊर्ध्वमफपचयस्य
निर्न्नवति॥ पुरुषापराधस्य तथाविधस्याभावाऽपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र संभवात्॥ तथाहि आधरा
धिवोपाधिक एकभोगस्य पेक्षायामपि न पुरुषापराधः॥ सीम्नश्चिरस्तत्त्वषागारादिचिन्हैः सुसाध
नत्वाऽपेक्षासंभवति॥ उपनिक्षेपोपनिधौ तूक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्॥ प्रतिषेधातिक्रमोपभोगे च सोदय
लाभात् उपेक्षोपपत्तिः॥ जडबालयोर्जडत्वाद्बालत्वाउपेक्षायुक्तैव॥ राज्ञो बहुकार्यव्याकुलत्वात्
स्त्रीणामज्ञानादप्रागल्भाच्च॥ श्रोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतत्त्वविचारानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षायुक्तै
व तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रोपेक्षाकारसंभवात् सम्यक्भोगे निराक्रोशे च न कदाचिदपि फलहानिः
॥ ४ ॥ अध्यादिषु दंडविशेषप्रतिपादनार्थमाह॥ आध्यादीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्धनं दंडं च तत्सम
राज्ञे शक्त्यपेक्षमथापि वा॥ आध्यादीनां श्रोत्रियद्रव्यपर्यंतानां चिरकालोपभोगबलेनापहर्त्तारं विवाद
स्पदीभूतद्रव्यसमं राज्ञे दापयेदिति विधिः॥ यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दंडो न संभवति तथापि म
र्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथेत्यादिना वक्ष्यमाणो दंडो द्रष्टव्यः॥ अथ तत्समदंडेनापहर्तुर्दम

नं न भवति॥ बहुधनत्वेन तद्दाशक्त्यापर्कं धनं दापयेत्॥ यावता तस्य दर्पोपशमो भवति तावद्दापये
त्॥ दंडो दमनादित्याहुस्तेनादांतान्दमयेदिति दंडग्रहणस्य दमनार्थत्वात्॥ यस्य तु तत्सममपि द्रव्यं ना
स्ति॥ सोऽपि यावता पीड्यते तावद्दाप्यः॥ तस्य पुनः किमपि धनं नास्ति॥ असौ धिग्दंडादिना दमनीयः॥ तथा
च मनुः॥ धिग्दंडं प्रथमं कुर्याद्वाग्दंडं तदनंतरं॥ तृतीयं धनदंडं तु वधदंडमतः परमिति वधदंडोऽपि
ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां न वधाद्दर्शितः॥ यथाह मनुः॥ दशस्थानानि दंडस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्॥ त्रि
षु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्॥ उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पंचमं॥ चक्षुर्नासा च कर्णौ
च धनं देहस्तथैव च॥ एतेषां च यन्निमित्तोऽपराधस्तत्रोपस्थादौ निग्रहः कार्यस्तत्तिरस्कृत्य कर्मचाका
रयितव्यो बंधनागारं वा प्रवेशयितव्यः॥ यच्चोक्तं कात्यायनेन॥ धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कार
येत्॥ अशक्तौ बंधनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते इति॥ ब्राह्मणस्य पुनरुद्व्यालावेकर्मवियोगादीनिप्र
योज्यानि॥ यथाह गौतमः॥ कर्मवियोगविख्यापननिर्वासनांककरणान्यवृत्ताविति॥ नारदोऽपि वधः
सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने॥ तदंगच्छेद इत्युक्तो दंडउत्तमसाहसः॥ अविशेषेण सर्वेषामेष

दंडविधिः स्मृत्यंतरे चोक्तं। वधार्हे तु ब्राह्मणस्य न वधो ब्राह्मणोऽर्हति शिरसो मुंडनं दंडस्तस्य निर्वासनं तु
रात्। ललाटे चाभिशस्तांकः प्रयाणं गर्दभेन चेति। अंकने च व्यवस्था दर्शिता। गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापा
णे सुराध्वजः। स्तेये तु श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमानिति। यत्तु चक्षुर्निरोधो ब्राह्मणस्यापस्तंबे
नोक्तं। ब्राह्मणस्य पुरान्निर्वासनं समाय वस्त्रादिना चक्षुर्निरोधः कर्तव्य इति तस्यार्थो। न चक्षुषोरुद्ध
रणं। अहतो ब्राह्मणो व्रडेत्। न शारीरो ब्राह्मणे दंड इत्यादिमनुगौतमादिवचनविरोधादित्यलं प्र
संगेन॥ व॥ स्वत्वाव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तं भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारात्। कीदृशो
भोगः प्रमाणमित्यत आह। आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात्। स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादि
रागमः स भोगादभ्यधिको बलीयान्। स्वत्वबोधने भोगस्यागमस्यासापेक्षत्वात्। यथाह नारदः। आ
गमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणतां। अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति। न च भोगमात्रात्
स्वत्वावगमः। परकीयस्यापि अपहारादिनोपभोगसंभवात्। अत एव भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं
क्वचित्। भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्कर इति स्मर्यते। अतश्च सागमो दीर्घकालो निरंतरो नि

राक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पंचविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तं भवति। तथा च स्मर्यते सागमो
दीर्घकालश्चाविच्छेदोपरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसंनिधानश्च परिभोगोपि पंचधेति। क्वचिच्चागमनिरपे
क्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह। विना पूर्वक्रमागतादिति पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रम
स्तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति संबंधः। स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपे
क्षः प्रमाणमित्यर्थः। तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्तानिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवागम्यत इति बोद्धव्यं
विना पूर्वक्रमागतादित्येतच्चास्मार्तकालप्रदर्शनार्थं। आगमोऽभ्यधिको भोगादिति स्मार्तकालवि
षयं। अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयसंभवादागमज्ञानसापेक्ष
स्यैव भोगस्य प्रामाण्यं। अस्मार्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासंभवात् आगम
ज्ञाननिरपेक्ष एव संततो भोगः प्रमाणं। एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन। स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सा
गमा भुक्तिरिष्यते। अस्मार्तेऽनुगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागतेति। स्मार्तश्च कालो वर्षशतपर्यंतः। शा
तायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः। अस्मार्ते तु अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभाव

निश्चयाभावादिति ॥ अतश्च वर्षशताधिको भोगः संततोऽप्रतिरवः प्रत्यक्षश्चागमाभावे चानिश्चितेप्यवि
च्छिन्नागमं स्वत्वं गमयति ॥ अस्मार्तेपि कालेऽनागमस्मृतिपरंपरायां सत्यां भोगः ॥ प्रमाणमत एवा
नागमं त्रयो भुंक्त इत्याद्युक्तं ॥ न चानागमं त्रयो भुंक्त इत्येकवचननिर्देशाद्बहून्यष्टशतान्यपीति आ
पश्चाष्टाप्रयोगात्प्रथमपुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेपि दंडविधानमिति मंतव्यं ॥ द्वितीये तृतीये
वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसंगान्न चैतदिष्यते ॥ आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु साग
मेति नारदस्मरणात् ॥ तस्मात्सर्वत्र निरागमोपभोगेऽनागमं त्रयो भुंक्त इत्येतद्द्रष्टव्यं ॥ यद्यप्यन्याये
नापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति पित्रा सह पूर्वतरैस्त्रि
भिरिति योऽर्थः ॥ तत्रापि क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणं ॥ त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षा
भ्यंतरेपि त्रिपुरुषव्यतिक्रमसंभवात् ॥ द्वितीये वर्षे निरागमस्य प्रामाण्यप्रसंगः ॥ तथा सति स्मार्तकाले
क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यत इति क्रमविरोधः ॥ अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्त
मुपदर्शनेशक्तौ किंतु नरन्यायानिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् ॥ यच्चोक्तं यद्विनागममत्यं

तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ॥ न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति तत्राप्यत्यंतमागमं विनेत्यस्यं
तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयं ॥ न पुनरागमस्वरूपं विनेति ॥ आगमस्वरूपाभावे भोगश
तेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं ॥ क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थं ॥ ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागम
सापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नं ॥ तथाहि यद्यागमः प्रमाणांतरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न
भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यं ॥ अथ प्रमाणांतरेणागमो नावगतः कथं तद्विशिष्टो भोगः प्रमाण
मुच्यते ॥ प्रमाणांतरेणावगतागमसहित एव निरंतरो भोगः कालांतरे स्वत्वं गमयति ॥ अवगतो ह्या
गमो भोगरहितो न कालांतरे स्वत्वं गमयितुमलं ॥ मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसंभवादिति
सर्वमनवद्यं ॥ न ॥ आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तं ॥ आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाण
मित्यत आह ॥ आगमेपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो ॥ यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्भोगो ना
स्तीति तस्मिन्नागमे बलं संपूर्णता नैवास्ति ॥ अयमभिसंधिः स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानं
परस्वत्वापादनं च परो यदि स्वीकरोति ॥ तदा संपद्यते नान्यथा ॥ स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः

मि॰व्यव॰
२

यिकश्चेति। मानसो ममेदमिति संकल्परूपः। वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्याहारोल्लेखी सविक
ल्पकः प्रत्ययः। कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधस्तत्र च नियमः स्मर्यते। दद्यात्कृ
ष्णाजिनं पुच्छे गां पुच्छे करिणं करे। केसरेषु तथैवाश्वं दासीं शिरसि दापयेदिति। आश्वलायनोऽप्याह।
अनुमंत्रयेत प्राण्यः भिमृशेद् प्राणि कन्यां चेति। तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानानंतरमेवोपादाना
दिसंभवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः संपद्यते। क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण स्वीकारासंभवात्
स्वत्वे। नाफलभोगेन भवितव्यमन्यथा दानक्रयादेः संपूर्णता न भवतीति। फलोपभोगलक्षणः का
यिकस्वीकारविकल आगमो दुर्बलो भवति। तत्सहितादागमादेतयोर्द्वयोः पूर्वापरकालापरिज्ञाने।
पूर्वापरकालपरिज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्वकाल आगम एव बलीयानिति। अथवा लिखितं साक्षिणो भुक्तिः
प्रमाणमित्युक्तमेतेषां समवाये कुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते। आगमोऽभ्यधिको भोगाद्वि
ना पूर्वक्रमागतात्। आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो। इत्ययमर्थः। आद्ये पुरुषे साक्षिभि २५
र्भावित आगमो भोगादभ्यधिको बलवान्। पूर्वक्रमागताद्भोगाद्विना। स पुनः पूर्वक्रमागतो भोगश्च

र्थपुरुषे लिखितेन भावितादागमाद्बलवान्। मध्यमे तु भोगरहितादागमात्स्तोकभोगसहितोऽप्याग
मो बलवानिति। एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन। आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा। कारणं भुक्तिरे
वैका संतता या चिरंतनीति॥ छ॥ पश्यतोऽब्रुवतस्तत्र विंशतिवर्षभोगाद्धनस्यापि दशवर्षभोगाद्धं भुमेर्ह ३
फलानुसरणं न भवतीत्युक्तं तत्र फलानुसरणवद्दंडानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशंक्य पुरुषव्यव
स्थया च दंडव्यवस्थामाह। आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत्। न तत्सुतस्तत्सुतो वा भु
क्तिस्तत्र गरीयसी। येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः स पुरुषः कृतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियु
क्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत्। भावयेदनेन चाद्यस्य पुरुषस्यागममनुद्धर
तो दंडश्चोक्तो भवति। तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तो नागममुद्धरेत्। किंत्वविच्छिन्नाप्रतिरवसमन्वं भोगं
अनेन वागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दंडोऽपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दंड इति प्रतिपादितं।
तत्सुतः तृतीयो नागमं नापि विशिष्टं भोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतं भोगमात्रं। अनेनापि तृतीयस्य
क्रमायातभोगानुद्धरणे दंडो नागमानुद्धरणेन विशिष्टभोगानुद्धरणे चेति अभिहितं। तत्रतयो।

द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी। तत्रापि द्वितीये गुरुस्तृतीये पि गरीयसीति विवेक्तव्यं। त्रिपुरुषाग
मानुद्धरणेऽर्थहानिः समानि वदंडे पुविशेष इति तात्पर्यार्थः॥ उक्तं च॥ आगमस्तु कृतो येन सदंड्यस्त
मनुद्धरन्। न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपीति॥ ७॥ अस्मार्तकालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्ष
स्य प्रामाण्यमुक्तं विना पूर्वक्रमादित्यत्र तस्यापवादमाह। योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता। यदा पुनरादात्रादिभिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय ए
व परेतः स्यात् परलोकं गतो भवेत्। तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत्। यस्मात्तत्र तस्मिन्व्य
वहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणं। पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात्। ना
रदेनाप्युक्तं। तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः। पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निवर्तयेदि
ति॥ ८॥ अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्तरि प्रेते व्यवहारो न निवर्तत इति स्थितं निर्णीतेऽपि व्यवहारे स्थि
ते च व्यवहर्तरि व्यवहारः क्वचित्प्रवर्तते क्वचिन्न प्रवर्तत इति व्यवस्थासिद्धये व्यवहारदर्शिनां बला २६
बलमाह। नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च। पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणां। नृपेण

राज्ञा अधिकृता व्यवहारदर्शने नियुक्ता राज्ञा सभासदः कार्या इत्यादिनोक्ताः। पूगाः समूहाः भिन्न
जातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थाननिवासिनां॥ यथा ग्रामनगरादयः। श्रेणयो नानाजातीनामेकजा
तीनामप्येकजातीयकर्मोपजीविनां संघाताः। यथा हेडाबुकानां तांबूलिककुविंदकचर्मकारा
दीनां च। कुलानि ज्ञातिसंबंधिबंधूनां समूहाः। एतेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां पूर्वं पूर्वं यत् यत्पू
र्वपठितं तत्तद्गुरु बलवद्वेदितव्यं। नृणां व्यवहर्तॄणां व्यवहारविधौ व्यवहारदर्शने कार्ये। एतदुक्तं
भवति। नृपाधिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यप्यसंतोषः कुदृष्टबुद्ध्या भवति। तथापि ना
पूगादिषु पुनर्व्यवहारो भवत्येवं पूगनिर्णीतेऽपि न श्रेण्यादिगमनं तथा श्रेणिनिर्णीते कुलगमनं न भ
वति। कुलनिर्णीतेऽपि श्रेण्यादिगमनं श्रेणिनिर्णीते पूगादिगमनं पूगनिर्णीते नृपाधिकृतगमनं भ
वतीति नारदे पुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेऽपि व्यवहारे नृपगमनं च भवतीत्युक्तं कुलानि श्रेणयश्चैव
गणाश्चाधिकृता नृपाः। प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरमिति। तत्र च नृपगमने सोत्तरसभेन
राज्ञा पूर्वैः सभ्यैः सह सपणव्यवहारे निर्णेयो मतेयद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदासौ दंड्यः। अ

ध्यासौ जयति तदाधिकृताः सभ्या दंड्याः बहुर्वैते व्यवहारदर्शिभिर्दृष्टो व्यवहारः परावर्त्तनेव नलब्ध
स्तु निवर्त्तन इत्युक्तम् इदानीं लब्धोपि व्यवहारः कश्चिन्निवर्त्तत इत्याह। बलोपधिविनिर्वृत्ता
न्व्यवहारान्निवर्त्तयेत्॥ स्त्रीनक्तमंतरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा॥ बलेन बलात्कारेण उपधिनाभ
येन विनिर्वृत्तान् निष्पन्नान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत्॥ तथा स्त्रीभिर्नक्तं रात्रावस्त्रीभिरपि॥ अंतरागारे गृ
हाभ्यंतरे बहिर्ग्रामादिभ्यः शत्रुभिश्च कृतान् व्यवहारान्निवर्त्तयेदिति संबंधः॥ ३॥ अपिच। मत्तो
न्मत्तार्त्तव्यसनिबालभीतादियोजितः॥ असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति। मत्तो मदनीयद्रव्येण॥
उन्मत्त उन्मादेन पंचविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसंभवेनोपसृष्टः आर्त्तो व्याधिना व्यसना
भिष्टवियोगानिष्टप्राप्तिजनितदुःखवान् व्यसनी॥ बालो व्यवहारायोग्यः। भीतोऽरातिभ्यः। आदि
ग्रहणात् सुरराष्ट्रादिविरुद्धः॥ पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विसर्जितः॥ अनादेयो भवेद्वादो धर्मवि
द्भिरुदाहृतः। इति स्मरणात्। एतैर्योजितः कृतो व्यवहारो न सिध्यतीति अनियुक्तासंबद्धकृतोपि व्य २७
वहारो न सिध्यतीति संबंधः। यत्तु स्मरणं। गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दंपत्योः स्वामिभृत्ययोः। विरोधे तु

मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यतीति तदपि गुरुशिष्यादीनामात्यंतिकव्यवहारप्रतिषेधपरं नतुव
ति। तेषामपि कथंचिद्व्यवहारस्येष्टत्वात् तथाहि शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां त
नुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्य इति गौतमस्मरणात्। नोत्तमांगे कथंचनेति मनुस्मरणाच्च। य
द्गुरुः कोपावेशवशान्महता दंडेनोत्तमांगे ताडयति तथा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः। शि
ष्यो यदि राज्ञे निवेदयति तदा भवत्येव व्यवहारपदं। तथा भूर्या पितामहोपात्तेत्यादिवचनात् पिता
महोपात्ते द्रव्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं द्रव्यादि नाश
यति। तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं प्रविशति। तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः। तथा दुर्भिक्षे ध
र्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हतीति स्मरणात्। दुर्भिक्षादिव्य
तिरेकेण। यदि स्त्रीधनं भर्त्ता व्ययीकृत्य विद्यमानधनोऽपि याच्यमानो न ददाति तदा दंपत्योरपीष्यत
एव व्यवहारः। तथाभक्तदासस्य स्वामिना सह व्यवहारपदं वक्ष्यति। गर्भदासस्यापि गर्भदासादीन
धिकृत्य। यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति

नारदोक्तत्वात्। तन्मोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन वार्यते तस्माद्दृष्टादृष्टयोः श्रे
यस्करो न भवति पुत्रादिभिर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयो निवारणीया राज्ञा स सस्येन निगुरोः शि
ष्य इत्यादेः श्लोकस्य तात्पर्यार्थः। अयं तु निर्बन्धस्तु शिष्यादीनामपकृत्कनीया प्रवर्त्तनीयो व्यवहारः।
यद्यप्येकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च। अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृत इति नारद
वचनं। तत्रैकस्यापि गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेच्च यः। तथा एकश्रुतां बहूनां चेत्यादिस्मरणा
देकार्थे बहुभिः सार्द्धं व्यवहार इष्यत एवेति भिन्नार्थे बहुभिः सार्द्धं व्यवहार इष्यत एवेति भिन्नार्थे
बहुभिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न भवतीति रहस्यं। स्त्रीणामित्यपि गोपशौण्डिकादिस्त्रीणां स्वातंत्र्या
द्व्यवहारोऽनवयो वनितदन्यासां कुलस्त्रीणां पतिपुत्रीचन्तु तत्पारतंत्र्यादनादेयो व्यवहार इति
व्यारेवयं प्रेष्यजनस्य चेत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वामिपारतंत्र्यात्स्वार्थव्यवहारोऽपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहा
रो नान्यथेति योजनीयं। ब। परावर्त्यव्यवहारेषु केदानीं परावर्त्य इत्यमाह। प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण २८
धनिने धनं विभावयेन्नचेद्विभावयेत्तत्समं दंडमर्हति। प्रनष्टहिरण्यादि शौल्किकस्थानपालादिभिरधि

गतं राज्ञे समर्पितं यत्तच्छुल्काधनिने दातव्यं। यदि धनी रूपसंख्यादिभिर्लिंगैर्भावयति। यदि न भावय
ति तदा तत्समं दंडोऽसत्यवादित्वात्। अधिगमस्य स्ववचनिमित्तत्वात् स्वचेप्राप्ते तत्पराह्ननिरनेनोक्त।
अत्र च कालावधिं वक्ष्यति शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं। अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत
परतो नृपः स्थियादि मनुनाप्युक्तः संवत्सरत्रयमव्यधिस्तु निर्दिष्टं। प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा त्र्यब्दं
निधापयेत्। अर्वाक्त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति तत्र वर्षत्रयपर्यंतमवश्यं रक्षणीयं। तत्र
यदि संवत्सरादर्वाक्स्वाम्यागच्छेत्। तदा कृत्स्नमेव दद्यात्। यदा पुनः संवत्सरादूर्द्ध्वमागच्छति। तदा
किंचिद्भागं रक्षणमूल्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात्। यथाह। आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति। तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नमेव दद्यात्। द्वितीये द्वादशांशं भा
गं तृतीये दशमं। चतुर्थादिषु षष्ठं भागं गृहीत्वा शेषं दद्यात्। राज्ञा राजभागस्य चतुर्थांशोऽधिगंत्रे दातव्य ।॥
स्वाम्यनागमे तु कृत्स्नस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगंत्रे दत्वा शेषं राजा गृह्णीयात्। यथाह गौतमः प्रन
ष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्द्ध्वमधिगंतुश्चतुर्थो राज्ञः शेषमित्यत्र संवत्सरमित्येकं

मि॰व्य॰ स्वचनमविवक्षितं । राजा तु दृष्टं निधिं पायेदिति स्मरणात् ॥ इतरेतु परतो नृपद्ध्येतदपि स्वामिन्यनागते शाष्टा
२ इदं व्ययीकरणास्यनुज्ञानपरं । आगते तु स्वामिनि निध्यस्ते अपि द्व्यो राज्ञा स्वांशमवतार्य तत्समं द
यां॰गवशिवि द्यादेतन्न हिरण्यादिविषयं वेदितव्यं । पणानेकशफे दद्यादित्यादिना ॥ ब ॥ रथ्याशुल्कशालादिनिपति
ष तस्य सुवर्णादेर्नष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वाधुनान्मौचिरनिखातस्य निधिशब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमा
ह ॥ राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योर्धं द्विजः पुनः ॥ विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ इतरेण नि
धौ लब्धे राज्ञा षष्ठांशमाददेत् ॥ अनिवेदितविज्ञातो दाप्यस्तं दंडमेव च ॥ उक्तलक्षणं निधिं राजा लब्ध्वा
त्वा अर्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान् श्रुताध्ययनसंपन्नः सदाचारो यदि निधिं
लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ इतरेण तु राज्ञा विद्वद्ब्राह्मणव्यति
रिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिना नि॥धौ लब्धे राज्ञा षष्ठांशमधिगंत्रे दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाददेत् । य
व थाह वसिष्ठः । अप्रज्ञायमानं वित्तं योधिगच्छेद्राजा तद्धरेदधिगंत्रे षष्ठमंशं दद्यादिति । गौतमेनापि नि २९
ध्यधिगमे राजधनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य ॥ अब्राह्मणो था[illegible]ख्याता षष्ठमंशं लभेतेत्येक इति ॥ आ

निवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेत्यनिवेदितविज्ञातः कश्चिन्निधिं ल
ब्ध्वा राज्ञे न निवेदितवान् विज्ञातश्च राज्ञा स सर्वं निधिं दाप्यो दंडं च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वा
म्यागत्य रूपकसंख्यादिभिः स्वत्वेनावयति । तदा तस्मै राजा निधिं दत्वा षष्ठं द्वादशं वांशं स्वयमाहरे
त् । यथाह मनुः । ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वेति
अंशविकल्पस्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ ३ ॥ चौरैर्हृतं प्रयाद ॥ देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा
जानपदाय तु ॥ अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् ॥ चोरहृतं द्रव्यं चौरेभ्यो विजित्य जानप
दाय स्वदेशनिवासिने यस्य तद्द्रव्यं तस्मै राज्ञा दातव्यं ॥ हि यस्माद्ददद प्रयच्छन् यस्य तदपहृतं
द्रव्यं तस्य किल्बिषमाप्नोति तस्य चौरस्य च ॥ यथाह मनुः ॥ दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राज्ञा चौरैर्हृतं धनं ॥ रा
जा तदुपयुंजानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषमिति ॥ यदि चौरहस्तादादाय स्वयमुपभुंक्ते तदा चोरस्य
किल्बिषमाप्नोति ॥ अथ चोरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषमथ चौरहृताहरणाय यतमा
नोपि न शक्नुयादाहर्तुं ॥ तदा तावद्धनं स्वकोशाद्दद्यादिति ॥ कृष्णद्वैपायनोपि ॥ प्रत्याहर्तुमशक्त

स्वधनं चौरैर्हृतं यदि ॥ स्वकोशात्तद्धि देयं स्यादशक्तेन महीक्षितेति ॥ ७ ॥ साधारणासाधारणरूपां व्य
वहारमातृकामभिधायाधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानं पदं दर्शयिष्यन्नशीतिभागो वृद्धिः
स्यादित्यादिनाभोच्यत्राधिस्तदुच्यत्यन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धन इत्येवमंतेन तत्त्वर्णादानं सप्तविधमीदृशा।
मृणं देयमीदृशमदेयं ॥ अनेनाधिकारिणो देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे
पंचविधमुत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमित्येतच्च नारदेन स्पष्टीकृतं । ऋणं देयमदेयं
च येन यत्र यथा च यथा च यत् ॥ दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य
दानविधिमाह ॥ तत्पूर्वकत्वादितरेषां ॥ अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबंधके । वर्णक्रमाच्छतं द्वि
त्रिचतुष्पंचकमन्यथा ॥ मासि मासि प्रतिमासं बंधकं विश्वासार्थं यदाधीयते ॥ आधिरिति यावत् । बं
धकेन सह वर्त्तत इति सबंधकं प्रयोगस्तस्मिन् सबंधके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो
वृद्धिर्धर्म्या भवति ॥ अन्यथा रहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपंचकं शतं धर्म्यं निच
ति ॥ ब्राह्मणोऽधमर्णे द्विकं शतं ॥ क्षत्रिये त्रिकं शतं ॥ क्षत्रिये त्रिकं ॥ वैश्ये चतुःकं ॥ शूद्रे पंचकं मासि मासी

र्येव ॥ द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पंच वा द्वित्रिचतुःपंचाः द्वित्रिचतुःपंचा अस्मिन् शते वृद्धीयत इति द्वि
त्रिचतुष्पंचकं तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इति कन् ॥ इयं च वृद्धिर्मासि मासि गृह्यत इ
ति कालिका ॥ इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया दिनद्वयप्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवती ॥ तथा च ना
रदेन । कालिका कायिका चैव कारिता च तथा परा ॥ चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तो
क्तं ॥ कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादि कायिका ॥ प्रतिमासं स्रवंती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥ वृद्धिः
सा कारिता नाम यर्णिके न स्वयंकृता ॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति ॥ ८ ॥ गृहीतविशेषेण
वृद्धेः प्रकारांतरमाह ॥ कांतारगास्तु दशकं सामुद्रविंशकं शतं । कांतारमरण्यं तत्र गच्छंतीति कांता
रगा ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वाधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनविनाशशंकास्थानं प्रविशंति ते दशकं शतं द
द्युः ॥ ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासि च्येव ॥ एतदुक्तं भवति कांतारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रे
भ्यश्च विंशकं उत्तमर्ण आदद्यात्मूल विनाशस्यापि शंकितत्वादिति ॥ ९ ॥ इदानीं कारितां वृद्धिमाह ॥
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सार्वे सर्वासु जातिषु ॥ सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः अबंधके वा स्वकृतां स्वाभ्युपग

सबंधके

मि॰ व्यव॰ तांवृद्धिंसर्वास्तुजातिषुदद्युः॥ क्वचिदकृतापिवृद्धिर्भवति। यथाहनारदः॥ नवृद्धिःप्रीतिदत्तानां॥
२ स्यादनाकारिताक्वचित्॥ अनाकारितमप्यूर्ध्वंवत्सरार्द्धाद्विवर्द्धतइति। यस्तुयाचितकंगृहीत्वादेशां
तरंगतस्तंप्रति कात्यायनेनोक्तं। योयाचितकमादायतमदत्वादिशंव्रजेत्॥ ऊर्ध्वंसंवत्सरात्तस्यत
द्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति। यश्चयाचितकमादाययाचितोप्यदत्वादेशांतरंयाति। तंप्रतितेनैवोक्तं। स
तोधारमदत्वायोयाचितस्तुदिशंव्रजेत्॥ ऊर्ध्वंमासत्रयात्तस्यतद्धनंवृद्धिमाप्नुयादिति। यःपुनःस्वदे
शेस्थितएवयाचितोयाचितकंनददाति॥ तंयाचनकालादारभ्यवृद्धिंदापयेद्राजा। यथाहस्वदेशे
पिस्थितोयस्तुनदद्यात्याचितःक्वचित्॥ तंततोकारितांवृद्धिमनिच्छंतंचदापयेदिति। अनाकारित
वृद्धेरपवादोनारदेनोक्तः॥ पण्यमूल्यंभृतिर्न्यासोदंडोयश्चप्रकल्पितः॥ वृथादानाक्षिकपणावर्द्ध
तेनाविवक्षिताः॥ अविवक्षितानामअनाकारिताइति॥७॥ अधुनाद्रव्यविशेषेणवृद्धिविशेषमा
ह॥ संततिस्तुपशुस्त्रीणांसंततिरेववृद्धिः पशूनांस्त्रीणांपोषणासमर्थस्यतत्पुष्टिःसंततिकामस्य ३१
प्रयोगसंभवतिग्रहणंचक्षीरपरिचर्यार्थिनः॥८॥ अधुनाप्रयुक्तस्यद्रव्यस्यवृद्धिग्रहणमंतरेणचि

रकालावस्थितस्यद्रव्यस्यकियतीपरावृद्धिरित्यपेक्षितआह। रसस्याष्टगुणापरा। वस्त्रधान्यहिरण्या
नां। चतुस्त्रिद्विगुणापरा रसस्यतैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमंतरेणचिरकालावस्थितस्यस्वकृतयावृद्ध्या २
वर्द्धमानस्याष्टगुणावृद्धिःपरानातःपरंवर्द्धते। तथावस्त्रधान्यहिरण्यानांयथासंख्यंचतुर्गुणात्रि
गुणाद्विगुणाचवृद्धिःपराः। वशिष्ठेनतु। रसस्यत्रैगुण्यमुक्तं। द्विगुणंहिरण्यंत्रिगुणंधान्यं। धान्येनैवर
साव्याख्याताः। पुष्पमूलफलानिचतुलाधृतमष्टगुणमिति॥ मनुनातुधान्यस्यपुष्पमूलफलानां
चपंचव[illegible]गुणत्वमुक्तं। धान्येशदेलवेवाह्येनातिक्रामतिपंचतामितिशदः क्षेत्रफलंपुष्पमू
लफलादि। लवोमेषोर्णाचमरीकेशादि। वाह्योवलीवर्दतुरगादि। धान्यशदलववाह्यविषया
वृद्धिः। पंचगुणंनातिक्रामतीति। तत्राधमर्णोयोग्यतावशेनदुर्भिक्षादिकालवशेनचव्यवस्थाद्रष्ट
व्या॥ एतच्चसकृत्प्रयोगेसकृदाहरणेचवेदितव्यं। पुरुषांतरसंक्रमणेनप्रयोगांतरकरणेतस्मिन्नेव
वापुरुषेरेकसेकान्याप्रयोगांतरीकरणे। सुवर्णादिकंद्वैगुण्यमतिक्रम्यपूर्ववर्द्धते। सकृत्प्रयोगेपि
प्रतिदिनंप्रतिवत्सरंवावृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्यद्वैगुण्यासंभवात्पूर्वाहृतवृद्ध्यासहद्वैगुण्यमतिक्र

मि० व्य० ष्यवर्द्धत एव। यथाह मनुः। कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता। सकृदाहृतेत्यपि पाठो^
२ ऽस्ति। अपचयार्थप्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति यदि
सकृदाहृता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषांतरसंक्रमणादिना प्रयोगांतरकरणे द्वैगुण्यमत्येति। सकृ
मा४ दाहृते तु व्याजे शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा धमर्णादाहृता द्वैगुण्यमत्येतीति
व्याख्येयं। तथा गौतमेनाप्युक्तं। चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति। प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्प्र
योगांतरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः। चिरस्थाने इति निर्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्या
तिक्रमो दर्शितः॥ व ॥ ऋणप्रयोगधर्मत्रिकाः। सांप्रतं प्रयुक्तधनस्याग्रहणधर्मा उच्यंते। प्रपन्नं सा
धयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्। साध्यमानो नृपं गच्छन् दंड्यो दाप्यश्च तद्धनं। प्रपन्नमभ्युपगतमधमर्णेन
धनं साक्ष्यादिभिर्निर्णीतं वा साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैरुत्तमर्णो नृपतेर्न वाच्यो निवार
णीयो न भवति। धर्मादयश्चोपाया मनुना दर्शिताः। धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन वा। प्रयुक्तं सा
धयेदर्थं पंचमेन बलेन वेति। धर्मेण प्रीतियुक्तेन सत्यवचनेन व्यवहारेण साक्षिलेख्याद्युपन्यासेन। ३२

छलेनोत्सवादिव्याजेनाभूषणादिग्रहणेन। आचरितेनाभोजनेन। पंचमेनोपायेन बलेन निगडबंधादिना
उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति। प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति वदन्नप्रतिप
न्नं साधयन् राज्ञा निवारणीय इति दर्शयति। एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन। पीडयेत्तु यो धनी कश्चिदृणि
कं न्यायवादिनं। तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं वाप्नुयाद्दममिति। यस्तु धर्मादिभिरुपायैः प्रपन्नमर्थं सा
ध्यमानो याच्यमानो नृपं गच्छेत् राजानमभिगम्य साधयंतमभियुंक्ते। स दंड्यो भवति। शक्त्यनुसारेण।
धनिने तद्धनं दाप्यश्च राज्ञा। दापने च प्रकारा दर्शिताः। राजा तु स्वामिने विप्रं सांत्वेनैव प्रदापयेत्। दे^
शाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान् संपीड्य दापयेत्। रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेदिति। साध्यमानो
नृपं गच्छेदित्येतत्स्मृत्याचाररूपेणेत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोद्धव्यं॥ व ॥ बहूत्तमर्णेषु युगपत्प्राप्ते
ष्वेकोऽधमर्णिकः केन क्रमेण दाप्यो राज्ञा इत्यपेक्षित आह। गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकः।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनंतरं। समानजातीयेषु धनिषु येन क्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेण धम
र्णिको दाप्यो राज्ञा। भिन्नजातीयेषु ब्राह्मणादिक्रमेण॥ व ॥ यादा पुनरुत्तमर्णोऽडिबलः प्रतिपन्नमर्थं ध

मि० व्यव०
२

र्मादिभिरुपायैः साधयित्वमर्णा कुर्वन् राज्ञा साधितार्थो न भवति। तदाधमर्णस्य दंडमुत्तमर्णस्य नतिदान
माह। राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतं पंचकं तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः। अधमर्णि
को राज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधिताद्दशकं शतं दाप्यः प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशममंशं राज्ञाध
मर्णिकाद्दंडरूपेण गृह्णीयादित्यर्थः। उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तार्थः पंचकं शतं नतिरूपेण दाप्यः साधि
तस्यार्थस्य विंशतितमं भागमुत्तमर्णाद्राजा गृह्णीयादित्यर्थः। अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दंड।
दिर्यद भागो दर्शितो निह्नवे त्वा विनोदयोदिना॥ ७॥ सधनमधमर्णिकं प्रत्युक्तमधुना निर्धनमधमर्णिकं।
प्रत्याह। हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत्। ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयं। ब्राह्म
णादिजातिरुत्तमर्णो हीनजातिं क्षत्रियादिजातिं परिक्षीणं निर्धनमृणार्थमृणनिष्कृत्यर्थं कर्म स्व
जात्यनुरूपं कारयेत्। कुटुंबाविरोधेन ब्राह्मणः पुनः परिक्षीणो निर्धनः। शनैः शनैर्यथोदयं यथा
संभवमृणं दाप्यः। अत्र च हीनजातिग्रहणं समानजातेरप्युपलक्षणमतश्च समानजातिमपि परिक्षी
णं यथोचितं कर्म कारयेत्। ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षी ३३

णो वैश्यादेः शनैः शनैर्दाप्यो यथोदयं। एतदेव मनुना स्पष्टीकृतं। कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकेनाधम
र्णिकः। समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति। उत्तमर्णेन समं निकृष्टो वाधमर्णोऽधमर्णव्यपदेश्य
मात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः॥ ८॥ किंच। दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनं। मध्यस्थ
स्थापितं यस्याद्वर्धते न ततः परं। उपचयार्थं प्रयुक्तं धनमधमर्णेन दीयमानमुत्तमर्णो वृद्धिलोभाद्यदि
न गृह्णाति। तदाधमर्णेन मध्यस्थहस्ते स्थापितं यदि स्यात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते। अथ स्था
पितमपि याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्धत एव॥ ९॥ इदानीं देयमृणं यदा येन च देयं तदाह। अवि
भक्तैः कुटुंबार्थे यदृणं तु कृतं भवेत्। दद्युस्तदृक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुंबिनि। अविभक्तैर्बहु
भिः कुटुंबार्थमेकैकेन वा यदृणं कृतं। तदृणं कुटुंबी दद्यात्। तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्रिक्थिनः सर्वे
दद्युः॥ १०॥ येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह। न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता। दद्यादृते
कुटुंबार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा। पत्या कृतमृणं योषिद्भार्या नैव दद्यात्। पुत्रेण कृतं योषिन्मा
ता न दद्यात्। तथा पुत्रेण कृतं पिता न दद्यात्। तथा भार्याकृतं पतिः। कुटुंबार्थादृते इति सर्वशेषमेतत्

मि० व्य० २ अकृतं स्वार्थं येन केनापि कृतं तत्कृतं विना देयं न दत्तावेतद्दायादैर्देयमित्युक्तमेव ॥ व ॥ पुत्रपौत्रैर्ऋ
णं देयमिति वक्ष्यति तस्यापुरस्तादपवादमाह ॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकं । वृथादानं तथैवेह
पुत्रो दद्यान्न पैतृकं ॥ सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतं स्त्रीव्यसननिर्वृत्तं द्यूते पराजयनिमित्तं । दण्ड
शुल्कयोरवशिष्टं । वृथादानं धूर्तबंदिमल्लादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातं । धूर्ते बंदिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे
चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति स्मरणात् । एतदृणं पित्रा कृतं पुत्रादिः शौण्डिकादिभ्यो न दद्या
त् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मंतव्यं । दंडं वा दंडशेषं वा शुल्कं त
च्छेषमेव वा । न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमिति योगीश्वरस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तं । मद्यशुल्क
द्यूतदंडान्पुत्रानाध्यावहेयुरिति । न पुत्रस्योपरि संक्रमंतीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तं ॥ व ॥ न पतिः स्त्री ।
कृतं तथेत्यस्यापवादमाह । गोपशौण्डिकः सुराकारः शैलूषो नटः रजको वस्त्राणां रंजकः । व्याधो मृग
युः । एतेषां योषिद्भिर्यदृणं कृतं तत्पतिभिर्देयं । यस्मात्तेषां वृत्तिः जीवनं तदाश्रया योषिदधीना । यस्माद्वृ
त्तिस्तदाश्रयेति हेतुव्यपदेशादन्येऽपि योषिदधीनजीवनास्तेऽपि योषित्कृतमृणं दद्युरिति गम्यते ॥ व ॥ ३६

कशैलूषरजकव्याधयोषितां । ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया । गोपा गोपालः शौण्डि × ४३

पतिकृतं सा यान दद्यादित्यस्यापवादमाह ॥ प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतं । स्वयंकृतमृणं वा
पि नान्यत्स्त्री दातुमर्हति । मुमूर्षुणा प्रवस्यता वा पत्या नियुक्तया ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं तत्पतिकृतमृणं
त देयं । यच्च पत्या सह भार्यया कृतमृणं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयं । यच्च स्वयमेव कृतमृणं
तदपि देयं । ननु प्रतिपन्नादित्रयं स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यं । संदेहाभावात् । उच्यते । भार्या पुत्रश्च दा
सश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्धनमिति । वचनात् । निर्धनत्वेन प्रतिप
न्नादिष्वदानाशंकायामिदमुच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निर्धन
त्वमभिधीयते । पारतंत्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नान्यत्स्त्री
दातुमर्हतीत्येतत्तर्हि न कर्तव्यं । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा
सह यत्कृतमित्यनयोरपवादार्थमुच्यते । अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तं प्रतिपन्नमपि पत्या सह कृत
मपि न देयमिति ॥ व ॥ पुनरपि यदृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र च काले दातव्यं तत्त्रितयमाह ॥ पितरि प्रो
षिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावितं । पिता यदि दातव्यमृणमद ।

चाप्रेतोऽन्यदेशंगतोऽचिकित्सनीयव्याध्यभिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमवश्यापनेयं पुत्रेण पौत्रेण वापि
तद्धनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च। तत्र क्रमोऽप्ययमेव। पित्रभावे पुत्रः पुत्राभावे पौत्र इति। पुत्रेण पौत्रेण वा
निह्नवे कृतेऽर्थिना साक्ष्यादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः। अत्र पितरि प्रोषिते इत्येतावदु
क्तं। कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः। नार्वाक् संवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात्पितृ
व्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा। इतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकालो न दद्यात्। प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्। स
च कालस्तेनैव दर्शितः। गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः। बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चे
ति शब्द्यते। परतो व्यवहारज्ञः स्वतंत्रः पितरावृते इति। यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोऽपि स्वतंत्रो जात
स्तथापि नर्णभाक् भवति। यथाह। अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतंत्रोऽपि हि नर्णभाक्। स्वातंत्र्यं हि स्मृतं ज्ये
ष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयःकृतमिति। तथा आसेधाह्वाननिषेधश्च दृश्यते। अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्
मुखो व्रती। विषमस्थश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः इति। तस्मादितः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृ
ज्य यत्नतः। ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेदिति। पुत्रेण व्यवहारज्ञतया जातेन निह्नुते

ति व्याख्येयं। आदितु बालस्याप्यधिकारः। न ब्रह्मा निव्यवहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिगौनमस्म
रणात्। पुत्रपौत्रैरिति बहुवचननिर्देशाद्बहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुरूपेण दद्युः। अ
विभक्ताश्चेत्संभूयसमुत्थाने न गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्राधान्यभूत एव दद्यादिति गम्यते।
यथाह नारदः। अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः। अविभक्ता विभक्ता वा यस्तां चोद्वहते धु
रमिति। अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणोक्तं। तथापि पुत्रेण यथा पिता सवृद्धिकं
ददाति तथैव देयं। पौत्रेण तु समं मूल्यमेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोऽवगंतव्यः। ऋणमात्मीय
वत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितं। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य चेति बृहस्पतिवचनात्। अत्र विभा
वितमिति विशेषणादनासाक्षिकाभावितमित्यत्र साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणं। समयावद्धीनं तावद्
देयं न वृद्धिः। तत्सुतस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीतधनस्य एतच्चोत्तरश्लोके स्पष्टयिष्यते। ५०। ऋण
पाकरणे ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्तारो दर्शिताः। इदानीं कर्त्रंतरसमवाये च क्रममाह। रि
क्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च। पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः। अन्यदीयं द्रव्य

मन्यस्य रिक्थादिव्यतिरेकेणायत्तस्त्री न भवतीति तद्रिक्थं। विनापि धारणेन रिक्थं गृह्णातीति रिक्थग्राहः। ऋ
णं दाप्यः। एतदुक्तं भवति। यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यो न चौरादिः। योषित्तं
नार्यां गृह्णातीति योषिद्ग्राहः स तथैवर्णं दाप्यः। यदि त्वयोनिं तां परिगृह्णाति स नरस्तत्कृतमृणं दाप्यः। यो
षितोऽकिंचनायाः द्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हाया भेदेन निर्देशः। पुत्रश्चानन्याश्रितद्रव्यः ऋणं दाप्यः।
अन्यमाश्रितमन्याश्रितमनन्याश्रितं मातापितृसंबंधि द्रव्यं यस्यासावनन्याश्रितद्रव्यः। न अन्याश्रितद्र
व्योऽनन्याश्रितद्रव्यः। पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्या इति संबंधः। एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रम
एव। रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः। तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे पुत्र इति। नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्य
ते। न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्रहणासंभवात्। योषिद्ग्राहो
नोपपद्यते। न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यत इति स्मरणात्। तथासौ पुत्रो दाप्य इत्ययुक्तं
पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्युक्तत्वात्। अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमप्यनर्थकं। पुत्रे सति द्रव्यस्यान्या
श्रयणासंभवात्। संभवे च रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इति सिद्धे असति पुत्रे रिक्थग्राही सुतां दाप्य इति। ३६

सिद्धमेवेति। अत्रोच्यते। पुत्रे सत्यप्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वं संभवति। क्लीबांधबधिरादीनां पुत्रत्वेऽपि रिक्थहरत्वा
भावात्। तथा च क्लीबादीननुक्रम्य भर्तव्याः स्युर्निरंशका इति वक्ष्यति। तथा सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो
न लभेतैकेषामिति गौतमवचनात्। अतश्च क्लीबादिषु पुत्रेषु सत्स्वन्यायप्रवृत्ते च सवर्णापुत्रे सति।
रिक्थग्राही पितृव्यभ्रात्रादिः। योषिद्ग्राहो यद्यपि शास्त्राविरोधेन न संभवति। तथाप्यतिक्रांतनिषे
धः पूर्वपतिकृततल्पाकरणाधिकारी भवत्येव। यश्च तासां स्वैरिणीनामंतिमां गृह्णाति। यश्च पुन
र्भुवां तिसृणां प्रथमां। यथाह नारदः। परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमं। पुनर्भूस्त्रिविधा ता २
सां स्वैरिणी तु चतुर्विधा। कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्का
रकर्मणा। देशधर्माननवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते। उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता।
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा। असत्सु देवरेषु स्त्री बांधवैर्या प्रदीयते। सवर्णाय सपिंडाय सा
तृतीया प्रकीर्तिता। स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति। कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी
तु सा। कौमारं पतिमुत्सृज्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता। पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता। मृते तु

मि० व्यव० त्तरित्तप्राप्तानुदेवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षु-
२ तुरा त्पिपासार्ता च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता । अंतिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवां ॥
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्नुत इति । तथान्योपि योषिद्ग्राह ऋणापकरणेधिकारी तेनैव
दर्शितः । या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रिता । सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव तां । प्रकृ-
ष्टेन धनेन सह वर्तत इति सप्रधाना बहुधनेति यावत् । तथात्र धनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रि-
यं ऋणं वोढुः स सङ्गते । सैव चास्य धनं स्मृतमिति । पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थं । अनन्याश्रितद्रव्य इति ब-
हुषु पुत्रेषु पुत्रकाभावे एवं रिक्थग्रहणयोग्यस्यैवर्णापाकरणेधिकारो नायोग्यस्याक्षादेरित्येवमर्थः । पुत्र-
हीनस्य रिक्थिनः । इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य रिक्थिनः इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो
यदि रिक्थग्राहिणस्तेन तदृणं दाप्याः । नान्यथेत्येवमर्थं । पुत्रपौत्रौ तु ऋक्थग्रहणाभावेपि दाप्यावित्युक्तं
यथाह नारदः । क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं । दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तत इति
सर्वं निरवद्यं । यच्चायोषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तं । पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते । पुत्रही- ३७

नस्य रिक्थिन इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते । सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । यो यस्य हरते दा-
रान्स तस्य हरते धनमिति च । ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्र ऋणं दाप्यः । पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति परस्प-
रविरुद्धं । उभयसद्भावेन कश्चिद्दाप्य इति नैष दोषः । अंतिमास्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूग्राहिणः
सधनस्त्रीहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः । पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति । एतदेवोक्तं
नारदेन । धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयो-
रिति । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवायो यो धनं हरेत्स ऋणभाक् । स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनं च स्त्रीधने ते वि-
द्येते ययोस्तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एवर्णभाक् । धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहार्ये-
वर्णभाक् स्त्रीहार्यभावे पुत्र ऋणभाक् । पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः । पूर्ववत्
पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यस्यान्या व्याख्या । एते धनस्त्रीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामुत्त-
मर्णस्य दाप्याः । तदभावे तत्पुत्रादेः । पुत्राद्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते । पुत्रही-
नस्य रिक्थिन इति । पुत्राद्यपत्यहीनस्योत्तमर्णस्य योऽसौ रिक्थग्रहणयोग्यः सपिंडादिस्तस्य रि-

भिन्नोदर्याः ॥ तथा च नारदेन । ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् । निर्वपेत्तत्सकुल्येषु त-
दभावेस्य बंधुष्वित्यभिधायाभिहितं । यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबंधिबांधवाः ॥ तदा दद्याद्द्विजेभ्य-
स्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ॥ ब ॥ अधुना पुरुषविशेषेण करणग्रहणं प्रतिषेधनप्रसंगादन्यदपि
प्रतिषेधति ॥ भ्रातॄणामथ दंपत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतं ॥ प्र-
तिभुवो भावः प्रातिभाव्यं भ्रातॄणां दंपत्योः पितापुत्रयोश्चाविभक्ते द्रव्ये द्रव्यविभागात्प्राक् प्रातिभा-
व्यमृणं साक्ष्यं च न स्मृतं मन्वादिभिरपि तु प्रतिषिद्धं । साधारणधनत्वात् । प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे
द्रव्यव्ययावसानत्वात् ॥ ऋणं चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण परस्परानुम-
वि त्याविभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येव भागादूर्ध्वं तु परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि भवति । न-
नु दंपत्योर्विभागाभावात्प्राक् प्रातिभाव्यादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागाभावेन विशेषणानर्थक्यात्
विभागाभावश्चापस्तंबेन दर्शितः । जायापत्योर्न विभागो विद्यत इति । सत्यं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्येषु क-
र्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा । तथा हि जायापत्योर्न विभागो विद्यत इ- २८

त्युक्त्वा किमिति न विद्यत इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान् । पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु । तथा पुण्यफलेषु
दियस्मा २ चेति । पाणिग्रहणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते जायापती अग्निमादधीयातामिति तस्मा दियस्मा दा-
धाने सहाधिकारात् आधानसिद्धाग्निसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । तथा कर्मस्मार्त्तविवाहाग्नाविद्या-
दिस्मरणाद्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपि कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्श्रौतस्मार्ताग्निनिरपेक्षेषु कर्म-
सु पूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः संपद्यते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सह-
त्वं श्रूयते । दिवि ज्योतिरजरमारभेतामित्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमि-
ति बोद्धव्यं । न पुनः पूर्तानां भर्त्रानुज्ञयानुष्ठितानां फलेष्वपि न तु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वमुक्तं द्रव्यप-
रिग्रहेषु च । न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशंतीति । सत्यं । द्रव्यस्वामित्वं पत्न्या दर्शित-
मनेन । न पुनर्विभागाभावः । यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्त्वा तत्र कारणमुक्तं । भर्तुर्विप्रवासे नैमित्ति-
केऽवश्यकर्तव्ये दानेऽतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मात्स्तेयं नुपदिशंति मन्वादयस्तस्माद्भा-
र्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति । अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भर्तुरिच्छया भार्याया अपि द्रव्यविभागो

नवचेवनस्वेच्छया यथावद्दयति यद्दि कुर्यात्समानंशान्यल्पः कार्याः समांशका इति ॥ छ ॥ अधुनाप्र ८
तिभाव्यं निरूपयितुमाह । दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते । आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सु
ता अपि । प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण समयः । तच्च विषयभेदात्त्रिधा भिद्यते । यथा दर्श
ने दर्शनापेक्षया मेनं दर्शयिष्यामीति । प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धनं प्रयच्छ । नायं त्वां वंचयिष्य
ते यतोऽमुकस्य पुत्रोऽयमुर्वराप्रायक्षेत्रस्य ग्रामवरोऽस्तीति दाने यद्ययं न ददाति तदानीमहमेव दास्या
मीति प्रातिभाव्यं विधीयत इति प्रत्येकं संबंधः ॥ आद्यौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ वितथेऽन्यथाभावेऽ
दर्शने विश्वासव्यभिचारे च दाप्यौ राज्ञा प्रस्तुतं धनमुत्तमर्णस्य । इतरस्य सुता अपीति वदता पूर्वयोः
सुता न दाप्या इत्युक्तं । सुता इति वदता न पौत्रा दाप्या इति दर्शितं ॥ छ ॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह । दर्श
नप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा । न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः ॥ यदा दर्शनप्रति
भूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिष्टं गतः तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु
दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिष्टं गतस्तस्य पुत्रा दद्युः न पौत्राः । ते च मूल्यमेव दद्युर्न वृद्धिं । ऋणपै २९
इतरस्य दानप्रतिभुवः सुता अपि दाप्याः । विनष्टस्यैव शाठ्ये न निर्धनत्वेन वाधमर्णोऽप्रतिकुर्वन्ति ३५

तामहं येत्र प्रातिभाव्यागतं सुतः समं दद्यात्तत्सुतौ न तु दाप्याविति निश्चय इति व्यासवचनात् ।
प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्न वृद्धिं । तथा सु
म तोऽपि प्रातिभाव्यागतं पित्र्यमृणं सममेव दद्यात् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ वा प्रातिभा
व्यायातं प्रातिभाव्यायातं च ऋणं यथाक्रमं अगृहीतधनौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणं । खादको
वित्तहीनः स्यात् लग्नको वित्तवान् यदि । मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति । तदपि
लग्नकः प्रतिभूः खादकोऽधमर्णः लग्नको यदि वित्तवान् मृतस्तस्य पुत्रेण मूल्यमेव दात
व्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयं । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बंधकं पर्याप्तं गृहीत्वा प्र
तिभूर्जातस्तत्र तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बंधकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह
कात्यायनः । गृहीत्वा बंधकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद्दाप्यः स्या
त्तदृणं सुत इति दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्याप्युपलक्षणं । विना पित्रा पितरि प्रेते देशांतरं गते वे
ति ॥ छ ॥ यस्मिन्ननेकप्रतिभूसंभवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्द

मि० व्यव० २ ह्नः प्रतिभुवो धनं । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि । यद्येकस्मिन्प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्र
तिभुवस्तद्धनं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु एकस्याधमर्णस्य छायासादृश्यं तामा
श्रिता एकच्छायाश्रिताः । अधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोपि प्रत्ये
कं कृत्स्नदानाय स्थिताः । एवं दर्शनप्रत्यये चैतेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्त
मर्णस्य यथारुचि यथाकामं । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं द
द्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्सुतश्च संनिहितस्तदा धनिकेच्छ
यास सर्वं दाप्यः । मृते त्वेकस्मिंश्चित्तत्सुतस्तत्पित्र्यंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायनः । एकच्छ
याप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यंशं तु मृते तु स इति ॥ ॥ प्रतिभाव्यर्ण
दानविधिमुक्त्वा प्रतिभूर्दत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनां धनं
द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् । यद्धनं प्रतिभूस्तत्रैवाधनिकेनोपपीडितः । प्र ४०
काशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिना दापितो । न तु न द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तं । यथाह नार

दः । यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकं तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । ऋ
णिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य
एव द्विगुणं दातव्यं । वचनारंभसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयं । न च इदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपा
दयति । तच्च पूर्वोक्तिकालक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाबाधेन । अ
पि च । सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः संतत्यभावात् मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति तद
सत् । वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परेत्यनेनैव कालक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगु
म ण्यमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेपि संतत्यभावे स्वरूपदान
मेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानंतरं कियता कालेनाधमर्णेन संघटते । तदा संततिरपि संभ
वत्येव । यदा पूर्वसिद्धसंतत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किंचिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीति
दत्तमतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव । न च प्रीतिदत्तस्य याचनात्प्राग्वृद्धिरस्ति । यथाह प्रीतिद
त्तं तु यत्किंचिद्वर्धते नेन वयाचितं । याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पंचकं शतमिति । अतश्चास्य प्रीतिदत्त

मि० व्यव० २ स्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति। तदप्या
सत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः। द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदेव प्रतीयते। तस्मात्कालक्रमम
नपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारंभसामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तं॥ ७॥ प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते
ऽपवादमाह। संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च। वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा। द्वि
एप द्वैगुण्यप्रकालानादरेण वस्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः। श्लोकस्तु व्याख्यात एव। यस्मा
द्रव्यस्य यावती वृद्धिः परा काष्ठोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादके न तया वृद्ध्या सह कालविशेषमन
पेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति लिखितात्पर्यार्थः। यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने काले धमर्णं दर्शयितुमस
मर्थः तदान्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातव्यं तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं द र
थः नष्टस्यान्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परं। यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्। काले व्यतीते प्रति
भूर्यदि तं नैव दर्शयेत्। निबंधं दापयेत्तं तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः इति कात्यायनवचनात्। लग्नक
मि० विशेषं धश्चतेनैवोक्तः। न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा। निरुद्धो दंडितश्चैव संदिग्ध ४१

श्चैव न कश्चित्। नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यंतवासिनः। राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः। ना
शक्तो धनिने दातुं दंडं राज्ञे च तत्समं। नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियाप्रतीति। संदिग्धोऽभि
शस्तः अत्यंतवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः। इति प्रतिभूविधिः॥ ८॥ धनप्रयोगे विश्वासहेतु प्रति
भूराधिश्च। यथाह नारदः। विश्रंभहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति। तत्र प्रतिभूर्निरूपितः इदानीमा
धिर्निरूप्यते। आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णे क्रियते। आधीयत इ
ति आधिः स च द्विविधः। कृतकालोऽकृतकालश्च। पुनश्चैकैकशो द्विविधः। गोप्यो भोग्यश्च। यथाह
नारदः। अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः। कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा। स
पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति। कृते काले आधानकाल एवामुष्मिन्काले दीयोऽस्मवा
दो मया यमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते काले उपनेयः। आत्मसमीपं नेत
व्यो मोचनीय इत्यर्थः। देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयमुद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः। यावद्दे
यमुद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः। गोप्यो रक्षणीयः

श्री

मि० व्यव० एवं चतुर्विधस्याधेः विशेषमाह ॥ आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते । काले कालकृतो नश्येत्फलभो
२ ग्यो न नश्यति ॥ प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मो
क्ष्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः संभवति । कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्यादिषु पाठात् २ त
कृतशब्दस्य पूर्वनिपातः । स च काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् । द्वैगुण्यात्प्रागूर्ध्वं वा । फलभोग्यः फलंभो
त ग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः । स न कदाचिदपि नश्यति कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च काला
तिक्रमेण नाश उक्तः । काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य गोप्यस्य नाशाभाव उक्तः । फलभो
ग्यो न नश्यतीति । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्या
तिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्द्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यं । बृहस्पतिवचना
त् । हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बंधकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदंतराध
नं दत्वा ऋणी बंधकमाप्नुयादिति । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नं अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतो
र्दानविक्रयादेरभावात् धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिग्रहक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च न चा ४२

धेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति । कालेन संरोधः कालसंरोधः चिरकालमवस्थानं तस्मा
त्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति न च विक्रयः । एवमा
धीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यते इत्युच्यते । आधीकरणमेव लोके सोपा
धिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये नि
रूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यंतनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णिकस्यात्यंतिकी स्वत्वनिवृत्ति
रुत्तमर्णस्य चात्यंतिकं स्वत्वं भवति । न च मनुवचनविरोधः । यतो न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धि
माप्नुयादिति भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते । न त्वाधिः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः इति भोग्य
स्याधेश्चिरंतरकालावस्थानेनाधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति । इहाप्युक्तं फ
लभोग्यो न नश्यतीति । गोप्याधौ तु पृथगाह मनुना । न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुंजानो वृद्धिमुत्सृजेदि
ति । इहापि वक्ष्यते गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधिविषयमुक्तं ।
मिति सर्वमविरुद्धं ॥ ७ ॥ किंच गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते । नष्टो देयो विनष्टश्च दै

वराजकृतादृते। गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगेन वृद्धिर्न भवति। अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या स
मयातिक्रमात्। तथा सोपकारेऽप्युपकारिणि बलीवर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके दापिते हानिश्च।
वहारात्कृमचंगमितेनो वृद्धिरिति संबंधः। नष्टो विकृतिं गतस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदनादिना पूर्वव म
त्कृत्वा देयः। तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वा देयः उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या। भोग्याधिर्यदि
नष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वा देयो वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्वा हातव्या। विनष्ट आत्यंतिकं नाशं प्राप्तः। सोऽपि देयो
द्वा मूल्यादिद्वारेण तद्धीने सवृद्धिकं मूल्यं लभते। यदि न ददाति तदा मूलनाशः। विनष्टे मूलनाशः स्या
द्दैवराजकृताद्दृते इति नारदवचनात्। दैवराजकृतात्तु नाशाद्देवमस्माद्दकदेशोपप्लवादि दैवकृ
ताग्निना आग्निना। तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात्। दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं
दातव्यमधमर्णेनाध्यंतरं वा। यथाह। स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते। आधिरन्योऽथ कर्त
व्यो देयं वा धनिने धनमिति तत्र स्रोतसापहृतमिति दैवकृतोपलक्षणं। ॥ ॥ अपि च आधेः स्वी
करणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारतां। यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्। आधेर्भोगस्य

गस्य च स्वीकरणादुपभोगादाधिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलेख्यमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण यथाह नारदः
आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जंगमः स्थावरस्तथा सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति। अस्य
च फलं। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा इत्यत्र याख्यातं किमासां पूर्वा बलवत्यस्वीकार
रहिता उत्तरापि न बलवतीति। स चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव स
वृद्धिकमूल्यद्रव्यपर्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्तव्यो धनिने वा धनं देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति व
दताधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितं ॥ ॥ आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे द्रव्यस्यापवादमाह॥
चरित्रबंधककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनं। सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्। चरित्रं शोभनं
चरितं चरित्रेण बंधकं चरित्रबंधकं तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतं। एतदुक्तं भवति
धनितः स्वाशय चैन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतं। य
द्वाधमर्णस्य स्वच्छाशयचैनाल्पमूल्यमाधिं कृत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति
तद्धनं सवृद्धिं न पोवृध्या सवृद्धापयेदयमाशयः। एवंरूपं बंधकं द्विगुणीकृतेऽपि द्रव्येन नश्यति

किंतु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति। तथा सत्यंकारकृतं करणं कारितोसावेव बन्धः सत्यस्य कारः सत्यंकारः
कारे सत्यागदस्येति मुम् सत्यंकारेण कृतं सत्यंकारकृतं। अयमभिसंधिः। यदा बंधकार्पणसमय
एवेत्थं परिभाषितं। द्विगुणीभूतेपि द्रव्येमेव दातव्यं नाधिनाश इति। तदा तद्द्विगुणं दापयेदिति। अ
न्योर्थः। चरित्रमेव बंधकं चरित्रबंधकं चरित्रशब्देन गंगास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते। य
त्तदेवाधीकृत्य यत्द्रव्यमात्मसात्कृतं तत्रदेव द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति। आधिप्रसंगा
दन्यदुच्यते। सत्यंकारकृतमिति। क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदंगुलीयकादि परहस्ते कृ
तं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं। तत्रापि येनांगुलीयाद्यर्पितं स एव चेद्व्यवस्थातिवर्ती तेन तदेव
दातव्यं। इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्ती तदा तदेवांगुलीयकादि द्विगुणं प्रतिदापयेदिति। ॥छ॥ किंच उप
स्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोन्यथा भवेत्। प्रयोजके सति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात्। धनदा
नेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्यो धनिना न वृद्धिलोभेन स्थापयितव्यः। अन्यथा अमो ४४
क्षणे स्तेनश्चौरवद्दंड्यो भवेत्। असंनिहिते पुनः प्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निक्ष

याधमर्णः स्वीयं बंधकं गृह्णीयात्। ॥छ॥ अथ प्रयोक्ताप्यसंनिहितः तदाप्ताश्च धनस्य गृहीतारो न सं
निहिता वा संनिहिते प्रयोक्तरि आधिविक्रयेण धने दित्साधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षितत्वा
द्। तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः। तस्मिन्काले यत्तस्याधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव ध
निनितमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत् ततऊर्ध्वं धनं वर्द्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुंचति
यावद्वा तन्मूल्यं द्रव्यमृणी प्रवेशयेदिति ॥छ॥ यदा तु द्विगुणीभूतेपि धने द्विगुणं धनमेव गृही
तव्यं नत्वाधिनाश इति विचारितमृणग्रहणकाल एव। तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये ऽसन्निहिते चा
धमर्णे धनिना किं कर्तव्यमित्यत आह। विना धारणिकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकं। धारणक
दधमर्णाद्विना अधमर्णेऽसन्निहिते साक्षिभिस्तद्दायैश्च सहतमाधिं विक्रीय धनं गृह्णीयाद्धनी
वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः। यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेपि धने धनमेव ग्रहीतव्यं ना
धिनाश इति न विचारितं तदाधिः प्रणश्येद्द्विगुणे द्रव्याधिनाशः विचारितेत्वयं पक्ष इति ॥छ॥
भोग्याधौ विशेषमाह। यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्वि।

मि०व्यव० गुणेधनेयदाप्रयुक्तंधनंस्वकृतयावृद्ध्याद्विगुणीभूतं।तदाधौकृतेतदुत्पन्नेआध्यस्पदेद्वयेद्वि
२ गुणेधनिनःप्रविष्टेधनिनाधिर्मोच्यः॥यदिवाआदावाधौदत्तेद्विगुणीभूतेद्रव्येवयाधिर्मोक्तव्यइति
परिभाषयाकारणांतरेणवाभोगाभावेनयदाद्विगुणीभूतमृणं।तदाधौभोगार्थंधनिनिप्रविष्टेत
दुत्पन्नेद्रव्येद्विगुणेसत्याधिर्मोक्तव्यः॥आधिकोपभोगेतदपिदेयं।सर्वथासवृद्धिकमूल्यर्णापा
करणार्थाध्युपभोगविषयमिदंवचनं।तमेतंकृत्याधिमाचक्षतेलौकिकाः।यत्रतुवृद्ध्यर्थएवाध्यु
पभोगइतिपरिभाषा॥तत्रद्विगुण्यातिक्रमेपियावन्मूल्यप्रदानंतावदुपभुंक्तएवाधिं।एतदेवस्पष्टी
कृतंबृहस्पतिनाऋणीबंधमवाप्नुयात्।फलभोग्यंपूर्णकालंदद्याद्द्रव्यंचसामकं।यदिप्रकर्षि
तंतत्स्यात्तदानधनभाग्धनी।ऋणीचनलभेद्बंधंपरस्परमतंविनेति।अस्यार्थः।फलभोग्यंयस्या।
सौफलभोग्योबंधःआधिःसचद्विविधःसवृद्धिमूल्यापाकरणार्थोवृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च।तत्र
सवृद्धिमूल्यापाकरणार्थंबंधंपूर्णकालंपूर्णःकालोयस्यासौपूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी।यदास ४५
वृद्धिकंमूल्यंफलद्वारेणधनिनःप्रविष्टंतदाबंधमाप्नुयादित्यर्थः।वृद्धिमात्रापाकरणार्थंतुबंधं

सामकंदत्वाप्नुयादृणी।समंमूल्यंसममेवसामकं।अस्यापवादमाह।यदिप्रकर्षितंतत्स्यात्तद्बंधकं
प्रकर्षितमतिशयितंवृद्धेरप्यधिकंफलंयदिस्यात्तदानधनभाग्धनी।सामकंनलभेतधनीमूल्यमद
त्वैवऋणीबंधमवाप्नुयादितियावत्।अथवाप्रकर्षितंतद्बंधकंद्रव्येप्यपर्याप्तंतदासामकंदत्वापि
बंधंनलभेतनाधमर्णः।वृद्धिशेषमपिदत्वैवलभेतेत्यर्थः।पुनरस्यत्रापवादमाह।परस्परमतंविना
उत्तमर्णाधमर्णयोःपरस्परानुमत्याभावेयदिप्रकर्षितमित्याद्युक्तं।परस्परानुमतौतूत्कृष्टमपि
बंधकंयावन्मूल्यदानमुपभुंक्तेधनी।निकृष्टमपिमूल्यमात्रदानेनैवाधमर्णोलभतइति॥७॥इ
तिऋणदानप्रकरणं॥७॥॥उपनिधिंरत्याह॥वासनस्थमनाख्यायहस्तेन्यस्ययदर्प्यते।द्रव्यंतदौ
पनिधिकंप्रतिदेयंतथैवतत्।निक्षेप्यद्रव्यस्याधारभूतंद्रव्यंवासनंकरंडकादितत्स्थंयद्द्रव्यंरूप तरं ४
संख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वामुद्रितमन्यस्यहस्तेरक्षणार्थंविश्रंभादर्प्यतेस्थाप्यते।तद्द्रव्य
मौपनिधिकमुच्यते।यथाहनारदः।असंख्यातमविज्ञातंसमुद्रंयन्निधीयते।तज्जानीयादुपनि
धिंनिक्षेपंगणितंविदुरिति।प्रतिदेयंतथैवतत्।यस्मिन्स्थापितंतेनयथैवपूर्वंमुद्रादिचिह्नित

मर्पितं तथैव स्वापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयं ॥ ॥ प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह ॥ न दाप्योपहृतं त
तु राजदैविकतस्करैः ॥ तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं न दाप्यो सौ यस्मिन्नुपहि
तं धनिन एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति । यथाह नारदः ॥ ग्रहीतुः सह योर्थेन नष्टो नष्टः
स दायिनः । दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति ॥ ॥ तस्यापवादमाह ॥ भ्रेषश्चेन्मार्गिते
ऽदत्ते दाप्यो दंडं च तत्समं । स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि रा
जादिनिमित्तो नाशः संजातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीता दाप्यो राज्ञे च तत्समं दंडं ।
॥ ॥ भोक्तारं प्रत्याह ॥ आजीवन् स्वेच्छया दंड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयं । यः स्वेच्छया स्वाम्यननुज्ञयोप
निहितं द्रव्यमाजीवत्युपभुंक्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थमसावुपभोगानुसारेण च दंड्यः
स्तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे सलाभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणं च कात्यायनेनोक्तं
निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानं न चेद्दद्याद्वर्धते पंचकं शतमिति । एतच्च भक्षिते
द्रष्टव्यं । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु तेनैव विशेषो दर्शितः । भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितं । किं

चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति किंचिन्न्यूनमिति चतुर्थांशहीनं ॥ ॥ उपनिधेर्धर्मान्या
चितादिष्वतिदिशति दिशति । याचितान्वाहितन्याससनिक्षेपादिष्वयं विधिः । विवाहाद्युत्सवेषु वस्त्रा
लंकारादि याचित्वानीतं याचितं । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनुपश्चादन्यस्य हस्ते स्वामि
ने देहीति निहितं तदन्वाहितं । न्यासो नाम गृहस्वामिने दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते
प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्पणीयमिति । समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः । आदिशब्देन सुवर्णकारादि
हस्ते कटकादिनिर्माणाय न्यस्तस्य सुवर्णादेः प्रतिन्यासस्य परस्परप्रयोजनापेक्षया त्वयेदं
मदीयं रक्षत इति न्यस्तस्य ग्रहणं ॥ यथाह नारदः ॥ एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु
शिल्पिष्वुपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च इति एतेष्वयाचितादिष्वयं विधिः उपनिधेर्यः प्रतिदानादि
विधिः स एव वेदितव्यः ॥ ॥ निक्षेपप्रकरणं ॥ ॥ प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमि
त्युक्तं तत्र भुक्तिर्निरूपिता सांप्रतं साक्षिस्वरूपं निरूप्यते साक्षी च साक्षाद्दर्शनाच्छ्रवणाच्च भ
वति । यथाह मनुः । समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति । स च द्विविधः कृतोऽकृतश्च । सा

क्षिद्वेननिरूपितःकृतः।अनिरूपितोऽकृतस्तत्रकृतःपंचविधोज्ञेयोऽकृतश्चैवषड्विधस्त्वेक
दशविधः।यथाहनारदः।एकादशविधःसाक्षीशास्त्रेदृष्टोमनीषिभिः।कृतःपंचविधोज्ञेयः
षड्विधोऽकृतउच्यतइति।तेषांचभेदस्तेनैवदर्शितः।लिखितःस्मारितश्चैवयदृच्छाभिज्ञए
वच।गूढश्चोत्तरसाक्षीचसाक्षीपंचविधःकृतइति।लिखितादीनांस्वरूपंकात्यायनेनोक्तं।अर्थिन
स्वयमानीतोयोलेख्येसन्निवेश्यते।ससाक्षीलिखितोनामस्मारितःपत्रकादृतइति।स्मारितःप
त्रकादृतइत्यस्यविवरणंतेनैवोक्तं।यस्तुकार्यप्रसिद्ध्यर्थंदृष्ट्वाकार्यंपुनःपुनः।स्मार्यतेह्यर्थि
नासाक्षीसस्मारितइहोच्यतइति।यस्तुयदृच्छयाआगतःसाक्षीक्रियतेसयदृच्छाभिज्ञः।अन
योःपत्रानारूढत्वेपिभेदस्तेनैवदर्शितः।प्रयोजनार्थमानीतःप्रसंगादागतश्चयः।द्वौसाक्षि
णौत्वलिखितौपूर्वपक्षस्यसाधकाविति।तथा।अर्थिनास्वार्थसिद्ध्यर्थंप्रत्यर्थिवचनंस्फुटं।यः
श्राव्यतेस्थितोगूढोगूढसाक्षीसउच्यतइति।तथासाक्षिणामपियःसाक्ष्यमुपर्युपरिभाषते।
श्रवणाद्वापिससाक्ष्युत्तरसंज्ञितइति।षड्विधस्याप्यकृतस्यभेदोनारदेनदर्शितः।ग्राम

श्चप्राड्विकश्चराजाचव्यवहारिणां।कार्येष्वधिकृतोयःस्यादर्थिनाप्रहितश्चयः।कुल्याःकु
लविवादेषुविज्ञेयास्तेपिसाक्षिणइति।प्राड्विवाकग्रहणंलेखकसभ्योपलक्षणार्थं।लेख
कःप्राड्विवाकश्चसभ्याश्चैवानुपूर्वशः।नृपेपश्यतितत्कार्यंसाक्षिणःसमुदाहृताइति॥ब
तेसाक्षिणःकीदृशाःकियंतश्चभवंतीत्याह॥तपस्विनोदानशीलाःकुलीनाःसत्यवादिनः॥ध
र्मप्रधानाऋजवःपुत्रवंतोधनान्विताः।त्र्यवराःसाक्षिणोज्ञेयाःश्रौतस्मार्तक्रियापराः।यथाजा
तियथावर्णंसर्वेसर्वेषुवास्मृताः॥तपस्विनस्तपःशीलाःदाननिरताःकुलीनाःमहाकुलप्रसू
ताःसत्यवादिनःसत्यवदनशीलाःधर्मप्रधानाः।नार्थकामप्रधानाःऋजवोऽकुटिलाःपुत्रवंतः
धनान्विताःसुवर्णादिधनयुक्ताः।श्रौतस्मार्तक्रियापरानित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताएवंभूताः
पुरुषास्त्र्यवराःसाक्षिणोभवंति।त्रयोऽवरान्यूनायेषांतेत्र्यवरास्त्रिभ्योवाग्रभवंति।परतस्तु।
यथाकामंभवंतीत्यर्थः।जातिमनतिक्रम्ययथाजातिजातयोमूर्धावसिक्ताद्याःअनुलोमजाश्च
तत्रमूर्धावसिक्तानांमूर्धावसिक्ताःसाक्षिणोभवंत्येवमंबष्ठादिष्वपिद्रष्टव्यं।वर्णमनतिक्रम्यय

थावर्णं । वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एवोक्तलक्षणा उक्तसंख्याकाः साक्षिणो भवं
ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यं । यथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रिय एव कुर्युः । यथाह मनुः । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रि
यः कुर्युरिति । सजातिसवर्णासंभवे मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादि
षु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं साक्षिणो भवंति ॥ ॥ उक्तलक्षणानां साक्षिणामसंभवे प्रतिषेधरहि
तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः । ते च पंचविधा नारदेन दर्शिताः । अ
साक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पंचविधो बुधैः । वचनाद्दोषतो भेदात्स्वयमुक्तो मृतांतर इति । के पुनर्व
चनादसाक्षिण इत्यत आह । श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचना
न्नात्र हेतुरुदाहृत इति । तापसा वानप्रस्थाः आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणं । यथाह
शंखः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रंथा असाक्षिण इति । दो
षादसाक्षिणो दर्शिताः । स्तेनाः साहसिकाश्चंडाः कितवा वधकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वा ४८
त्तेषु सत्यं न विद्यत इति चंडाः कोपनाः कितवा द्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणां च स्वरूपं तेनैव

विलक्षणमुक्तं योऽर्थः श्रावयितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि कृतद्वंद्वनु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृ × ३
दर्शितं । साक्षिणां लिखितानां च निर्द्दिष्टानां च वादिनां । तेषामेकान्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षि
ण इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तं । स्वयमुक्तिरनिर्द्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः
स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति । मृतांतरस्यांतरमिति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षि
णां योऽर्थः श्रावयितव्यो न वेद्ययमत्रार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा सति मृ
तेऽ[illegible]ऽर्थं चानिवेदिते साक्षी कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदत्विति मृतांतरः
साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविताः अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण
इति तत्र मृतांतरोऽपि साक्षी । यथाह नारदः । मृतांतरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताहृते । तथा श्रावि
तो नातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिष्विति ॥ ॥ तान्ने
तान् साक्षिणो दर्शयति । स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः । रंगावतारिपाषंडिकूट
कृद्विकलेंद्रियाः पतिताप्तार्थसंबंधिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्द्धूताद्या
स्त्वसाक्षिणः । स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यवहारः । वृद्धोऽशीतिकावरः । वृद्धग्रहणं च वचननिषि

णानामन्येषामपिश्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थं। कितवोऽक्षदेवी। मत्तःपानादिना। उन्मत्तोग्रहा
विष्टः। अभिशस्तोऽभियुक्तोब्रह्महत्यादिनां। रंगावतारीचारणः। पाषंडिनोनिर्ग्रंथप्रभृतयः। कूटकृ
त्कपटलेख्यादिकारी। विकलेंद्रियःश्रोत्रादिरहितः। पतितोब्रह्महादिः। आप्तःसुहृत्। अर्थसं
बंधीविप्रतिपद्यमानार्थसंबंधीसहायएककार्यः। रिपुःशत्रुःतस्करःस्तेनः। साहसीबला
वष्टंभकारी। दृष्टदोषोदृष्टविरुद्धवचनः। निर्द्धूतोबंधुभिस्त्यक्तः। आदिशब्दादन्येषामपि
स्मृत्यंतरोक्तानांदोषादसाक्षिणांभेदादसाक्षिणांस्वयमुक्तेर्मृतांतरस्यचग्रहणं। एतेस्त्री
बालादयःसाक्षिणोनभवंति। च। अवराःसाक्षिणोज्ञेयाः। इत्यस्यापवादमाह। उभयानुम
तःसाक्षीभवत्येकोऽपिधर्मवित्। ज्ञानपूर्वकंनित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठायीधर्मवित्। सए
कोप्युभयानुमतश्चेत्साक्षीभवत्यपिशब्दाद्द्वावपि। यद्यपिश्रौतस्मार्त्तक्रियापरइत्यवरा
णामपिधर्मवित्त्वंसमानं। तथापितेषामुभयानुमत्यभावेपिसाक्षित्वंभवत्येकस्यद्वयोर्वानियमानु ४९
मत्यैवसाक्षित्वंभवतीत्यर्थवत्अवरग्रहणं। च। तपस्विनोदानशीलाइत्यस्यापवादमाह। सर्व

संग्रहणेसाक्षीचौर्यपारुष्यसाहसे। संग्रहणादीनिवक्ष्यमाणलक्षणानितेषुसर्वेवचननिषि
द्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्चसाक्षिणोभवंति। दोषादसाक्षिणोभेदादसाक्षिणःस्वयमुक्ति।
आत्रापिसाक्षिणोनभवंति। मनुष्यमारणंचौर्यंपरदाराभिमर्शनं। पारुष्यमुभयंचेतिसाहसं
स्याच्चतुर्विधमितिवचनात्। यद्यपिस्त्रीग्रहणचौर्यपारुष्याणांसाहसत्वं। तथापितेषांस्वबलाव
ष्टंभेनजनसमक्षंक्रियमाणानांसाहसत्वं। तथापितेषांस्वबलावष्टंभग्रहणादिशब्दवाच्यत्वमिति
तेषांसाहसात्पृथगुपादानं। च। साक्षिश्रावणमाह। साक्षिणःश्रावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान्
अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौसाक्षिणःसमवेतान्। नासमवेताःपृष्टाः। प्रब्रूयुरितिगौतमस्मरणात्। वक्ष्य
माणंश्रावयेत्। तत्रापिकात्यायनेनविशेषोदर्शितः। साक्षिणःसर्वानर्थिप्रत्यर्थिसंनिधौ। प्राड्विवाको
नियुंजीतविधिनानेनसांत्वयन्। देवब्राह्मणसांनिध्येसाक्ष्यंपृच्छेदृतंद्विजान्। उदङ्मुखान्प्राङ्मुखा
न्वापूर्वाह्णेवैशुचिःशुचीन्। आहूयसाक्षिणःपृच्छेन्नियम्यशपथैर्भृशं। समस्तान्विदिताचा
रान्विज्ञातार्थान्पृथक्पृथक् इति। तथाब्राह्मणादिषुश्रावणेमनुनानियमोदर्शितः। सत्येनशा

मि० व्यव०
२

पयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति। ब्राह्मणं अन्यथा ब्रु-
वतः सत्यं ते नश्यतीति शापयेत्। क्षत्रियं वाहनायुधानि तव विफलानीति गोबीजकांचनानि त-
व विफलानीति वैश्यं। शूद्रमन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यंतीति शापयेत्। अत्र चाप-
वादस्तेनैव दर्शितः। गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव विप्राञ्छू-
द्रवदाचरेदिति विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणार्थं। कुशीलवा गायनाः। प्रतिवादिना सा-
क्षिदूषणे दत्ते प्रश्नस्य योग्य। दूषणेषु बाल्यादिषु तथैव निर्णयः। अयोग्येषु तत्पक्षवचनात्तेनैकतश्च
निर्णयो न सद्यं तरेणेति नानवस्था। यदि साक्षिदोषमुद्भाव्यासाधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदा-
दासौ सारानुसारेण दंड्यः। अथ साधयति तदा न साक्षिणः। यथाह। अभावयन्दमं दाप्योऽदूषणसा-
क्षिणां स्फुटं। भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृता इति। उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषूद्दिष्टेष्व-
थ यदा क्रियोत्तरनिरपेक्षस्तदा पराजितो भवति। जितः सविनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा। य- ५२
दि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः इति स्मरणात्। साकांक्षश्चेत्क्रियांतरमवलंबेत्य सिद्धा

यः॥ ७॥ कथं श्रावयेदित्याह। ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा। अग्निदानां च ये लोका
ये च स्त्रीबालघातिनां॥ स तान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। सुकृतं यत्त्वया किंचिज्जन्मां-
तरशतैः कृतं। तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा॥ पातकोपपातकमहापातककारिणां।
अग्निदानां स्त्रीबालघातिनां च ये लोकास्तान्सर्वानसावाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदति। तथा
जन्मांतरशतैर्यत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं तस्य भवति। यस्तेनानृतवदनेन पराजितो भवतीति श्रा-
वयेदिति संबंधः। एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यं। शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रावण-
स्य विहितत्वात्। गोरक्षकादिद्विजातिविषयं च। गोरक्षकान्वाणिजकानिति कथनात्। अन्याने-
कजन्मार्जितसुकृतसंक्रमणस्य महापातकादिफलप्राप्तेश्चानृतवदनमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसं-
त्रासार्थमिदमुच्यते। यथाह नारदः। पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः। अनृतस्यापवा-
दैश्चैनं भृशमुत्त्रासयेदिमानिति॥ ८॥ यदा त्वश्राविताः साक्षिणः कथंचिन्न ब्रूयुस्तदा किं कर्तव्य-
मित्यत आह। अब्रुवन्हि नरः साक्ष्यमृणं सदशबंधकं। राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्षट्चत्वारिंश-

मि०व्यव०
२

केहनि। यःसाक्ष्यमंगीकृत्यश्रावितःसन्कथंचिन्नवदतिसराज्ञासर्वंसवृद्धिकमृणंधनिनेदाप्यः स
दशबंधकंदशमांसहितं दशमांशश्चराज्ञोभवतिराज्ञाधमर्णिकोदाप्यःसाधिताद्दशकंशतमि
त्युक्तत्वात् एतच्चषट्चत्वारिंशकेऽहनिप्राप्तेवेदितव्यं ततोऽर्वाग्वदन्नदाप्यः इदंचव्याध्याद्युप
द्रवरहितस्य। यथाहमनुः। त्रिपक्षादब्रुवत्साक्ष्यमृणादिषुनरोगदः तदृणंप्राप्नुयात्सर्वंदश
बंधंचसर्वशइति। अगदइतिराजदैवोपद्रवविरहोपलक्षणं। यस्तुजानन्नपिसाक्ष्यमेव
नांगीकरोतितैरान्प्यात्वंप्रत्याह। नददातिहियःसाक्ष्यंजानन्नपिनराधमः। सकूटसाक्षिणां
पापैस्तुल्योदंडेनचैवहि। यःपुनर्नराधमोविप्रतिपन्नमर्थंविशेषतोजानन्नपिसाक्ष्यंनददातिनां
गीकरोतिसकूटसाक्षिणांतुल्यःपापैःस्याद्दंडेनचकूटसाक्षिणांचदंडंवक्ष्यति। कूटसाक्षिण
श्चदंडयित्वापुनर्व्यवहारःप्रवर्तनीय। कृतोपिकूटसाक्ष्येविदितेनिवर्तनीयः। यथाहमनुः। य
स्मिन्यस्मिन्विवादेतुकौटसाक्ष्यंकृतंभवेत् तत्तत्कार्यंनिवर्तेतकृतंचाप्यकृतंभवेदिति। ब सा ५१
क्षिविप्रतिपत्तौकथंनिर्णयइत्यत्राह॥ द्वैधेबहूनांवचनंसमेषुगुणिनांतथा। गुणिद्वैधेतुवच

नंग्राह्यंयेगुणवत्तमाः। साक्षिणांद्वैधेविप्रतिपत्तौबहूनांवचनंग्राह्यंसमेषुसमसंख्येषुद्वैधेयेगुणिन
स्तेषांवचनंप्रमाणं। यदापुनर्गुणिनांविप्रतिपत्तिस्तदायेगुणवत्तमाःश्रुताध्ययनास्तदर्थानुष्ठान
धनपुत्रादिगुणसंपन्नास्तेषांवचनंग्राह्यं। यत्रगुणिनःकतिपयेइतरेबहवस्तत्रापिगुणिनामेववच
नंग्राह्यं। अनयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्मविदितिगुणातिशयस्यमुख्यत्वात्। यत्तुभेदादसाक्षि
णइत्युक्तं तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयं। ब। साक्षिभिश्चकथमुक्तेजयः कथंवापरा
जयइत्यत्राह॥ यस्योचुःसाक्षिणःसत्यांप्रतिज्ञांसजयीभवेत् अन्यथावादिनोयस्यध्रुवस्त
स्यपराजय। यस्यवादिनःप्रतिज्ञांद्रव्यजातिसंख्यादिविशिष्टांसाक्षिणःसत्यांवदंतिसत्यमेवं
जानीमोवयमितिसजयीभवेत्। यस्यपुनर्वादिनःप्रतिज्ञामन्यथावैपरीत्येनमिथ्येतिवदं
तितस्यपराजयोध्रुवोनिश्चितः। यत्रतुप्रतिज्ञातार्थस्यविस्मरणादिनाभावाभावौसाक्षिणोनप्र
तिपद्यंतेतत्रप्रमाणांतरेणनिर्णयःकार्यः। नचराज्ञासाक्षिणःपुनःपुनःप्रष्टव्याः। स्वभावोक्त
मेववचनंग्राह्यं। यथाह। स्वभावोक्तंवचस्तेषांग्राह्यंयद्दोषवर्जितं। उक्तेतुसाक्षिणोराज्ञानप्रष्टव्याः

इत्यस्यापवादमाह । उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः । द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः ।

मि० व्यव० २

पुनः पुनरिति । उ । अन्यथावादिनो यस्य प्रकृतस्तस्य पराजयः । कृताः स्युः पूर्वसाक्षिणः । पूर्वोक्तलक्ष-
णैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येनाभिहिते यद्यन्ये पूर्वेभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा-
न्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन सत्यं ब्रूयुस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा मिथ्यावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपप-
न्नं अर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसन्निपातिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निगदिते प्रमाणांतरान्वेषणेऽ-
नवस्थादोषप्रसंगात् । निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं म
न चेत् । यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति ना-
रदवचनाच्च । उच्यते । यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यांतरात्मसाक्षित्वेनानाविरुद्धत्वदोषेणापि साक्षिणां व-
चनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणांतरान्वेषणं केना-
वार्यते । उक्तं च । यस्य च कारणं दुष्टं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीन इति । यथा च चक्षुरादि-
करणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसंवादाज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रामाण्येन करणदोषकल्पना तथे- ५२
हापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च । साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेदिति

कात्यायनेनाप्युक्तं । यदा शुद्धा क्रिया न्याय्या तदा तद्वाक्यशोधनं । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति
स्थितिरिति । क्रिया साक्षिलक्षणा नार्थसंबंधिनी नामा इति न्यायाद्यदाऽशुद्धा न तदा तद्वाक्यशोधनं
साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यं । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन सत्येन शुध्यते वाक्यमिति स्मरणात्
एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धस्तथ्यभूत इति स्थितिरीदृशी मर्या-
दा न्यायविदां । करणदोषबाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः । ननु सत्यमर्थिना प्रमाणी-
कृतान् साक्षिणोऽतिक्रम्य कथं क्रियांतरं प्रमाणीक्रियते नैष दोषः । यतः । क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्ब-
लां योऽवलंबते । स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियामिति । कात्यायनेन जयावधारणोत्तर-
कालं क्रियांतरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधारणात्प्राक् क्रियांतरपरिग्रहो दर्शितः । नारदेनापि निर्णिक्ते
व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेदिति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणांतरं निषिद्धं न प्राग-
पि । तस्मादुक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्येऽपरितुष्यता क्रियांतरमंगीकर्तव्यमिति स्थितं । एवं स्थिते यद्यभि-
हितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वं निर्दिष्टा असंनिहिताः साक्षिणः संति तदा त एव

मि॰ व्य॰ २ ष्ठलीकर्त्तव्या । स्वभावेनैव यद्युक्तं ग्राह्यं व्यावहारिकमित्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् । निर्लिंगे व्यवहारे तु ।
प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेदिति नारदवचः । पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवेद्य
निर्दिष्टा अपि तथाविधाः साक्षिण एव यथास्थानदिव्यं । संभवे साक्षिणां प्राज्ञो दैविकीं वर्जयेत्क्रियामिति ।
स्मरणात् । तेषामसंभवे दिव्यं प्रमाणीकर्त्तव्यं । अतःपरम परितुष्यताप्यर्थिना न प्रमाणांतरमन्वेषणीय
मवचनादिति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रा
माण्यं मन्यमानस्य साक्षिषु दोषारोपणेनापरितोषः । तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात्सप्ताहा
वधिकं दैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्त्तव्यं । तत्र च दोषावधारणे साक्षिणो विवादा
स्पदीभूतमृणं दाप्याः । सारानुसारेण दंडनियाश्च । अथ दोषानवधारणं । तदा प्रत्यर्थिना तावतासंतोष
व्यं यथाह मनुः । यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमं च स
इति । एतच्च यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेदित्यस्यापरितुष्यस्त्वर्थिविषयेऽपवादो ५३
द्रष्टव्यः । केचिदुक्तेपि साक्षिभिः साध्य इत्येतद्वचनमर्थिना निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थ्यनुक्तत्वमपि हि न च

त्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान्वा साक्षिणः । पूर्वोक्तं विपरीतं वादयति । तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः
कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः तथा ह्यर्थी नामसाध्यर्थस्य निर्देष्टा तस्मिन्पक्ष
स्तदभाववादी प्रत्यर्थी तत्राभावस्याभावसिद्धिसापेक्ष्यसिद्धित्वात् । भावस्य चाभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धि
त्वात् । भावस्य च साध्यत्वमुक्तं । अभावस्य स्वरूपेण साध्यादिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्चार्थिन एव क्रियायु
क्ता । अपि चोत्तरानुसारेण सर्वत्र क्रियानियतत्वमर्थते प्राङ्न्यायकारणे क्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियां ।
मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति । नचैकस्मिन्व्यवहारे द्वयोः क्रिया । नचैकस्मिन्विवादे तु
क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोरिति स्मरणात् । तस्मात्प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वान्यथा ब्रू
युरित्यनुपपन्नं । अयमर्थः । यत्र द्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ मह्यमिदं दायादप्राप्तमिति पूर्वापरका
लविभागानाकलितमेव वदतः । तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्सु कस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकांक्षायां द्वयो
र्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिण इति वचनेन यः पूर्वं नि
वेदयति तस्य साक्षिणो ग्राह्या इति स्थिते तस्यायमपवाद उक्तेपि साक्षिभिः साध्य इति । अतश्च पूर्वो

मि॰ व्यव॰
२

त्तरयोर्वादिनोः समसंख्येषु समगुणेषु च साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः यदा त्त्व
रवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः एवं च नास्य सा
ध्यता । उभयोरपि भाववादित्वाच्चतुर्विधोत्तरविलक्षण यावत्प्रत्यवस्कन्दनोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था ए
कस्मिन्व्यवहारे यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्वयं परमते न तथा वादिनोः क्रियाद्वयेप्यविरोध इति तदाप्या
चार्यो नानुमन्यते । उक्तेपि साक्षिभिः साक्ष्ये यतः शास्त्रादर्थात्प्रकरणाच्छास्त्रार्थस्यानवगमादिय
लेप्रसंगेन । कूटसाक्षिणो दर्शिता स्तेषां दंडमाह । पृथक्पृथग्दंडनीयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।
विवादाद्द्विगुणं दंडं विवास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ यो धनदानादिना कूटान्साक्षिणः करोति स कूटकृत् ।
साक्षिणश्च ये तथा कूटास्ते विवादात्पराजये यो दंडस्तत्र तत्रोक्तस्तं दंडं द्विगुणं पृथक्पृथगेकैक ।
शो दंडनीयाः । ब्राह्मणस्तु विवास्यो राष्ट्रान्निर्वास्यो न दंड्यः एवं च लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽ
नभ्यासे च द्रष्टव्यं लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽभ्यासे च मनुनोक्तं लोभात्सहस्रं दंड्यः स्यान्मो ५४
हात्पूर्वं तु साहसं । भयाद्द्वौ मध्यमौ दंडौ मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणं कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परं

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव चेति । तत्र लोभोऽर्थलिप्सा मोहो विपर्ययज्ञानं । भयं संत्रासः
मैत्री स्नेहातिशयः । कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषः क्रोधोऽमर्षः । अज्ञानमस्फुटज्ञानं बालिश्यं ज्ञाना
नुत्पादः । सहस्रादिषु तांत्रिकाः पणा गृह्यंते । तथा कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्मिको नृपः
प्रवासयेद्दंडयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेदिति । एतच्चाभ्यासविषयं । कुर्वाणानिति वर्तमाननिर्देशा
त् । त्रीन्वर्णान्क्षत्रियादीन्पूर्वोक्तं दंडं दंडयित्वा प्रवासयेन्मारयेदर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मार
णे प्रयोगादस्य चार्थशास्त्ररूपत्वात्तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाछेदनं प्राणवियोजनं च कौ
टसाक्ष्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यं । ब्राह्मणं तु दंडयित्वा विवासयेत्स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । यथा विव
सयेद्वाससो विगतो विवासाः विवासं करोतीति णिचि कृते णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्येति टिलो
पे रूपं नग्नीकुर्यादित्यर्थः । अथवा वसति अस्मिन्निति वासो गृहं विवासो गृहं विवासयेद्गृहरहितं कु
र्यादित्यर्थः । इति ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेऽनभ्यासे च तत्र तत्रोक्तोऽर्थदंड एव ।
अभ्यासे त्वर्थदंडो विवासनं च तत्रापि जातिद्रव्यानुबंधाद्यपेक्षया विवासनं नग्नीकरणं गृहभंगो वे

मि० व्यव० २ शान्निर्वासनं चेति व्यवस्था द्रष्टव्या ‖ लोभादिकारणविशेषापरिज्ञानेऽनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाक्ष्ये ब्रा
ह्मणस्यापि क्षत्रियादिवदर्थदण्ड एव महाविषये तु देशान्निर्वासनमेवाभ्यासे सर्वेषामेव नग्न
त्वं द्रष्टव्यं ‖ न च ब्राह्मणस्यार्थदण्डो नास्तीति मन्तव्यं ‖ अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेऽपराधेन
ग्नीकरणशृङ्गांककरण ... विप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसज्येत ‖ चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्व
तां ‖ शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेदिति स्मरणाच्च ‖ तथा सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बला
द्व्रजन्निति स्मरणात् ‖ यत्तु शंखवचनं ‖ त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधबंधक्रिया विवासनांककरणं
ब्राह्मणस्येति ‖ तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारो विवक्षितो वधसाहचर्यात् ‖ शारीरस्त्ववरोधादिर्जीवि
तांतप्रकीर्त्तितः ‖ काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वांतस्तथैव चेति वधसर्वस्वहरयोः सहपाठात् ‖ यद
प्युक्तं राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमिति तत्स्वकृतसाहसविषयं ‖ न सर्वविषयं ‖ शारीर
स्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्भवति न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति सामान्येन मनुस्मर ५५
णात् ‖ न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिंतयेदिति ‖ ८ ‖ अ

पि च ‖ यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृतः ‖ स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ‖ यस्तु साक्षि
त्वं कृत्वान्यैः साक्षिभिः सह साक्ष्यं श्रावितः संनिगदकाले तमोवृतो रागाद्याक्रांतचित्तस्तत्साक्ष्यमन्ये
भ्यः साक्षिभ्यो निह्नुते नाहं साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्याः ‖ ब्राह्मणं पु
नरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं विवासयेत् ‖ विवासनं च नग्नीकरणगृहभंगदेशनिर्वासनरूपं वि
षयानुसारेण द्रष्टव्यं ‖ इतरेषां त्वष्टगुणद्रव्यदण्डासंभवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबंधनं कारागृ
हप्रवेशादि द्रष्टव्यं ‖ एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्त्तव्यं ‖ यदा सर्वे साक्ष्यं निह्नुवते तदा सर्वे समानदोषा
ः ‖ यदा तु साक्ष्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वदंति तदा तु बंधाद्यपेक्षया दण्ड्याः ‖ यथाह कात्यायनः ‖ उक्त्वान्य
थाब्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः ‖ इति ‖ न चान्येनोक्ता साक्षिणोऽन्येन रहस्यनुसर्त्तव्याः ‖ यथा
ह नारदः ‖ न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः ‖ भेदयेन्नैव चान्येन हीयेतैवं समाचरन्निति ‖ ८ ‖ सा
क्षिणामवचने सत्यवचने च सर्वत्र प्रतिषिद्धे तदपवादार्थमाह ‖ वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं
वदेत् ‖ यत्र वर्णिनां शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां सत्यवचनेन वधः संभाव्यते तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ‖ न स

मि० व्य०
२

सत्यमिति। अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनं चाभ्यनुज्ञा
यते। यत्र शंकालियोगाद्दो सत्यवचने वर्णिनो वधोऽनृतवचनेन कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनु
ज्ञायते। यत्र तु सत्यवचनेऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तत्र तूष्णींभावा
स्यनुज्ञा। राजा यद्यनुमन्यते। अथ राज्ञा कथमप्यकथने मुनमुंचति। तदा लेखादसाक्षिवकर्तव्य। तस्याप्य
संभवे सत्यमेव वदितव्यमसत्यवचने वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्च। सत्यवचने तु वर्णिवधदोष ए
व तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं ॥ तर्हि सत्यवचने तूष्णींभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवायाभा
वः स्यात्तत्राह। तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः। तत्पावनायानृतवचनावचननिमित्तप्रत्य
वायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकैकशो निर्वाप्यः कर्तव्यः। सरस्वती देवतास्येति सारस्वतः। अ
नवस्रावितान्तरूष्मपक्वौदने चरुशब्दः प्रसिद्धः। इहायमभिसंधिः। साक्षिणामनृतवचनं च यत्प्रति
षिद्धं तदिहाप्यनुज्ञातं। यत्तु नानृतं वदेदब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषीति सामान्येनानृत ५६
वचनं च प्रतिषिद्धं। तदतिक्रमनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं। न च मंतव्यं साक्षिणामनृतवचनानभ्यनुज्ञाने
वचना।

पि साक्षिणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायस्य तावदस्त्याभ्यनुज्ञावचनम
नर्थकमिति। यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोर्न्यायान्प्रत्यवायः। साक्षिणानृतवचनावचनयोरल्पी
यानित्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनं। यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्त्यानुषंगिकस्याल्पीयसः प्रत्यवाय
स्य निवृत्तिरन्यत्र। तथापीहाभ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधानाच्च भूयसो निवृत्त्याल्पीयानप्यानुषंगि
कोपि प्रत्यवायो न निवर्तत इति गम्यते। एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाशंकायां पापाद्दीनामनृतवचना
भ्यनुज्ञानं वेदितव्यं। न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति। प्रतिषेधान्तराभावात् निमित्तान्तरेण कालान्तरेऽर्थतत्त्वाव
गमेपि साक्षिणामन्येषां च दंडाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यत इति ॥ इति साक्षिप्रकरणं ॥ भुक्ति
साक्षिणौ निरूपितौ संप्रति लेख्यं निरूप्यते। तत्र लेख्यं द्विविधं शासनं जानपदं चेति। शासनं निरू
पितं। जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधं स्वहस्तकृतमन्यकृतं चेति। तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकमन्य
कृतं ससाक्षिकमनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यं। यथाह नारदः। लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्य
कृतं तथा। असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति। तत्रान्यकृतमाह॥ यः कश्चिदर्थो निष्णातः

मि०व्य०
२

स्वरुच्या तु परस्परं। लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकं। धनिकाधमर्णयोर्योर्थो हिरण्यादिः परस्प
रं। लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकं। धनिकाधमर्णयोर्योर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या ऽ
यं ता कालेनैतावद्वृद्धियमियती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निश्चितो व्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे कालांतरे विप्रति
पत्तौ वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यं साक्षिमद्वक्ष्यमाणलक्षणसाक्षियुक्तं धनिकपूर्वकं। धनिकः पूर्वो यस्मिंस्त
द्धनिकपूर्वकं। धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत्। कार्यं कर्तव्यमुक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्तव्याः।
कर्त्रा तु यत्कृतं कार्यं सिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः। प्रवर्तंते विवादेषु स्वकृतं वाथ लेख्यकमिति स्मरणा
त्। समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकैः। सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितं। समाः संव
त्सरः मासश्चैत्रादिः। तदर्धं पक्षः शुक्लः कृष्णो वा। अहस्तिथिः। प्रतिपदादिः। नाम धनिकाधमर्णयोः। जा
तिर्ब्राह्मणत्वादिः। स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नितं तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचा
दिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम बह्वृचः कठ इति। आत्मीयपितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम। आदिग्रहणा ५७
द्द्रव्यजातिसंख्याचारादेर्ग्रहणं एतैश्च चिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन संबंधः॥ किंच समाप्तेर्थे ऋणी

नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरिलेखितं। धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थः स्वरुच्या व्य
वस्थितस्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो नामात्मीयं स्वहस्तेनास्मिन्लेख्ये यदुपरि लिखि
तं तन्ममामुकपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्पत्रे लिखेत्॥ तथा। साक्षिणश्च स्वहस्तेन पि
तृनामकपूर्वकं। अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः। अस्मिन्लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्ते
प्यात्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थेऽहममुको देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैकैकशो लिखेयु
स्ते च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्तव्याः। यद्यधमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाधमर्णोन्येन। साक्षी
च साक्ष्यंतरेण। सर्वसाक्षिसंनिधौ स्वमतं लेखयेत्। यथाह नारदः। अलिपिज्ञ ऋणीयः स्यात्स्वमतं तु
स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणोन्येन सर्वसाक्षिसमीपत इति॥ अपि च। उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्य
मुकसूनुना लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोंते ततो लिखेत्। ततो लेखको धनिकाध
मर्णिकाभ्यां प्रार्थितेन मयामुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रसूनुना एतल्लेख्यं लिखितमित्यंते लिखेत्॥
साधितं स्वकृतं लेख्यमाह॥ विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत्। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं

बलोपधिकृतादृते। यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितमधमर्णेन तस्माद्विलिखितेनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिर्ब
लोपधिकृतादृते बलेन बलात्कारेण उपधिना लोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं तस्माद्विना ना
रदोप्याह। मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथेति। त
च्चैतत्स्वहस्तकृतं परकृतं च लेख्यं देशाचारानुसारेण सबंधकव्यवहारे बंधकव्यवहारयुक्तमर्थ
क्रमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यमित्येतावता पुनः साधुशब्दैरेव प्रातिस्विकदेशभाष
यापि लेखनीयं। यथाह नारदः। देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणं। तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमवि
लुप्तक्रमाक्षरमिति। विधानविधिराधेर्विधिराधीकरणं तस्य लक्षणं गोप्याधिर्भोग्याधिः कालकृतमि
त्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणं। अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षराणि च क्रमाक्षरा
णि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरं। तदेवंभूतं लेख्यं प्रमाणं राजशासनव
त्न साधुशब्दनियामतेत्यभिप्रायः। वा लेख्यप्रसंगेन लेख्यारूढमप्यृणं त्रिभिरेव देयमित्याह। ऋणं ५८
लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु। यथासाक्ष्यादिकृतमृणं त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याह

इति स पुत्रस्तत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयं न चतुर्थ्यादिभिरिति नियम्यते ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेण
चतुर्थमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव। बदमस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यंतरकृतवामप
वादाशंकामपनेतुमिदं वचनमारब्धं। तथाहि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितं। एवं काल
मतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणमिति। इत्थं पत्रारूढमृणमतिक्रान्तकालमपि पितॄणां संबंधि दाप्यते
अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात्कालमतिक्रांतमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते
यथा हारीतेनापि लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेदिति। अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्य
र्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थ्यादिभ्योप्यृणलाभोस्तीति प्रतीयते। अतस्तदाशंकानिवृत्त्यर्थमेतद्व
चनमिति युक्तं। वचनद्वयं च योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयं। ब। अस्यापवादमाह। आधि
स्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते। सबंधकेपि पत्रारूढऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादृणापार
णानधिकारेणाध्याहरणेप्यनधिकारप्राप्तौ विदमुच्यते। यावच्चतुर्थेन पंचमेन वा ऋणं न दीयते तावदा
धिर्भुज्यत इति वदता सबंधकऋणापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शितः। न चैतदप्यकमेव फल

मि०व्य०
२

सोप्यनेन न स्पृशतीति। सत्यं। तदप्येतस्मिन्नेवापवादवचने तु पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यं॥
प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति देशांतरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते। तथा भिन्ने दग्धे थवा
छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्। व्यवहाराद्वमेपत्रेदेशांतरस्थे कुर्यादिति विधीयते। व्यवहाराद्वमयं चात्यंत
व्यवहितदेशांतरस्थे पत्रे। दुर्लेख्ये दुष्टानि संदिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदा
नि वा यस्मिंस्तत् दुर्लेख्यं तस्मिन् दुर्लेख्ये। नष्टे कालवशेन। उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिनामृदितलिप्यक्षरे।
हृते तस्करादिना भिन्ने विदलिते दग्धे प्रज्वलिते छिन्ने द्विधाकृते सति भवति। एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः प
रस्परानुमतौ सत्यां। विमत्या तु व्यवहारप्राप्तौ देशांतरस्थपत्रानयनाद्यपेक्षया कालो दातव्यः। दुर्दे
शावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः। यथाह नारदः। लेख्ये देशांतरन्यस्ते शीर्णे
दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनमिति। सतो विद्यमानस्य देशांतरस्थस्यानयनाय व्य०स०३
कालकरणं कालावधिर्दातव्यः। असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं ये दृष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहार ५९
परिसमापनं कार्यं। यदा तु साक्षिणो न संति। तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः। अलेख्यसाक्षिके दैवं व्यवहा

रे विनिर्दिशेदिति स्मरणात्। एतच्च जानपदव्यवस्थापत्रं। राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृगेव भवति। इयां
स्तु विशेषः। राज्ञा स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा। राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमदिति। न
थान्यदपि राजकीयं जयपत्रकं हेमवसिष्ठेनोक्तं यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियं सावधारण
कं चैव जयपत्रकमिष्यते। प्राड्विवाकादिहस्तांकं मुद्रितं राजमुद्रया। सिद्धेर्थे वादिने दद्याज्जयिने जय
पत्रकमिति। तथा सभासदोपि मतं मेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्युः सभासदः। ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः
स्थिताः। यथा लेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्युरेव ते इति स्मरणात्। सभासदां च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण
न व्यवहारो निःशल्यो भवति। यथाह नारदः। यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते। स निःशल्यो विवादः
स्यात्सशल्यस्त्वन्यथा भवेदिति। एतच्च चतुष्पाद्व्यवहार एव। साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुष्पादन्वितं जयत्
राजमुद्रांकितं चैव जयपत्रकमिष्यत इति स्मरणात्। यत्तु हीनता। यथा। अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्था
ता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृत इति। तत्र न जयपत्रकमस्ति। अपि तु हीनपत्रमे
व तच्च कालांतरे दंडप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्राङ्न्यायविधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः। लेख्यसंदेहे निर्णयनिमित्त

न्याह। संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः। युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबंधागमहेतुभिः॥ स्पृष्ट
मस्पृष्टं चेति संदिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात्। स्वहस्तेन लिखितं यल्लेख्यांतरं तेन सा
दृश्यादिसद्भावान्नकरणि सत्वंति। तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः। आदिशब्दात्साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितांतरसं
वादाच्छुद्धिरिति। युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः देशकालपुरुषाणां द्रव्येण सह संबंधप्राप्तिः। अस्मिन्देशेऽस्मि
न्कालेऽस्य पुरुषस्येदं घटत इति युक्तिप्राप्तिः क्रिया तत्साध्यफलोपन्यासः चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि संबं
धः। अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसंबंधः। आगमोऽस्य तावतोऽर्थस्य संभावि
तः प्राप्त्युपायः एत एव हेतवः। एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः। यदा तु लेख्यसंदेहे निर्णयो न
जायते तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः। यथाह कात्यायनः दूषिते पत्रके वादी तदारूढांस्तु दर्शयेदिति। साक्षी
संभवति विषयमिदं। साक्ष्यसंभवविषयमिदं हारीतवचनं। नमयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितं। अधरीकृ
त्य तत्पत्रमर्थो दिव्येन निर्णय इति॥ एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा ऋणमेव ऋणं दातुमसमर्थः ६१
स्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह। लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्वा दत्वार्णिको धनं। धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचि

ह्नितं। यदाधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्वा दत्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभि
लिखेत् एतावन्मया दत्तमिति। उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेदेतावन्म
या लब्धमिति। कथं स्वहस्तपरिचिह्नितं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितं। यद्वोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलि
खितचिह्नितमधमर्णाय उत्तमर्णो दद्यात्॥ ऋणे तु कृत्स्ने दत्ते लेख्यं किं कर्त्तव्यमित्यत आह। दत्वर्णं पाट
येल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्। क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्वा पूर्वकृतं लेख्यं पाटयेत्। यदा तु दुर्गदे
शावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्ध्यै अधमर्णश्च निरस्तार्थमन्यल्लेख्यं कारयेदुत्तमर्णः। पूर्वोक्तक्रमेण उ
त्तमर्णो विशुद्धिपत्रमधमर्णाय दद्यादित्यर्थः॥ ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्त्तव्यमित्यत आह॥
साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकं। यत्तु ससाक्षिकमृणं तत्सर्वसाक्षिसमक्षमेव दद्यात्। इति लेख्य
प्रकरणं॥ ॥ लिखितसाक्षियुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तमथावसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमभि
धास्यन् तुलाग्न्यापइत्यादिभिरार्द्धैः पंचभिः श्लोकैर्दिव्यमातृकां कथयति। तत्र तावद्दिव्यान्यादिशति तु
लाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये। तुलादीनि कोशांतानि पंच दिव्यानीह धर्मशास्त्रे विशुद्धये संदि

मि०व्यव० ग्धस्यार्थस्य संदेहनिवृत्तये दातव्यानीति । नन्वन्यान्यपि तंडुलादीनि दिव्यानि संति । घटोग्निरुदकं चैव विषं को-
२ शस्तथैव च । तंडुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषक इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावंत्येवेत्यत आह
॥ छ ॥ महाभियोगेष्वेतानि । एतानि महाभियोगेष्वेव नान्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्वा-
वधिं वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगे कोशोस्त्येव । कोशमल्पेपि दापयेदिति स्मरणात् । सत्यं कोशस्य तजादिषु पादो-
न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः किंतु सावष्टंभाभियोगेपि प्राप्त्यर्थः । अन्यथा शंकाभियोग एव स्यात् । अव-
ष्टंभाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तंडुलाश्चैव कोशश्च शंकास्वेव न संशय इति स्मरणात् ॥ छ ॥ महाभि-
सावष्टं योगेषु शंकितेषु नेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह । शीर्षकस्थेभियोक्तरि एतानि तुलादीन्यभियोक्तरि
५ शीर्षकस्थे अभियुक्तस्य भवंति शीर्षकं शिरो व्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दंडो लक्ष्य-
ते । तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः । तस्मा युक्तदंडभागित्यर्थः ॥ छ ॥ ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति
साधप्रतिज्ञावादिन एव क्रियेति व्यवस्था दर्शिता तदपवादार्थमाह ॥ रुच्या वान्यतरः कुर्यादपरो वर्तयेच्छि- ६१
रः । रुच्याभियोक्त्रभियुक्तयोः परस्परसंप्रतिपत्त्यान्यतरोभियोक्ता वा दिव्यं कुर्यादितरोभियुक्तः शिर-

शारीरमर्थदंडं वा वर्तयेदंगीकुर्यात् । अयमभिसंधिः । न मानुषप्रमाणवद्दिव्यं प्रमाणं भावैकगोचरं अ-
पि तु भावाभावावविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथ्योत्तरे प्रत्यवस्कंदे प्राङ्न्याये चार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्ये-
च्छया दिव्यं भवतीति ॥ छ ॥ अल्पाभियोगे महाभियोगे शंकासावष्टंभयोरप्यविशेषेण कोशो भवतीत्युक्तं
तुलादीनि विषांतानि तु महाभियोगेष्वेव सावष्टंभेष्वेवेति च नियमो दर्शितः । तत्रावष्टंभाभियोगेष्वेवेत्यस्या-
पवादमाह ॥ विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके । राजद्रोहाभिशंकायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिशं-
कायां च शिरस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् ॥ महाचौर्याभिशंकायां च । यथाह । राजभिः शंकितानां
च निर्दिष्टानां च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विनेति ॥ तंडुलाः पुनरल्पचौर्याभिशंकायामे-
व चौर्ये तु तंडुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहवचनात् । तप्तमाषस्तु महाचौर्याभिशंकायां चौर्या-
भिशंकाभियुक्तानां तप्तमाषो विधीयत इति स्मरणात् । अन्ये पुनः शपथा अल्पार्थविषयाः । सत्यवाहनश-
स्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च । स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां
तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण इति नारदस्म-

नि० व्यव० २

रणात्। यद्यपि मानुषप्रमाणानिर्णयस्य निर्णायकं यत्तद्दिव्यमिति लोकप्रसिद्ध्या शपथानामपि दिव्यत्वं। त
थापि कालांतरनिर्णयनिमित्तत्वेन समनंतरनिर्णयनिमित्तेभ्यो धटाग्निभ्यो दिव्येभ्यो भेदेन व्यपदेशो ब्राह्मण
परिव्राजकवत्। कोशस्य तु शपथत्वेपि धटादिवो महाभियोगविषयत्वेनावष्टंभाभियोगविषयत्वेन च घटा
दिसाम्यात्तु समनंतरनिर्णयनिमित्तत्वेन तंडुलानां तप्तमाषकस्य च समनंतरनिमित्तत्वेप्यल्पविषयत्वे
न शंकाविषयत्वेन च धटादिवैलक्षण्यान्नेष्टापात इति संतोष्टव्यं। एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथा मंत्रव २६
र्णादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि। यत्तु पितामहवचनं स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परीवर्जयेदिति तदपि
लिखितसामंतादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयं। ननु विवादांतरेष्वपि प्रमाणांतरसंभवे दिव्या
नामनवकाश एव स च मृणादिषु विवादेषूक्तलक्षणसाक्ष्यभावे अर्थिना कृतेपि प्रत्यर्थी यदि दंडास्फप
म3 गमावष्टंभेन न दिव्यमवलंबते तदा दिव्यं विनैव तिसाक्षिणामाशयदोषसंभवाद्दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुत
त्वविषयत्वात्तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य यथाह नारदः। तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि दैवसाध्ये पौरुषे ६२
यी न लेख्यं वा प्रयोजयेत् इति स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थिना दंडावष्टंभेन दिव्यावलंबने कृतेपि सामंतादि

दृष्टप्रमाणसद्भावेन दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणार्थं स्थावरेषु विवादेष्वित्यादिपितामहवचनं नाद्यति
कदिव्यनिराकरणार्थं लिखितसामंताद्यभावे स्थावरविवादेष्व निर्णयप्रसंगात्॥ ४॥ किंच। सचैलस्नातमा
हूय सूर्योदय उपोषितं। कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ। पूर्वेद्युरुपोषितस्य उदिते सूर्ये सचैलस्ना
तं दिव्यग्राहिणमाहूय नृपस्य सभ्यानां च ब्राह्मणानां संनिधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राड्विवाकः। त्रिरात्रो
पोषितो यस्तु रेकरात्रोषितोथवा। नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवाससे इत्युपवासविकल्पः पिताम
हेनोक्तो बहुवद्बलवन्महाकार्याल्पकार्यविषयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः। उपवासनियमश्च कारयितुः
प्राड्विवाकस्यापि दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत्। अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञये
ति पितामहवचनात्। अत्र यद्यपि सूर्योदय इत्यविशेषेणोक्तं। तथापि शिष्टसमाचाराज्ज्ञानुवारे दिव्यानि
देयानि। तत्रापि। पूर्वाह्णे अग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत्। मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीप्सता। दि
वसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते। रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलं इति पितामहोक्तो विशेषोद्र
ष्टव्यः। अनुक्तवेलाविशेषाणां तंडुलतप्तमाषप्रभृतीनां पूर्वाह्ण एव प्रदानं। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकी

मि० व्यव०
२

ष्टितमितिसामान्येननारदस्मरणात्। अरत्निविक्षावितस्तेः प्रथमो भागः पूर्वाह्णो मध्यमो मध्याह्नस्तृतीयोऽप
राह्णः तथाऽपरोपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः। विधिमुखस्तावत्। अग्नेः शिशिरहेमंतौ वर्षा
श्चैव प्रकीर्तिताः शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमंते शिशिरे विषं चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च। एते साधा
रणा मासा दिव्यानामविरोधिनः। कोशस्तु सर्वदा देयः तुलास्यात्सार्वकालिकीति। कोशग्रहणं सर्वत्रापथ १
नामुपलक्षणं तंडुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वं। प्रतिषेधमुखोपि। नशीते तोयशुद्धिः स्या १
न्नोष्णकालेग्निशोधनं। न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां तथा। नापराह्णे न संध्यायां न मध्याह्ने कदाचनेति
न शीते तोयशुद्धिः स्यादित्यत्र शीतशब्देन हेमंतशिशिरवर्षाणां ग्रहणं। नोष्णकालेग्निशोधनमित्यत्रोष्ण
कालशब्देन च ग्रीष्मशरदोः विषस्य नलस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः। प्रायोक्तनेतवक्ष्यते वा। अधिकारि
व्यवस्थामाह। तुलास्त्रीबालवृद्धांधपंगुब्राह्मणरोगिणां। अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा। स्त्रीस्त्री
मात्रं जातिवयोविशेषावस्थानादरेण। बाल आषोडशाद्वर्षात् इति विशेषानादरेण। वृद्धोऽशीतिकावरः ६२
अंधो नेत्रविकलः। पंगुः पादविकलः। ब्राह्मणो जातिमात्रं। रोगी व्याधितः। एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नि

यम्यते। अग्निः फालः स्तप्तमाषकश्च क्षत्रियस्य। जलमेव वैश्यस्य वा। शाष्टो वक्षारलेन विषस्य यवा उक्तपरि
माणाः सप्त वा शूद्रस्य शोधनार्थं भवंति। ब्राह्मणस्य तुलाविधानाच्छूद्रस्य यवाः। सप्त विषस्य चेति विषविधाना
दग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयं युक्तं। एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन। ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हु
ताशनः। वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति। यत्तु स्त्र्यादीनां दिव्यानां स्मरणं। सव्रतानां न्शास्त्रा
नां व्याधितानां। तपस्विनां। स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षित इति। तदुक्तव्याख्यान्तरं कुर्यादिति विशे क५
ल्पनिरुत्यर्थं। एतदुक्तं भवति अवष्टंभाभियोगे स्त्र्यादीनामभियोक्तृत्वेभियोज्यानामेव दिव्यमेतेषामभि
योक्तृत्वेपि अभियोक्तॄणामेव दिव्यं। परस्पराभियोगे तु विकल्प एव। तत्रापि तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते।
का दिशं
का४
तथा महापातकाभियोगे स्त्र्यादीनां व्यसमविधाने नियामकतयार्थवत्। न च सर्वकालं स्त्रीणां तुलैवेति। स्त्रीणां
तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतं। घटकोशादिभिस्तासामतस्तत्त्वं विचारयेदिति विषसलिलव्यतिरिक्तघ
टकोशाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात्। एवं बालादिष्वपि योजनीयं। तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुला
दिनियमः। सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते। सर्वाण्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विनेति पितामह।
वै

स्मरणात् । तस्मात्साधारणे काले वक्ष्यमाणदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनं । कालांतरे तु तत्र कालविहि
तं सर्वेषां । तथाहि वर्षास्वग्निरेव सर्वेषां हेमंतशिशिरयोस्तु तुलादिव्यानामग्निविषयोर्विकल्पः ब्राह्म
णस्य त्वग्निरेव न कदाचिदपि विषं ब्राह्मणस्य विषमिति प्रतिषेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां तु व्या २
धिविशेषेणाग्न्यादिनिषेधः । कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनां । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिव
र्जयेदिति तेषामग्न्यादिकालेपि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति । तथा तोयमग्निं विषं चैव दातव्यं बलि
नां नृणामिति वचनाद्दुर्बलानामपि सर्वथापि विधिप्रतिषेधाद्युक्तकालानतिक्रमेण ज्ञातिवयोवस्था २
श्रितानि दिव्यानि देयानि । ७ । महाभियोगेष्वेतानीत्युक्तं । तत्राभियोगस्य यदा पद्यमहत्त्वं तदिदानीमा
ह । नासहस्राद्धरेत्फालं न विषं न तुलां तथा । पणसाहस्रादर्वाक् फालं विषं तुलां न कारयेत् । मध्यवर्तिकु
लमपि यथोक्तं नाल्पेर्थे धारयेत्फालं न तुलां न विषं तथा तुलादीनि विषांतानि गुरुष्वर्थेषु दापयेदिति ।
अत्र कोशस्यापवादः । कोशमल्पेपि दापयेदित्यस्याभियोगेपि तस्य स्मरणात् । एतानि चत्वारि दिव्यानि प ६६
णसहस्रादूर्ध्वमेव भवंति । नार्वागित्यर्थः । न चर्वागप्यग्न्यादीनि पितामहेन दर्शितानि । सहस्रे तु घटं दद्यात्स

हस्रार्द्धे तथायसं । अर्धस्यार्धे तु सलिलं तस्यार्धे तु विषं स्मृतमिति । सत्यं । तत्रैवं व्यवस्था । यद्व्यापहारे
पातित्यं भवति तद्विषयं पितामहवचनमितरद्व्यविषयं योगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्ते
यमहासाहसविषयं अपह्नवे तु विशेषो दर्शितः । कात्यायनेन द्रव्यस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्प
येत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेप्यर्थे प्रदापयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमा
णयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतं । अशीतेस्तु विनाशे वै द
द्याद्वै हुताशनं । षष्ठ्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटं । विंशद्दश विनाशे तु कोशपानं विधीयते ।
ना पंचाधिकस्य वा नाशे ततोर्धार्धस्य तंडुलाः । ततोर्धार्धविनाशे तु स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् । ततोर्धार्धविना
शे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत इति । ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णा
नामित्यत्र सुवर्णशब्दः । षोडशमाषाः सुवर्णः इत्युक्तपरिमाणवचनः । नाशशब्दश्चात्रापह्नववचनः
। नासहस्राद्धरेदित्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्रं बोद्धव्यं । ७ । ननु नृपद्रोहेष्वपातकेष्वेतानि दिव्यान्युक्ता
नि तत्कथं नासहस्राद्धरेत्फालमित्यत आह । नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा । नृपद्रोहे सुमहा

मि॰ व्य॰
२

पातकाभियोगे च सर्वाण्यसंख्यामनपह्नवे चैतानि दिव्यानि कुर्युः स्युपवासादिना शुचयः संतः । तथा देश
विशेषोपि नारदेनोक्तः । सभाराजकुलद्वारदेवायतनचत्वरे निवेश्यो निश्चलः इन्द्रोक्षपमाल्यानुलेपनैरि
ति निवेश्यो धटः । व्यवस्था च कात्यायनेनोक्ता । इंद्रस्थानेभिशस्तानां महापातकिनां नृणां । नृपद्रोहे प्रवृत्ता
नां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतोन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः
। अस्पृश्यधनदासानां म्लेच्छानां पापकारिणां । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि । तत्र सिद्धानि दि
व्यानि संशयेष्वेषु निर्दिशेदिति ॥ इति दिव्यमातृका ॥ एवं सर्वदिव्योपयोगिनीं दिव्यमातृकामभिधाये
दानीं घटादिदिव्यानां प्रयोगमाह । तुलाधारणविद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृ
त्वावतारितः ॥ त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय । यद्यस्मि पा
पकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमंत्रयेत् ॥ तुलाधारणं तोलनं ये विदंति
सुवर्णकारप्रभृतयस्तैः प्रतिमानेन मृदादिना समीकृतः समीकृततुलामाश्रितो धिरूढो ऽभियुक्तो ऽभियो ६५
क्ता वा दिव्यकारी रेखां कृत्वा येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणदशायां शिक्यतले वर्त्तितस्तस्मिन्नां

कुरेखेनांकयित्वावतारितः तुलामभिमंत्रयेत् । प्रार्थयेतानेन मंत्रेण । हे तुले त्वं सत्यस्य स्थानमसि पुरा
आदिसृष्टौ देवैर्हिरण्यगर्भप्रभृतिभिर्विनिर्मितेत्यादिना । तत्तस्मात्सत्यं संदिग्धार्थस्य रूपं वद दर्शय हे
कल्याणि शोभने । अस्मात्संशयान्मां विमोचय हे मातर्यद्यहं पापकृदसत्यवाद्यस्मि ततो मां त्वमधो
नय । अथ शुद्धः सत्यवाद्यस्मि ततो मामूर्ध्वं गमयेति । प्राड्विवाकस्य तुलाभिमंत्रणमंत्राः स्मृत्यंतरो
क्ता । अयं तु दिव्यकारिणः । ऊर्ध्वपरागयनहेतुमंत्रलिंगादेवावगम्यत इति नेह प्रयुक्तं । धटनि
र्माणं तु न शरीरहणाद्यर्थसिद्धमेव । पितामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतं । तद्यथा । खिदिराजुयज्ञियं वृक्षं दि
यूपवन्मंत्रपूर्वकं । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः । मंत्रः सौम्यो वानस्पत्यश्छेदनेऽप्य
एकैव चतुरस्रा तु तुला कार्या दृढा रवा हीना तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतु
र्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ । अंतरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पा
दयोस्तयोरपि । तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । धटाद्दुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरंगुलैः
। अवलंबौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्याममधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रसंबद्धौ धटमस्तकचुंबिनौ । प्राड्मुखो नि

ध्वजाः कार्याः शुचौ देशे ध्वजस्तथा शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुत्तयोरपि । प्राङ्मुखान् कल्पयेद्दर्भान्
शिक्ययोरुत्तयोरपि पश्चिमे तोलयेत्कर्ईन्नान्यस्मिन्मन्त्रिकांश्च नां । पिटकं स्थापयेत्तस्मिन्निष्टका ग्रावपां
शुनिः । अत्र चेमत्तिके इष्टका ग्रावपाषाणो विकल्पः । परीक्षिका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः । व
लिज्ञो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्निश्चयमवलंब्य समो धटः । तदर्कं च प्रदात
व्यं धटस्योपरि पंडितैः । यस्मिन्नलवत्तेनायं स विज्ञेयः समो धटः । तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमव
तार्य तु । घटं तु कारयेत्रिर्यं पताकाध्वजशोभितं । ततआवाहयेद्देवान् विधिनानेन मंत्रवित् । वादित्र
तूर्यघोषैश्च गंधमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् । एह्येहि भगवन्ध
र्म अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादं
गानि विन्यसेत् । इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अ
ग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु ६६
सुवर्णाभः अग्निश्चापि सुवर्णभः । तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्तो

एवं ध्यायेत्क्रमाद्धीमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधयेद्बुधः । धरो ध्रुवस्तथा सोमस्त्वापश्चैवानि
लोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्य आदित्यानां तथार्चनं । धातार्यमा
च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरज
घन्यो जघन्यजः । इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणाम
यनं विदुः । वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिशश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः । भुवना
धीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये च मा
तृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेन्द्री चामुंडा गणसंयुता
निर्ऋतिरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । गगनः स्पर्शनो वायुरनिलो
मरुतस्तथा । प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । धनदस्योत्तरे भागे दुर्गामावाहयेद्बुधः । एतासं र
देवतानां च स्वनाम्ना पूजनं विदुः । स्वधावसानं धर्मादि द्वावाद्यादिकं क्रमात् । अर्घ्यादि पश्चादंगानां
षां तं परिकल्पयेत् । गंधादिकं निवेद्यो तां परिचर्यां प्रकल्पयेदिति । अत्र च तुलां पताकाध्वजालंकृतां वि

ध्यतस्यामेह्येहीति मंत्रेण धर्ममावाह्य धर्मायार्घ्यं कल्पयामि नमः इत्यादिप्रयोगेणार्घ्यपाद्याचमनीयमधुप
र्कचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयमुकुटकटकादिभूषांतं दद्यात् इंद्रादीनां अर्घ्यांतानां प्रणवादिः
स्वनामभिश्चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैरर्घ्यादिभूषांतं पदार्थानुसमयेन दद्याद्धर्माय गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि इंद्रा
दीनि पूर्ववत् दद्यात् गंधपुष्पाणि च धटपूजायां रक्तानि कार्याणि यथाह नारदः रक्तैर्गंधै[illegible]
श्च माल्यैश्च दध्याज्यपायसेनादिभिः अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति इंद्रादीनां तु विशेषान
भिधानात् यथालाभं रक्तैरन्यैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः कुर्यात् यथोक्तं प्रा
ड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदांगपारगः कृतस्नानोपसंपन्नः शांतचित्तो विमत्सरः सत्यसंधः शुचिर्दक्षः स
र्वप्राणिहिते रतः उपोषितः शुद्धवासाः कृतदंतानुधावनः सर्वासां देवतानां च पूजां याद्यथाविधि ऊ४
तथर्त्विग्भिश्चतुर्दिक्षु लौकिकेग्नौ होमः कार्यः यथाह चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो
वेदपारगैः आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहांतेनैव होमयेत् प्रणवा ६१
दिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारं तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरून्प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादि

त्यर्थः एवं हवनांतां देवपूजां विधायानंतरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यमाणमंत्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं
शोध्यशिरोगतं कुर्यात् यथाह यश्चार्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तं तु पत्रके मंत्रेणानेन सहितं तत्का
र्यं तु शिरोगतं मंत्रश्च आदित्यचंद्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च अहश्च रात्रिश्च उ
भे च संध्ये धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तमिति एतच्च धर्मावाहनादि शिरसि पत्रारोपणांतमनुष्ठानकांडं स
र्वदिव्यसाधारणं यथोक्तं इमं मंत्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् आवाहनं च देवानां तथैव प
रिकल्पयेदिति अनंतरं प्राड्विवाको धटमामंत्रयते धट मामंत्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रविदितिस्म
रणात् मंत्राश्च दर्शिताः त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनां धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कु
टिलं नरं धृतो भावयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च त्वमेव देव पा
जानीषे न विदुर्यानि मानवाः व्यवहाराभिशस्तोयं मानुषः शुद्धिमिच्छति तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रा
तुमर्हसीति शोध्यस्तु त्वं तुलेत्यादिना पूर्वोक्तेन मंत्रेण तुलामामंत्रयते अनंतरं प्राड्विवाकः शिरोग
तपत्रकं शोध्यं यथास्थानं यथासंनिवेशं च धटमारोपयति पुनरारोपयेत्तस्मिन् शिरोवस्थितपत्रकं

मि॰ व्यव॰ मितिस्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपंचकं यावत्तथैवावस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षा च ज्योतिःशास्त्रा
२ तज्ञः कुर्यात् । ज्योतिर्वित्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणं । विनाड्यः पंच विज्ञेयाः परीक्षाकालको
विदैः रितिस्मरणात् । दशगुर्वक्षरोच्चारणः कालः प्राणः षट्प्राणा विनाडी । उक्तं च दशगुरुवर्णः प्राणः
घटी षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका । तासां षष्ट्या घटी तासां षष्ट्याहः स्यात्त्रिंशद्दिवसैः मास इति तस्मिंश्च काले शुद्ध्यशु
द्धिपरीक्षार्थं निश्चयः पुरुषाः प्राज्ञा नियोक्तव्यास्ते च शुद्ध्यशुद्धी कथयंति । यथोक्तं पितामहेन साक्षिणो ब्रा १
ह्मणाः श्रेष्ठाः । यथादृष्टार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयो लुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु । शंसंति द्विणः सर्वे शुद्ध सा
शुद्धी नृपे तदेति । शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तं । तुलितो यदि वार्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा
हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति । यत्तु पितामहवचनं । अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहुदोषस्तु हीयत
इति । तत्र यद्यप्यनियुक्तस्यार्थस्यापत्यं बहु वचनं दिव्येनावधारयितुं शक्यत्त तथापि सकृद्भ्रमति
वर्तिनाल्पत्वमसकृद्भ्रमतिप्रवर्तिनं च महत्वमिति दंडप्रायश्चित्तोल्पत्वमहत्वमवधार्यते । यदा चानुपल ६८
क्ष्यमाणदृष्टकारणएव कक्ष्यादीनां छेदो भंगो वा तदा वलित्तदाप्यशुद्धिरिति । कक्ष्याछेदे तुलाभंगे ध

टककर्टयोस्तथा । रज्जुछेदेऽक्षभंगे च तथैवाशुद्धिमादिशेदिति स्मरणात् । कक्ष्यः शिक्यतलं । कर्कटौ
तुलांतयोः शिक्याधारावीषद्वक्रावायसकीलकौ । कर्कटशृंगसन्निभौ । अक्षः पादः स्तंभयोरुपरि
निविष्टस्तुलाधारपटः । यदा तु दृश्यमाकारणक एषां भंगस्तदा पुनरारोपयेत् । शिक्यादिच्छेदभंगे
तु पुनरारोपयेन्नरमिति स्मरणात् । ततश्च कृतशुद्धिकं पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिस्तोषयेत् । एवं
कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते । यदा तं तु क
लं धटं तथैव स्थापयितुमिच्छति । तदा वायसाद्युपघातनिरासार्थं कपाटादिसहितां शालां कुर्या
त् त्रिशालामुच्छ्रितां शुक्लां धटशालां तु कारयेत् । यत्र स्थेनोपहन्येत श्वभिश्चांडालवायसैः । तत्रैव लो
कपालादीन्सर्वदिक्षु निवेशयेत् । त्रिसंध्यं पूजयेच्चैतान्गंधमाल्यानुलेपनैः । कपाटबीजसंयुक्तां
परिचारकरक्षितां । मत्यानीयाग्निसंयुक्तामश्वन्यां कारयेन्नृप इति स्मरणात् । बीजानि यवव्रीह्या
दीना । इति धटविधिः । इदानीं क्रमप्राप्तमग्निविधिमाह । करौ विमृदितव्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्या
सेत् । सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् । दिव्यमारकोक्तसाधारणधर्मेषु सम्भुक्तजावा

मि॰ व्य॰ ८
२

हनोक्तधर्मविहनादिशिरःपत्रारोहणान्तेच विध्यन्तेसत्ययमग्निविधौविशेषः । विमृदितव्रीहेः । विम
र्दिताविधूर्षिताव्रीहयःकराभ्यांयेनासौविमृदितव्रीहिस्तस्यकरौलक्षयित्वातिलकालकव्रणकि
णादिस्थानेषुलक्तकरसादिनाकयित्वा । यथाहनारदः । हस्तक्षतेषुसर्वेषुकुर्याद्धंसपदानिचेति
। अनंतरंसप्ताश्वत्थस्यपत्राणिहस्तयोरंजलीकृतयोर्न्यसेत् । पत्रैरंजलिमापूर्याश्वत्थैःसप्तभिः
समैरितिस्मरणात् । तानिचहस्तसहितानिसूत्रेणतावद्वेष्टयेत् । यावंत्यश्वत्थपत्राणिसप्तकृत्वो
वेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणिसप्तशुक्लानिभवंति । वेष्टयीतसितैर्हस्तौसप्तभिःसूत्रतंतुभिरितिनार
दस्मरणात् । तथासप्तशमीपत्राणिसप्तैवदूर्वापत्राणिचाक्षतांश्वदध्यक्तांश्चाश्वत्थपत्राणामुप
रिविन्यसेत् । सप्तपिप्पलपत्राणिशमीपत्राण्यथाक्षतान् । दूर्वायाःसप्तपत्राणिदध्यक्तांश्चाक्ष
तान्न्यसेदितिस्मरणात् । तथाकुसुमानिचविन्यसेत् । सप्तपिप्पलपत्राण्यक्षतान्सुमनोदधि । ह
स्तयोर्निक्षिपेत्तत्रसूत्रेणावेष्टनंतथेतिपितामहस्मरणात् । सुमनसःपुष्पाणियदपिस्मरणं । अथ ६८
स्तंउपाणिभ्यामर्कपत्रैस्तुसप्तभिः । अंतर्हितंहरेत्कुंडंदग्धःसप्तमेपदइति । तदश्वत्थपत्राभा

वेऽर्कपत्रविषयंवेदितव्यं । अश्वत्थपत्राणांपितामहप्रशंसावचनेनमुख्यत्वावगमात् । पिप्पलाजा
यत्तेवह्निःपिप्पलोऽहंकारात्स्मृतः । अतस्तस्यपत्राणिहस्तयोर्निक्षिपेद्बुधइति । ३ । कर्तुरभि
मंत्रणमाह । त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिपावकः । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्योब्रूहिसत्यंकवेमम
हे । अग्नेत्वंसर्वभूतानांजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानामंतःशरीराभ्यंतरेचरसि । उपभुक्तान्नपा
नादीनांपाचकत्वेनवर्त्तसेपाचकशुद्धिहेतोकवेक्रांतदर्शिन् । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः । सत्यंब्रू
हि । पुण्यपापेभ्यइतिल्यब्लोपेपंचमी । पुण्यपापान्यवेक्ष्यसत्यंब्रूहिदर्शयेत्यर्थः । अयःपिंडंत्रि त्रि
तापैस्तप्तंसंदंशेनपुरतआनीतेकर्तापश्चिममंडलेप्राङ्मुखस्तिष्ठन्ननेनमंत्रेणाग्निमभिमंत्र
यते । यथाहनारदः । अग्निवर्णमयःपिंडंसस्फुलिंगंसुरंजितं । तापेतृतीयेसंताप्यब्रूयात्सत्यपुर
स्कृतमिति । अस्यार्थः । लोहस्थ्यर्थंसुतप्तंलोहपिंडमुदकेनिक्षिप्यपुनःसंताप्योदकेनिक्षिप
तृतीयतापेसंताप्यसंदंशेनगृहीत्वापुरतआनीतेसत्यपुरस्कृतंसत्ययुक्तंत्वमग्निसर्वभूताना
मित्यादिमंत्रंकर्ताब्रूयादिति । प्राड्विवाकस्तुमंडलान्नागाद्दक्षिणतोवेदोलौकिकमग्निमुप

समाक्षायामग्नयेपावकायस्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतवारंजुहुयात् शांत्यर्थंजुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं
शतमितिस्मरणात् हुत्वातस्मिन्नथायसः पिंडंप्रक्षिप्यतस्मिन्ध्मायमाने धर्मवाहनादिदेवतानांतत्पूर्वो
क्तंविधिंविधायतृतीयेतापेवर्तमाने ऽयः पिंडस्वमग्निमेभिर्मंत्रैरभिमंत्रयते त्वमग्नेवेदाश्चत्वारस्त्वंच
यज्ञेषुहूयसे त्वंमुखंसर्वदेवानांत्वंमुखंब्रह्मवादिनां जठरस्थोऽसिभूतानांततोवेत्सिशुभाशुभं पापं
पुनासिवैयस्मात्पावकस्तेनचोच्यते पापेषुदर्शयात्मानमर्चिष्मान्भवपावक अथवाशुद्धभावेषुशीतो
भवहुताशन त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिसाक्षिवत् त्वमेवदेवजानीषेनविदुर्यानिमानुषाः व्य
वहाराभिशस्तोऽयंमानुषःशुद्धिमिच्छति तदेनंसंशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसीति ॥ ब ॥ अपिच तस्यैक
कवतोलोहंपंचाशत्पलिकंसमं अग्निवर्णंन्यसेत्पिंडंहस्तयोरुभयोरपि तस्यकर्तरिरुक्तकवतस्त्व
मग्नेसर्वभूतानामित्याद्यभिमंत्रणंकृतवतोलोहंलोहविकारंपिंडंपंचाशत्पलिकंपंचाशत्पलसम्मितं
सममश्रिरहितंसर्वतश्चसमवर्तुलंकृत्वातथाष्टांगुलायामंअश्रिहीनंसमंकृत्वा अष्टांगुलसमायाम ७०
यंपिंडंतप्तसदाग्नौपंचाशत्पलिकंसममितिपितामहस्मरणात् अग्निवर्णमग्निसदृशंतनयोर्हस्त

योरश्वत्थपत्रदधिदूर्वाद्यंतरितायान्यसेत्क्षिपेत्साक्षिवाकः ॥ ब ॥ ततः किंकुर्यादित्यत्राह ॥ सतमा
दायसप्तैवमंडलानिशनैर्व्रजेत् सपुरुषः तंतप्तंलोहपिंडंरूपंजलिनागृहीत्वासप्तमंडलानिशनैर्व्र
जेत् एवकारेणमंडलेष्वेवपदन्यासंमंडलानतिक्रमेणंचदर्शयति तथाहपितामहः नमंडलमतिक्रा
मेन्नाप्यर्वाक्स्थापयेत्पदमिति ॥ ब ॥ सप्तैवमंडलानिशनैःशनैर्व्रजेदित्युक्तं तत्रैकैकंमंडलंकिंप्रमा
णकं मंडलयोरंतरंचकिंयत्प्रमाणकमित्यत्राह षोडशांगुलकंज्ञेयंमंडलंतावदंतरं षोडशां
गुलानियस्यतत्षोडशांगुलकंषोडशांगुलप्रमाणंमंडलं बोद्धव्यं मंडलयोरंतरंमध्यंचतावदेवषो
डशांगुलकमेव सप्तमंडलानिव्रजेदितिवदताप्रथममवस्थानमंडलमेकमुक्तमतश्चाष्टमंडलानि
षोडशांगुलकानिमंडलांतराणितुसप्ततावत्प्रमाणानि एतदेवनारदेनपरिसंख्यायोक्तं द्वात्रिंशदंगु
लमाहुर्मंडलान्मंडलांतरं अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानांशतद्वयं चत्वारिंशत्समधिकंभूमेरंगुलमा
नतइति अयमर्थः अवस्थानमंडलात्षोडशांगुलान्मंडलांतरमन्यन्मंडलंद्वितीयाद्येकमेकंद्वा
त्रिंशदंगुलंसांतरालं [illegible] तदेवमवस्थानमंडलंषोडशांगुलं गंतव्यानिचसप्तमंडलानिसांतरा

लानि द्वात्रिंशदंगुलान्येवमष्टाभिर्मंडलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं न्यूनमेरंगुलमानतोंगुलमानमिति सा
र्वविसंक्ति कस्तसि। अस्मिंस्तु पक्षेऽवस्थानमंडलं षोडशांगुलं विधाय द्वात्रिंशदंगुलप्रमाणानां
सांतरालन्नमंडलन्नभागानामेकमेकन्नभागं द्विक्षु विलङ्घ्यांतरालन्नभागान् षोडशांगुलान् विरु
य मंडलन्नभागेषु। षोडशांगुलप्रमाणेषु गंगपदप्रमाणानि सप्तमंडलानि कार्याणि। यथा तंत्रे वो
क्तं। मंडलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पदसम्मितमिति। यत्तु पितामहेनोक्तं। कारयेन्मंडलान्यष्टौ पुरस्तात्त
त्र मे तथा। आग्नेयं मंडलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतं। तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतं। पंचमं वि
ष्णुदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते। सप्तमं सोमदैवत्यं सावित्रं चाष्टमं तथा। नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्य
व्रते विदः। द्वात्रिंशदंगुलं प्राङ्मुखं मंडलान्मंडलांतरं। अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानां शतद्वयं। षट्पंचा
शत्समधिकं क्रमेणैव परिकल्पयेत्। कर्तुः पदसमं कार्यं मंडलं तु प्रमाणतः। मंडले मंडले देयाः कुशाः
शास्त्रप्रचोदिता इति। तत्र नवमं सर्वदैवत्यं परिमितांगुलप्रमाणं मंडलं विहायाष्टाभिर्मंडलैर
ष्टाभिश्चांतरालैः। प्रत्येकं षोडशांगुलप्रमाणैरंगुलानां षट्पंचाशदधिकं शतद्वयं संपद्यते। तत्रा ७१

पि तान्यपि सप्तैव मंडलानि। यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपतीति न विरुध्यते। अंगुलप्रमाणं च
तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः। प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुला। हस्तो वि
तस्तिद्वितयं दंडो हस्तचतुष्टयं। तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति बोद्धव्यं। ब। सप्तमं
डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह। मुक्ताग्निं मंदिरं दग्धः शुद्धिमाप्नुयात्। अष्टमेऽस्मिन्नवानव तद्व्रीहि ४ मंडले ४
मे मंडले निक्षिप्तसमयः। पिंडं त्यक्त्वा व्रीहीनकरात्संमर्दयित्वा अदग्धश्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्। दग्धश्च द
स्तश्चेदशुद्ध इत्यर्थसिद्धं। यस्तु संत्रासात्प्रस्खलन्हस्तात्स्यामन्यत्र दहते। तथाप्यशुद्धो न स्या
दिति। यथाह कात्यायनः। प्रस्खलन्नभिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते। अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य
भूयोपि दापयेदिति। ब। अंतरा पतिते पिंडे संदेहे वा पुनर्हरेत्। यदा गच्छतोंतराष्टममंडलं
द्वर्वाण व पिंडः पतति दग्धो दग्धश्चेद्वा संशयस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थः प्रागप्युक्तं। तत्र चायमनुष्ठान
क्रमः। पूर्वेद्युः कर्तुरधिवासायापरेद्युर्मंडलानि यथाशास्त्रं निर्माय मंडलादिदेवताश्च तत्तत्सं
ज्ञयाग्निमुपसमाधाय शांतिहोमं निर्वर्त्याग्नावयःपिंडं निधाय धर्मावाहनादि सर्वदेवताः समाह

नि॰ध॰र॰
२

वनांतानिर्वर्त्यैवपिबितः।स्नातस्यार्द्रवाससः पश्चिममंडलेतिष्ठतोव्रीहिमर्दनादिकरसंस्कारं विधा
यप्रतिज्ञापत्रंसमंत्रकं कर्तुः शिरसिबध्वा प्राड्विवाकस्तृतीयेतापेग्निमभिमंत्र्यतसमयः पिंडसंदंशेन
गृहीत्वाकर्त्रेभिमंत्रितंतस्यांजलौनिदध्यात्।सोऽपिमंडलानिसप्तगत्वानवमेमंडलेप्रक्षिप्यादधः श्व
ञोलवतीति॥ब॥इत्यग्निविधिः॥ब॥संप्रत्युदकविधिमाह॥सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्यभिशाप्यकं
नाभिदघ्नोदकस्थस्यगृहीत्वोरूउरुंविशेत्।देवरुणसत्येनमामभिरक्षत्वमित्यनेनमंत्रेणकस्तुर
कमभिशाप्याभिमंत्र्यनाभिदघ्नोदकस्थस्यनाभिप्रमाणोदकस्थितस्यपुरुषस्योरूगृहीत्वाशोध्योऽ
ऽप्रविशेत्तत्कुलेनिमज्जेत्।एतच्चवरुणपूजायांसत्यांगंधमाल्यैः।सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः व
रुणायप्रकृष्टीतपूजामादौसमाहितइतिनारदस्मरणात्।तथासाधारणधर्मेषुधर्मावाहनादिसक
लदेवतापूजाहोमसमंत्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनांतेषुसत्सुच।तथातोयवन्प्राणिनां प्राणः स्पष्टे
राद्यंतुनिर्मितं।शुद्धेश्चकारणंप्रोक्तंदिव्यानांदेहिनांतथा।अतस्त्वंदर्शयात्मानंशुभाशुभपरीक्षणमिति श्रुत्वा२
प्राड्विवाकेनोदकाभिमंत्रणेकृतेशोध्यः सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्युदकंप्रार्थयते।उदकस्थाना ७२

भिचनारदेनोक्तानि।नदीषुनतुवेगासुसागरेषुचवद्वेषुच।ह्रदेषुदेवखातेषुतडागेषुसरःसुचेति।तथा
पितामहेनापिस्थिरेतोयेनिमज्जेतनग्राहिणिनचाल्पके।तृणसेवालरहितेतत्रूकामस्यवर्जिते।देवखा
तेषुयत्तोयंतस्मिन्कुर्याद्विशोधनं।आहार्यंवर्जयेन्नित्यंशीघ्रमासुनदीषुच।आविशेत्सलिलेनित्य
मूर्मिपंकविवर्जितइति।आहार्यंतडागादिस्थमाहृतंताम्रकटाहादिस्थितंजलंनाभिप्रमाणोदक
स्थश्चयज्ञियवृक्षोद्भवांधर्मस्थूणामवष्टभ्यप्राङ्मुखस्तिष्ठेत्।उदकेप्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणांप्रगृह्य
चेतिस्मरणात्॥ब॥ततः किंकर्त्तव्यमित्यत्राह।समकालमिषुंमुक्तमानीयान्योजवीनरः।गतेत
स्मिन्निमग्नांगंपश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्।निमज्जनसमकालंगतेतस्मिन्जविन्येकस्मिन्पुरुषेन्योजवीश
रपातस्थानस्थितः।पूर्वमुक्तमिषुमानीयजलेनिमग्नांगंयदिपश्यतितदासौशुद्धोभवति।एतदुक्तंभव
तित्रिषुशरेषुमुक्तेषुएकोवेगवान्मध्यशरपतनस्थानंगत्वातमादायतत्रैवतिष्ठति।अन्यस्तुपुरुषो
वेगवांछरमोक्षस्थानेतोरणमूलेतिष्ठति।एवंस्थितयोस्तृतीयस्यांकरतालिकायांशोध्योनिमज्ज
तितत्समकालमेवतोरणमूलस्थितोपिद्रुततरंमध्यमशरपातस्थानंगच्छतिशरग्राहीचतस्मि

नि०प्रव०
२

त्रासेक्त ततरं तोरणमूर्द्धं शाख्यां तर्द्धलग्नं यदि न पश्यति तदा ऽशुभो भवति। एतदेव स्पष्टीकृतंपि
तामहेन। गंतुश्चापि च कर्तव्यं समं गमनमज्जनं। गत्वे तोरणमूलात्तु उदयस्थानं कुर्वीनरः तस्मिन्
गते द्वितीयो पि वेगाद्दाय सायकं। गत्वे तोरणमूर्द्धेऽद्धयत्तस्तत्पुरुषो गतः। आगतस्तु शरग्राही
न पश्यति यदा कुले। अंतर्द्धगतं सम्यक् दातुर्दृष्टं विनिर्द्दिशेदिति। कुविनोश्च पुरुषयोर्निर्द्धारणं
कृतं नारदेन। पंचाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ कुवे। तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकार।
णादिति। तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्य कल्पितमाणो छिन्नं कार्यं। गत्वा उत्तुकू उस्था
ने नष्टे तोरणमुच्छ्रितं कुर्वीत कर्णमात्रं तेन भूमिभागे समे शुचाविति नारदस्मरणात्। शतत्रयं वै
ण वंशधनुश्च मंगलद्रव्यैः श्वेतपुष्पादिभिः प्रथमं प्रपूजयेत्। शरान्संपूजयेत्सर्वं वैणवं च धनुस्तथा
मंगलैर्धूपमुख्यैश्च ततः कर्म समाचरेदिति पितामहवचनात्। धनुषः प्रमाणं उच्चस्थानं च
नारदेनोक्तं। कुर्वन्धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतं मंदं पंचशतं ज्ञेयमेवं षड्योधनुर्विधिः। मध्य ७२
मेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयं। हस्तानां तु शते सार्द्धे लक्ष्यं स्याद्वा विचक्षणः। न्यूनाधिके तु दोषः।

स्याक्षिपतः सायकांस्तथेति। अंगुलानां सप्ताधिकं शतं ज्येष्ठं धनुः। एवं षट्शतं पंचशतं च एवं वैका
दशांगुलाधिकं हस्तचतुष्टयं ज्येष्ठस्य धनुषः प्रमाणं। मध्यमस्य दशांगुलाधिकं मंदस्य नवांगुलाधि
कमित्युक्तं भवति। शराश्चानायसाग्रा वैणवाः कार्याः। शरांश्चानायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये
वैणुकांडमथायांश्चैव क्षेपात्तु सुदृढं क्षिपेदिति स्मरणात्। क्षेप्ता क्षत्रियस्तदभावे ब्राह्मणः सोप
वासो नियोक्तव्यः। यथाह। क्षेप्ता च क्षत्रियः प्रोक्तस्तदभावे ब्राह्मणोपि वा। अक्रूरहृदयः शांतः सो
पवासस्समः क्षिपेदिति। त्रिषु मुक्तेषु मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः तेषां च ये पतितानि च शराणां शास्त्रनोद
नात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसेति वचनात्। तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो। न स्वार्पणस्था
नात्। शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत्। सर्पणश्च यच्छिरो याया द्राग्दूरतरं यत इति वचनात्।
वाते च प्रवाय तिविषमादि देशे च शरमोक्षणं न कर्त्तव्यः। इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते चातिवायति
विषमे न प्रदेशे तु उच्चस्थाणु समाकुले टणगुल्मलतावृक्षे पंकपाषाणसंयुते इति पितामहवच
नात्। निमग्नांगं पश्येद्बुद्धिमान्नृयात्। इति वदतानन्तभक्तिनाग स्याप्युद्दिर्दर्शिता। स्थानांतरगमने

मि॰ व्य॰ २ चाशुद्धिः। पितामहेनोक्ता। अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकांगस्यापि दर्शनात्। स्थानाशन्यत्र गमनाद्यस्मि
न्तूर्ध्वं निवेशितं इति एकांगस्यापि दर्शनात् इति च वर्णाद्यभिप्रायेण। शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ ना
पि नासिका। अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तस्मै प्रनिर्दिशेदिति विशेषाभिधानात्। अथ मंत्रप्रयोगक्रमः
उक्तलक्षणकृताशयसन्निधावुक्तलक्षणं तोरणं विधायोक्तप्रमाणे देशे लक्ष्यं निधाय तोरणस
न्निधौ सशरं धनुः संपूज्य कृताशये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तन्नीरे धर्मादींश्च देवान्देवनानास
मिद्धाशोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य प्राड्विवाकोऽप्समभिमंत्रयते तोयत्वं प्राणिनां प्राण इत्यादि
ना मंत्रेणाथ शोध्यः सत्येनेत्यादिना मंत्रेण कृतमभिमंत्र्य गृहीत स्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थित
स्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति। अथ शरे मुक्ते मुक्ते मध्यमशरपातस्थानेऽन्यं शरं गृही मध्य
त्वा जविन्येकस्मिन्पुरुषे स्थितेऽन्यस्मिंश्च तोरणमूले स्थिते प्राड्विवाकेन तालत्रये दत्ते युगपज्ज
लमज्जनमथ शरानयनमिति। इत्युदकविधिः॥ ५॥ इदानीं विषविधिमाह। त्वं विषब्राह्मणः पु ७४
त्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः। त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतं। एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षये

द्धिमशैलजं। यस्य वेगैर्विना जीर्येच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्। त्वं विषेत्यादिमंत्रेण विषमभिमंत्र्य कर्त्ता विषं
हिमशैलजं शृंगमष्टयवं भक्षयेत्। तच्च भक्षितं यस्य विषवेगैर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति। विषवेगो नाम
धातोर्धात्वंतरप्राप्तिः। धातोर्धात्वंतरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतिवचनात्। धातवश्च त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थि
मज्जाशुक्राणीति सप्त एवं च सप्तैव विषवेगा भवंति तेषां च लक्षणानि। इत्थमेव विषतंत्रे कथितानि।
वेगो रोमांचमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्र
वेपौ। यो वेगः पंचमोऽसौ नयनविवशतां कंठसंगं च हिक्कां षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृतिं सप्त
मो भक्षकस्येति। अत्र च महादेवस्य पूजा कर्त्तव्या। यथाह नारदः। दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसंनि स
धौ। धूपोपहारमंत्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरमिति। प्राड्विवाकः कृतोपवासो महादेवं पूजयित्वा तस्य पुर
तो विषं व्यवस्थाप्य धर्मादिपूजां दत्वा नांतं विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय विषमभिमंत्र
यते। त्वं विष ब्रह्मणः सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनां। पापानां दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव। मृत्युमृत्योर्वि
ष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितं। त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भवेति। एवमभिमंत्र्य दक्षिणाभिमुखा

मि॰

स्थितायदद्यात् । नारदवचनात् । दिङ्गानां सन्निधावेवं दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
विषं दद्यात्समाहित इति । विषं च वत्सनाभादि ग्राह्यं शृंगिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य वलिपिता
महवचनात् । वर्ज्यानि चैतानि वा काणि । चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च । न मिश्रानि च सर्वा
णि विषाणि परिवर्जयेदिति । तथा नारदेनापि । दृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा । कालकूट
मलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेदिति कालश्च नारदेनोक्तः । तोलयित्वेप्सितं काले देयं तद्धि हिमागमे ना
पराह्णे न मध्याह्ने संध्यायं । न तु धर्मविदिति । कालांतरे तु क प्रमाणं दद्यादेयं । वर्षे च तुर्यवा मात्रा
ग्रीष्मे पंचयवाः स्मृताः । हेमंते सप्त यवा शरद्यल्पात्ततोपि हीति स्मरणात् । अल्पेति षड्यवेत्य।
र्थः । हेमंतग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणं हेमंतशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः । वसंते च सर्वदि
व्यसाधारणत्वात्तत्रापि सप्तयवाः विषं च । घृतप्लुतं देयं नारदवचनात् । विषस्य पलषड्भागाद्भा
गो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद्घृतप्लुतमिति । पलं चात्र चतुःसुवर्णिकं तस्य
षष्ठो भागो दश माषा दश यवा भवंति । त्रियवं चैवं कृष्णलं पंचकृष्णलिको माषः चैको माषः पं ७५

चदशयवो भवति । एवं दशानां माषानां यवाः सार्धशतं भवंति पूर्वैश्च दशयवाः इति षष्ट्यधिकं श
तं यवाः पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विंशतितमो भागोऽष्टयवास्तस्याष्टभागहीन एकयवहीनः सप्त
विंशतितमो भागः सप्तयवं घृतप्लुतं दद्यात् । घृतं च विषात्त्रिंशद्गुणं ग्राह्यं । पूर्वोक्ते शीतले देशे विषं दे
यं तद्देहिनां । घृतेन योजितं सम्यक् पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन
घृतेनान्वितं विषं । शोध्यश्च कुर्दकादिभ्यो रक्षणीयः । त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पुरुषैः स्वैरधिष्ठितं । कु
र्दकाद्विनया शङ्का धारयेत् दिव्यकारिणं । औषधीमंत्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीर
संस्थानान्परीक्षयेदिति पितामहस्मरणात् । तथा विषमपि रक्षणीयं । शार्ङ्गं हैमवतं
शस्तं गंधवर्णरसान्वितं । अकृत्रिममसंमूढममंत्रोपहतं च यदिति नारदस्मरणात् । तथा विषे
पीते यावत्करतालिकाशतपंचकं तावत्प्रतीक्षणीयो नंतरं चिकित्सनीयः । यथाह नारदः पंच
तालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति । पिताम
हेन तु दिनांतो वधिरुक्तोऽल्पमात्राविषयः । न हि तेन यदा स्वस्थो मूर्च्छाछर्दिविवर्जितः । निर्विकारो

नि॰ व्य॰ व॰
२

रोदिनस्यांते शुद्धं तमपि निर्दिशेदिति। अत्र प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्था
पयित्वा धर्मादीनिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमंत्र्य दक्षिणाभिमुखायास्थि
ताय विषं प्रयच्छति स च शोध्यो विषमभिमंत्र्य भक्षयतीति क्रमः ॥ ७ ॥ इति विषविधिः ॥ ७ ॥ कोशवि
धिमाह ॥ देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत्। संश्राव्य पाययेत्तस्मात् जलात्तु प्रसृतित्रयं। उ
ग्रान् देवान् दुर्गादित्यादीन् समभ्यर्च्य गंधपुष्पादिभिः पूजयित्वा तत्स्नापनस्नानोदकमाहरेत्
। आहृत्य च तोयं च प्राणिनां प्राण इत्यादिना तत्तोयं प्राड्विवाकः संश्राव्य शोध्येन च सत्येन माभिर
क्षत्वं वरुण। इत्यनेनाभिमंत्रितं पाययेत्प्रसृतित्रयं। एतच्च साधारणधर्मेषु धर्माद्यावाहनादि सकल
देवतापूजाहोमसमंत्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनांतेषु सत्सु। अत्र स्नाप्यदेवतानियमः का
र्यः। नियमोऽधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः। भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तं ज
लं। समभावे तु देवानामादित्यस्य तु दापयेत्। दुर्गायाः पाययेच्चोरान्नायुधं शस्त्रोपजीविनः। भास्क
रस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत्। दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मंडलं। अन्येषामपि ७६

पि देवानां स्नापयेदायुधानि वै इति देवतानियमः। विश्रंभे सर्वशंकासु संधिकार्ये तथैव च। एष
कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धय इति कार्यनियमः। पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपट
स्य च। सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयत इति सशूक आस्तिकः। मद्यपस्त्रीव्यसनि
नां कितवानां तथैव च। कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः। महापराधे निर्धर्मकृतघ्ने क्ली
बकुत्सिते। नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्जयेदिति। महापराधो महापातकं। निर्धर्मा वर्णा
श्रमधर्मरहितः पाषंडी। कुत्सितः प्रतिलोमजः दासाः कैवर्तादय इत्यधिकारिनियमः। तथा गोमये
न मंडलं कृत्वा तत्र शोध्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेदिति च नारदवचनात् द्रष्टव्यं। या
ज्ञ्यमाह। तमाहूयाभिशस्तं तु मंडलाभ्यंतरे स्थितं। आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयमिति।
॥ ८ ॥ ननु तुलादिषु विषांतेषु समनंतरमेव शुद्ध्यशुद्धिविज्ञानं कोशे तु कथमित्यत्राह। अर्वा
क् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकं। व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः। चतुर्दशादह्नः पूर्व
यस्य राजकं राजनिमित्तं। दैविकं दैवकृतं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नो नैव जायते। अल्पस्य दो

मि० व्यव० रिनामपरिहार्यत्वात्सम्यक्शुद्धो वेदितव्यः। ऊर्ध्वं पुनरवधेर्न दोषः। यथाह नारदः। ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वै
२ कृतं तु महद्भवेत्। नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादित्यर्थः सिद्धमेवोक्तं। अर्वाक् चतुर्द
शाद्दृश्येत महाभियोगविषयं। महाभियोगेष्वेतानीति परत्वाभिधानात्। अवष्टंभकाणि पि
तामहेनोक्तान्यल्पविषयाणि कोशमल्पेऽपि दापयेदिति स्मरणात्। तानि च। त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादश
हाद्द्विसप्तकात्। वैकृत्यं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु दाहृत इति। महाभियुक्तस्यार्वाचीनं द्र
व्यं त्रिक्षविस्तऽपत्रिरात्राद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयं ॥ छ ॥ इति कोशविधिः ॥ छ ॥ तंडुलादीनि को
शांतानि पंचमहादिव्यानि यथोद्देशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि स्मृत्यंतरे चान्यान्यभियोगविषयाल्प
त्वान्यपि दिव्यानि कथितानि। यथा पितामहः। तंडुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितं। चौरे तु तं
७३ डुला देया नान्यस्येति विनिश्चयः। तंडुलान्कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृन्मये भाजने कृ
त्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शि ७७
रोरोपितपत्रकं। तंडुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः। पिप्पलस्य तु नान्यत्र अभावे भूर्जए

वतु। लोहितं तद्दृश्यते यस्य दंतास्तु चशीर्यते। गात्रं च कंपते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेदिति। शि
रोरोपितपत्रकं तंडुलान्भक्षयित्वाभिष्ठीवयेत्प्राड्विवाकः। भक्षयित्वेति ल्पंनाभिप्रेतिरूपं। सर्वदि
व्यसाधारणं च धर्मावाहनादि पूर्ववदिहापि कर्तव्यं ॥ छ ॥ इति तंडुलविधिः ॥ छ ॥ तप्तमाषकवि
धिः पितामहेनोक्तः। तथाहि सौवर्णे राजते ताम्रे वापि कांसे वा षोडशांगुलं। चतुरंगुलखातं तु मृन्मयं
वाथ मंडलं। वर्तुलमित्यर्थः। पूरयेद्घृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत्। सुवर्णमाषकं तस्मिन् ॥ त्या५
सुतप्ते निक्षिपेत्ततः। अंगुष्ठांगुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकं। कराग्रं यो न धुनुयाद्विस्फोटो वा न।
जायते। शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकरांगुलिरिति। उद्धरेदिति वचनात्पात्रादुत्क्षेपणमात्रेण
बहिः प्रक्षेपणमादरणीयं ॥ छ ॥ अपरः कल्पः। सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मये पि वा। गव्यं घृ
तमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः। सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधितां। सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षि
पेत्तत्र मुद्रिकां। भ्रमद्वीचीतरंगाढ्ये त्वस्पर्शगोचरे। परीक्षेदार्द्रपत्रेण चुरकारं सघोषकं। ततश्चानेन मंत्रे
ण सकृत्तदभिमंत्रयेत्। परं पवित्रममृतं घृत त्वं यज्ञकर्मसु। दह पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव

उपोषितं ततः स्नातमार्द्रवाससमागतं। ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा प्रदेशिनीं च तस्याथ परी
क्षेयुः परीक्षकाः। यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिरिति। अत्रापि धर्मावाहनं ह्यनुसंध
तव्यं कृत्वानुमंत्रणं प्राड्विवाकस्य। त्वमग्ने सर्वभूतानामिति शोध्यस्याग्निमभिमंत्रणमंत्रः। प्रदेशिनी
परीक्षेयु रिति वचनात्प्रदेशिन्येव मुद्रिकोद्धरणं। इति तप्तमाषविधिः ॥ धर्माधर्माख्यं दिव्यवि
धिं पितामहेनोक्तः। तथा च अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणं। हन्तॄणां याचमानानां प्राय
श्चित्तार्थिनां नृणां। हन्तॄणामिति साहसाभियोगेषु। याचमानानामित्यर्थाभियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनामि
ति पातकाभियोगेषु राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसमिति। प्रतिमाविधानं सीसकं वा आय
सं वेति। पश्चात्तरमाह। लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ। अभ्युक्ष्य पंचगव्येन गंधमाल्यैः
सित३ समर्चयेत्। पुष्पैस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृत्। एवंविधायोपलिख्य पिंडयोस्तौ निधापयेत्
गोमायनमृदा वापि पिंडौ कार्यौ समं ततः। मृद्भांडकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ। उपलिप्ते शु
चौ देशे देवब्राह्मणसंनिधौ। आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत्। धर्मावाहनपूर्वं तु प्रति ७८

ज्ञापत्रकं लिखेत्। ततो यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे इति। अभिशस्तोऽभिमंत्रयते। अ
भियुक्तस्तयोश्चैकं प्रगृह्णीताविलंबितः। धर्मे गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते। एवं समासतः प्रो
क्तं धर्माधर्मपरीक्षणमिति ॥ ७ ॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥ ७ ॥ ॥ अन्येच शपथाह्याल्पत्वमह।
त्व विषया जातिविशेषविषया स्व मन्वादिभिरुक्ताः। यथा निक्षेपेषु सत्यवचनं हि निक्षेपादल्पे
न। त्रिकादर्वाक्तु पूर्णं स्यात्। कोशपानमतः परं। सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः। गोबी
जकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति। अत्र च सद्धिर्विभावना मनुनोक्ता। स चार्तिमृच्छति
क्षिप्रं स ज्ञेयः स पथे शुचिरिति। आर्त्तिरपि यस्य नो राजदैविकं व्यसनं जायते घोरमित्युक्तिव
कालनियमस्त्रिरात्रप्रभृतिः। कार्यलाघवगौरवपर्यालोचनयाद्रष्टव्यः ॥ ७ ॥ एवं दिव्यैर्जयप
राजयावधारणे दंडविशेषोऽपि दर्शितः। कात्यायनेन। शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दंडभाग्भ
वेदिति तद्दंडमाह। विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तंडुले। तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाद्दंडं प्रक
ल्पयेत्। सहस्रं षट्शतं चैव तथा पंचाशतानि तु। चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च हीने हीनेषु कल्पयेदि

मि॰ विव॰ २

ति॥ निक्षेपसाक्षिविवादेष्वादिष्वक्षकदंडेनायं दिव्यनिबंधनो दंडः समुच्चीयते॥ ७॥ इति दिव्यप्रक
रणं॥ ७॥ प्रमाणं मानुषं दैवमितिभेदेन वर्णितं॥ अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना॥ तत्र
दायशब्देन यद्धनं स्वामिसंबंधादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते। स च द्विविधः। अप्रतिबं
धः सप्रतिबंधश्च। तत्र पुत्राणां पौत्राणां च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भव
तीत्यप्रतिबंधो दायः। पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वा
मिसद्भावश्च प्रतिबंधः। तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबंधो दायः। एवं त
त्पुत्रादिष्वप्यूहनीयं। विभागो नाम द्रव्यसमुदायानामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनं। ए
ना॰ ६ तदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन। विभागोऽर्थस्य पैत्रस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारप
दं बुधैरिति। पैत्रस्येति स्वत्वनिमित्तसंबंधोपलक्षणं। तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणं। इदमिह
निरूपणीयं। कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति। तत्र कस्मिन्काले कथं कै
श्चेति तत्र तत्र श्लोकव्याख्यान एव वक्ष्यते। कस्य विभाग इत्येतदिह विविच्यते। किं विभागात्स्वत्वमुत ७९

स्वस्य सतो विभाग। इति। तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते। किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणां
तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं। गौतमवचनात्। स्वामी रिक्थक्रय
संविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरि
ति प्रमाणांतरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात्। तथा योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्म
६१ णो धनं। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः। अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिद्वारेणा
पि द्रव्यमर्जयतां दंडविधानमनुपपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च
लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादन्यस्य स्वं तेनापहृत
मिति नापहर्तुः स्वं। एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वास्य वा स्वमिति संशयो न स्यात्
शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति। अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्व्रीह्या
दिवत्। आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति। नन्वाहवनीयादीनामपि
पाकादिसाधनत्वमस्त्येव। नैतत्। न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं। किं तर्हि प्रत्यक्षादिप

मि॰व्य॰व॰
२

रिक्थग्रहणादिरूपेण द्रव्यं तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्त
स्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च । प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते
क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किं च नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथा हि । लिप्स २
सूत्रे तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् । स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्ष २
संभवमात्रांक्ष द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वः पक्षः समर्थितो गुरुणा
नु च तदर्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रलपितमिदं केनापि । अर्जनं स्व
त्वं नापादयतीति प्रतिषिद्धं इति वदता । स्वसिद्धान्तेपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमंगीकृत्यैव विचारप्रयोज
नमुक्तं । अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्य चार्थ एवं विवृतः यदा द्रव्यार्जननियमा
नां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः । न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण क्रतुसिद्धिरि
ति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । राद्धान्ते तु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमे । ८७
णार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जित

स्यापि स्वत्वमंगीकृतमन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मंतव्यं । लो
के तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् । व्यवहारविसंवादात् । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्रा
ह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः क्षत्रियस्य विजितादयो वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादयः । इ
त्यदृष्टार्था नियमाः । क्रयादयस्तु सर्वसाधारणाः । स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्यु
क्तः । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थं । क्रयः प्रसिद्धः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्व
स्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञा २
तेषु ज्ञायते स्वामी ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसा
धारणं । क्षत्रियस्य विजितमिति अधिकमित्यनुवर्त्तते । क्षत्रियस्य विजयदंडादिलब्धमसाधार
णं । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति अत्राप्यधिकमनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तद
साधारणं । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणमेवमनुलोमजानां प्रति
लोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्

तत्सर्वंनिर्विष्टशब्देनोच्यते। सर्वस्यापितल्लिप्सुत्वान्निर्वेशोभृतिभोगयोरितित्रिकांडीस्मरणात्तद
साधारणंवेदितव्यं। यदपि पत्नीदुहितरश्चैवेत्यादिस्मरणं तत्रापिस्वामिसंबंधितयालब्धमुद्दायिवि
भागितयाप्राप्तेषुलोकप्रसिद्धेपिस्वत्वेव्यामोहनिवृत्त्यर्थंस्मरणमितिसर्वमनवद्यं। यद्यपिममस्व
मनेनापहृतमितिनब्रूयात्स्वत्वस्यलौकिकत्वइति। तदप्यसत्। स्वत्वहेतुभूतक्रियादिसंदेहात्स्व
त्वसंदेहोपपत्तेः। विचारप्रयोजनंतु। यद्गर्हितेनार्जयंतिकर्मणाब्राह्मणाधनं। तस्योत्सर्गेणशुध्यं
तिजप्येनतपसैवचेतिशास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्वेगर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिनालब्धस्यस्वत्व
मेवनास्तीतितत्पुत्राणांतदविभाज्यमेव। यदातुस्वत्वंलौकिकंतदाऽसत्प्रतिग्रहादिलब्धस्यापि
स्वत्वात्तत्पुत्राणांतद्विभाज्यमेव। तस्योत्सर्गेणशुध्यंतीतिप्रायश्चित्तमर्जयितुरेव। नतुपुत्रादीनांत
द्दायत्वेनस्वमितिनतेषांदोषसंबंधः। सप्तवित्तागमाधर्म्यादायोलाभःक्रयोजयः। प्रयोगःकर्म
योगश्चसत्प्रतिग्रहएवचेतिमनुस्मरणात्। इदानीमिदंसंदिह्यते। विभागात्स्वत्वमुतस्वस्यसतोवि
भागइतितत्रविभागात्स्वमितितावद्युक्तं। जातपुत्रस्याधानविधानात्। यदिजन्मनैवस्वत्वंस्यात्त नै२
दोत्पन्नस्यपुत्रस्यापितत्स्वंसाधारणमितिद्रव्यसाध्येष्वाधानादिषुपितुरनधिकारःस्यात्। तथावि ८१

भागात्प्राक्पितृप्रसादलब्धस्यविभागप्रतिषेधोनोपपद्यते। सर्वानुमत्यादत्तत्वाद्विभागप्राप्त्यभावात्
यथाह। शौर्यभार्याधनेचोभेयच्चविद्याधनंभवेत्। त्रीण्येतान्यविभाज्यानिप्रसादोयश्चपैतृकइति। त
थाभर्त्राप्रीतेनयद्दत्तंस्त्रियैतस्मिन्मृतेऽपितत्। सायथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वास्थावरादृतेइति
प्रीतिदानवचनंनोपपद्यते। जन्मनैवस्वत्वे। नचस्थावरादृतेयद्दत्तमितिसंबंधोयुक्तो। व्यवहितत्वयो
जनाप्रसंगात्। यदपिमणिमुक्ताप्रवालानांसर्वस्यैवपिताप्रभुः। स्थावरस्यतुसर्वस्यनपितानपि
तामहः। तथापिपितृप्रसादाद्भुज्यंतेवस्त्राण्याभरणानिच। स्थावरंतुनभुज्येतप्रसादेसतिपैतृकइति
स्थावरस्यप्रसाददानेप्रतिषेधवचनंतत्पितामहोपात्तस्थावरविषयं। अतःपितामहेनोपात्तंपितापु
त्रयोःसाधारणमपिमणिमुक्तादिपितुरेवस्थावरंतुसाधारणमित्यस्मादेववचनादवगम्यते। तस्माज्ज
न्मनास्वत्वं। किंतुस्वामिनाशाद्विभागाद्वास्वत्वं। अतएवपितुरूर्ध्वंविभागप्रागूर्ध्वस्वत्वस्यप्रदीप
वादन्येनगृह्यमाणंननिवार्यतेति। चोद्यस्यानवकाशः। तथैकपुत्रस्यापिपितृप्रयाणादेवपुत्रस्या
स्वमितिनविभागमपेक्षतइति। अत्रोच्यते। लोकप्रसिद्धमेवस्वत्वमित्युक्तं। लोकेचपुत्रादीनांजन्मनैव

मि॰व्यव॰
२

स्वत्वं प्रसिद्धतरं। नापह्नवमर्हतीति। विभागशास्त्रस्य बहुस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो। नान्यदीयविषयो
न प्रहीणविषयः। तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेत्याचार्या इति। गौतमस्मरणाच्च। मणिमुक्ताप्रवाला
नामित्यादिवचनं च जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपद्यते। न च पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति युक्तं न पिता
न पितामह इति वचनात्। पितृपितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च मध्यदेयमिति वचनं जन्मना स्व
त्वं गमयति। यथा। परमते मणिमुक्तावस्त्राभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचनादेवमस
स्ततिपि पित्रार्जितानामप्येतेषां पितुर्दानाधिकारो वचनादयं विशेषः। यत्तु स्त्र्यंशीतेनेत्यादि विष्णुवच
नं स्थावरस्य प्रीतिदानज्ञापनं तत्स्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यनुज्ञयैवेति व्याख्येयं। पूर्वोक्तैर्मणिमुक्त १
दिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्तस्यैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात्। यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्व
नधिकार इति तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारो गम्यते। तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वं
तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुंबभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थाव ८२
रव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति सिद्धं। स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्य

मेव। स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितं। असंभूय सुतान्सर्वान्न दानं न च विक्रयः। ये जाता येऽप्यजा १
ताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिं च तेऽभिकांक्षंति न दानं न च विक्रय इत्यादिस्मरणात्। अस्यापवा
दः। एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयं। आपत्काले कुटुंबार्थे धर्मार्थे च विशेषतः। इति। अ
स्यार्थः। अप्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु पौत्रेषु चानुज्ञानादावसमर्थेषु भ्रातृषु वा तथाविधेष्वपि सक विभक्तेषु
लकुटुंबव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे वावश्यकर्तव्येषु च पित्र्यश्राद्धादिषु स्थावरस्य दानाधमनवि
क्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति। यत्तु वचनं। विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिंडाः स्थावरे समाः। ए
को ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इति। तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्वत्वादेकस्यानीशत
त्वात्सर्वानुज्ञावश्यं कार्या विभक्तेषु तु लेख्यकाले विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौ
कर्याय सर्वानुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्ये
वेति व्याख्येयं। यदपि स्वग्राममज्ञातिसामंतदायादानुमतेन च। हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मे
दिनीति। तत्रापि ग्रामानुमतिः प्रतिग्रहप्रकाशः स्यात्तु स्थावरस्य विशेषत इति स्मरणात् व्यवहा

मि० व्यव० २ रथप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते। न पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः। सामंतानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्ति
निरासाय। ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव हिरण्योदकदानेनेति स्थावरे विक्रयो नास्ति कु
र्यादाधिमनुज्ञयेति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्। न भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति। उभौ तौ
पुण्यकर्माणौ नियतौ स्वर्गगामिनाविति दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं द
त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः। पैतृके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेपि विशेषं न्र्या
पितामहोपात्ते च वक्ष्यामः। व इदानीं यस्मिन्काले येन च यथा विभागः कर्त्तव्यस्तद्दर्शयन्नाह॥ वि
भागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान्। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः। यदा विभा
गं पिता कर्त्तुं चिकीर्षति तदा इच्छया विभजेत्सुतानात्मनः सकाशात्पुत्रं पुत्रौ पुत्रान्। इच्छाया निरंकु
शत्वादनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह। ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति। ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन क
निष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्त्तते। श्रेष्ठादिभागश्च मनुनोक्तः। ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्या
च्च यद्वरं। ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयस इति वा शब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः। सर्वे वा स्युः स ८३

मांशिनः। सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्त्तव्याः। अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः। पैतृ
कमायाने तु समस्वाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेच्छया विभागो विषमो युक्तः। विभागं चेत्पिता कुर्यादिति
यदा पितुर्विभागेच्छा तदा एकः कालः। अपरोपि जीवत्येव पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणे मात
रि च निवृत्तरजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति। यथोक्तं नारदेन। अत ऊ
र्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं सममिति पित्रोरूर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य। मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भ
गिनीषु च। निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे इति दर्शितं। अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयुरित्यनुष
ज्यते। गौतमेनापि ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कालो द
र्शितः। जीवति चेच्छतीति तृतीयस्तथा। सरज स्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यधर्मवर्त्ति
नि दीर्घरोगग्रस्ते च पुत्राणामिच्छया भवति विभागः। यथाह शंखः। अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे
विपरीतचेतसि रोगिणि चेति। पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः। समो विषमश्च। तत्र समविभागे वि
शेषमाह। यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः। न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा।

यदास्वेच्छयापितासर्वानेवसुतान्समविभागिनःकरोति।तदापत्न्यश्चपुत्रसमांशभाजःकर्त्तव्याः।या
सांपत्नीनांभर्त्राश्वशुरेणवास्त्रीधनंनदत्तं।दत्तेतुस्त्रीधनेऽर्धांशंवक्ष्यति।दत्तेत्वर्धंप्रकल्पयेदिति।य
दातुश्रेष्ठभागादिनाज्येष्ठादीन्विभजति।तदापत्न्यःश्रेष्ठादिभागान्नलभंते।किंतूद्धारोद्धारासमुद्
धृतात्समानेवांशान्लभंते।सोद्धारश्च।यथाहापस्तंबः।परीभांडंचगृहेऽलंकारोभार्याया इति।ज।ज्ये
ष्ठंवाश्रेष्ठभागेनसर्वेवास्युःसमांशिनइतिपक्षद्वयेप्यपवादमाह।शक्तस्यानीहमानस्यकिंचिद्दत्वा
पृथक्क्रिया।स्वयमेवद्रव्यार्जनसमर्थस्यपितृद्रव्यमनीहमानस्यानिच्छतोयत्किंचिदसारमपिद
त्वापृथक्क्रियाविभागःकर्त्तव्यः।पित्रातत्सुतादीनांदायजिघृक्षाभावादिति।ज्येष्ठंवाश्रेष्ठभागेनेतिन्यू
नाधिकविभागोदर्शितः।तत्रशास्त्रोक्तोद्धारादिविषमविभागव्यतिरेकेणान्यथाविषमविभागनि
षेधार्थमाह।न्यूनाधिकविभक्तानांधर्म्यःपितृकृतःस्मृतः।न्यूनाधिकविभागेनविभक्तानांपुत्राणा
मसौन्यूनाधिकविभागोयदिधर्म्यःशास्त्रोक्तोभवतितदासौपितृकृतःकृतएवननिवर्त्ततइतिमन्वादि
भिःस्मृतः।अन्यथातुपितृकृतोपिनिवर्त्ततइत्यभिप्रायः।यथाहनारदः।व्याधितःकुपितश्चैवविषया ८८

सक्तमानसः।अन्यथाशास्त्रकारीचनविभागेपिताप्रभुरिति।उ।इदानींविभागस्यकालांतरकर्त्ता
रंप्रकारनियमंचाह।विभजेरन्सुताःपित्रोरूर्ध्वंरिक्थमृणंसमं।पित्रोःमातापित्रोरूर्ध्वंप्रायणा
दितिकालोदर्शितः।सुताइतिकर्त्तारोदर्शिताः।सममितिप्रकारनियमः।सममेवेतिरिक्थमृणंचवि
भजेरन्।मनूर्ध्वंपितुःश्चमातुश्चेत्युपक्रम्य।ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्पित्र्यंधनमशेषतः।शेषास्तमु
पजीवेयुर्यथैवपितरंतथेत्युक्त्वा।ज्येष्ठस्यविंशउद्धारःसर्वद्रव्याच्चयद्वरं।ततोर्धंमध्यमस्यस्यात्तुरीयंतु
य यवीयसइति।सर्वस्माद्द्रव्यसमुदायाद्विंशतमोभागः।सर्वद्रव्येभ्यश्चयच्छ्रेष्ठंतज्ज्येष्ठायदातव्यं।तदर्धंच
चत्वारिंशत्तमोभागोमध्यमंचद्रव्यंमध्यमायदातव्यं।तुरीयमशीतितमोभागोहीनंचद्रव्यंकनिष्ठायदा
तव्यमिति।मातापित्रोरूर्ध्वंविभजतामुद्धारविभागोदर्शितः॥तथा॥उद्धारेऽनुद्धृतेत्वेषामियंस्यादंश
कल्पना।एकाधिकंहरेज्ज्येष्ठःपुत्रोध्यर्धंततोऽनुजः।अंशमंशंयवीयांसइतिधर्मोव्यवस्थितइति
ज्येष्ठस्यद्वौभागौतदनंतरजातस्यसार्धएकोभागस्ततोऽनुजानामेकैकोविभागः।उद्धारव्यतिरे
केणापिविषमोविभागोदर्शितः।पित्रोरूर्ध्वंविभजतांजीवद्विभागेचस्वयमेवविषमोविभागोदर्शितः

मि० व्यव०
२

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति। अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागोऽस्तीति कथं विभजेरन्निति सममेव नि-
यम्यते। अत्रोच्यते सत्यमयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथा लोकविद्विष्टत्वान्नानुष्ठेयः। अस्वर्ग्यं लोकवि-
द्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति निषेधात्। यथा। महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति विधानेऽपि
लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानं। यथा वा मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेतेति गवालंभनविधानेऽ-
पि लोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानं। उक्तं च। यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्ध्यावधोऽपि वा। तथोद्धारविभागोऽपि
नैव संप्रति वर्त्तत इति। आपस्तम्बोऽपि। जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्सममिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दाया-
द इत्येक इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौ-
मं ज्येष्ठस्य रथः पितुः परीभाण्डं च गृहेऽलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येक इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभा-
गं दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान्। तच्च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति स्म पुत्रे-
भ्यो दायं विभजेदित्यविशेषेण श्रूयत इति तस्माद्विषमो विभागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुति- ८५
विरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते॥ ब॥ मातापित्रोर्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तं।

तत्र मातृधनेऽपवादमाह। मातुर्दुहितरः शेषमृणात्। मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन् ऋणाच्छेषं मातृ-
कृतर्णापाकरणावशिष्टं। अतश्चर्णसमं न्यूनं च मातृधनं सुता विभजेरन्॥ विषयः एतदुक्तं भवति मातृकृतर्णं
पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः। ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुरिति युक्तं चैतत्। पुमान्पुंसोऽधिके
शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः इति स्त्र्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात्स्त्रीधनं दुहितृगामि। पितृधनं पुत्रगामि पि-
त्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यादिति। तत्र गौतमेन विशेषो दर्शितः। स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चे-
ति। अस्यार्थः। प्रत्ताऽप्रत्तासमवायेऽप्रत्तानामेव स्त्रीधनं॥ प्रत्तासु चाप्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसमवायेऽप्रतिष्ठिता-
नामेवेति। अप्रतिष्ठिता निर्धना॥ ब॥ दुहितॄणामभावे मातृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह। ताभ्य ऋ-
तेऽन्वयः। ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितॄणामभावेऽन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात्। एतच्च विभजेरन्सुताः पित्रो-
रूर्ध्वमित्यनेनैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तं॥ ब॥ अविभाज्यमाह। पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितं। मैत्रमौ-
द्वाहिकं वापि दायादानां न तद्भवेत्। क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमप्युद्धरेत्तु यः। दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्य-
या लब्धमेव वा। मातापित्रोर्द्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं। मित्रसकाशाद्यल्लब्धं औद्वाहिकं। विवाहल-

मि॰व्य॰ डं। दायादानां ब्राह्मणानां तन्न भवेत्। क्रमात्पितृक्रमायातं यत्किंचित्तद्द्रव्यमन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रा
२ दिभिरनुद्धृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धरति। तद्दायादेभ्यो भ्रातृभ्यो न दद्यात्। उद्धर्तैव गृह्णीय
त्। क्षेत्रे तु तुरीयांशमुद्धर्त्रे दत्त्वा ततः शेषं सर्वेषां सममेव। यथाह शंखः। पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्ध
रेत्क्रमात्। यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकमिति। क्रमादभ्यागतमिति विशेषः। तथा विद्यया चा
ध्ययनेन वेदार्थव्याख्यानेन वा यल्लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्। अर्जक एव गृह्णीयात्। अत्र पितृ
द्रव्याविरोधेन यत्किंचित्स्वयमर्जितमिति सर्वशेषः। अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं पितृ
द्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं यच्च क्रमायातमभ्युद्धृतं। पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यल्लब्धमिति प्रत्येकमभि
संबध्यते। तथा च पितृद्रव्यविरोधेन येन केन प्रकारेण यन्मैत्रं आसुरादिविवाहेषु यल्लब्धं तथा पितृ
द्रव्यव्ययेन यच्च क्रमायातमभ्युद्धृतं। तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यल्लब्धं। तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः
पित्रा च विभजनीयं। तथा पितृद्रव्याविरोधेन यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहलब्ध ८६
मपि विभजनीयं। अथ च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमित्यादि नारब्धव्यं। अथ पितृद्रव्याविरोधे

नापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वात् मैत्रादिवचनमर्थवदिष्यते। तथा सति समाचारविरोधः वि
द्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च। कुटुंबं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः। भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेता
श्रुतोऽपि सन्निति। तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ता
न्यतस्तु या। तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यत इति। तथा पितृद्रव्याविरोधेन यस्य भिन्नवाक्यत्वे
प्रतिग्रहलब्धं स्याविभाज्यत्वे समाचारविरोधश्चापद्येत। एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना। अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं
श्रमेण यदुपार्जयेत्। दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति। श्रमेण सेवायुद्धादिना। न तु पितृ
द्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रव्यं तत्तदविभाज्यमिति न वक्तव्यं विभागप्रसक्त्यभावात्। यद्धनं लब्धं त
त्तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धितरं प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः। तत्र कश्चिद्विद्वान्प्राप्तिमाह। यत्किंचित्पितरि
प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति। भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिन इति। ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो
वा पितरि प्रेते ज्येष्ठेन वा। यवीयसां वर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितरि सति लिंगं मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तं प्र असति
तिषिध्यत इति। तदसत्। न ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः। किं तु सिद्धस्यैवानुवादोऽयं। लोकसिद्धस्यैवानुवाद

कान्येव प्रायेणास्मिन् प्रकरणे वचनानि। अथवा समवेतैस्तु यत्प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिन इति बृ २
स्यापवाद इति संज्ञां प्रयुक्तवान्। अतश्च यत्किंचित् पितरि प्रेते इत्यस्मिन् वचनेऽप्येष्टादिपदाविवक्षया
प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रं। अतो मे मात्रादिवचनैः पितुः प्रागूर्द्ध्वं वाऽविभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किंचित्पितरि प्रेते इ
त्यपवाद इति व्याख्येयं। तथान्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना। पत्रं वस्त्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः
। योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षत इति॥ एतानामेव वस्त्राणां अविभाज्यं येन यद्धृतं तत्तस्यैव
पितृधृतानि तु पितुरूर्द्ध्वं विभजतां श्राद्धभोक्त्रे दातव्यानि। यथाह बृहस्पतिः। वस्त्रालंकारशय्यादि
पितुर्यद्वाहनादिकं। गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेदिति। अभिनवानि तु वस्त्राणि विभा
ज्यान्येव। पत्रं वाहनमश्वशिबिकादि। तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव पितुस्तु वस्त्रवदेव अश्वादीनां ब
हुत्वे तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेव वैषम्येणाविभाज्यं चेज्ज्येष्ठस्य। अजाविकं सैकशफं न
जातु विषमं भजेत्। अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते इति मनुस्मरणात्। अलंकारो:
पि यो येन धृतः स तस्यैव अधृतः साधारणो विभाज्य एव। पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो।

वेत्। न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतंति त इति। अलंकारो धृतो न वेदिति विशेषणोपादानादधृता
नां विभाज्यत्वं गम्यते। कृतान्नं तंडुलमोदकादि। तदप्यविभाज्यं। यथासंभवं भोक्तव्यं। उदकं उदका
धारः कूपादि। तच्च विषमं मूल्यद्वारेण न विभाज्यं। पर्यायेणोपभोक्तव्यं। स्त्रियश्च दास्यो विषमा न मू
ल्यद्वारेण विभाज्याः। पर्यायेण कर्म कारयितव्याः। अवरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रै
र्न विभाज्याः। स्त्रीषु च संयुक्तास्वविभाग इति गौतमस्मरणात्। योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं। योगशब्देना
लब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते। क्षेमशब्देन लब्धपरिरक्षणहेतुभूतं ब
हिर्वेदि दानतडागारामनिर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते। तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविरोधेनार्जित
मप्यविभाज्यं। यथाह लौगाक्षिः। क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः। अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शय
नासनमेव चेति। योगक्षेमशब्देन योगक्षेमकारिणो राजमंत्रिपुरोहितादय उच्यंते इति केचित्। शस्त्र
चामरछत्रोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये। प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः। सोऽप्यविभाज्यः। यत्तूशन
साक्षेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तं। अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि। याज्यं क्षेत्रं च कृतान्नमुदकं। पत्रं च १

मि० व्य०
२

स्त्रिय इति तद्ब्राह्मणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयं न प्रतिग्रहलब्धं देयाद्धि क्षत्रियादिसुताय वै यद्यप्येषां
पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेदिति स्मरणात्। यदप्युक्तं न तत्र पितृप्रसादलब्धस्यापि विभागाभावं
वक्ष्यति। नित्य मातिक मार्जितस्यापि विभागाभावमनन्तरमेव वक्ष्यति॥ ॥ पितृद्रव्याविरोधेन यदर्जि
तं तद्विभजनीयमिति स्थितं तत्रार्जकस्य तु भागद्वयं वशिष्ठवचनात्। ये न चैषां स्वयमुपार्जितं स्या
द्व्यंशमेव लभेतेति। अस्यापवादमाह। सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः। अविभ
क्तानां भ्रातॄणां साधारणस्यार्थस्य कृषिवाणिज्यादिसमुत्थाने सम्प्रवर्द्धने केनचित्कृते समएव वि
भागो न त्वर्जयितुरंशद्वयं॥ ॥ पित्र्येऽप्येवं पुत्राणां विभागो दर्शितः। इदानीं पैतामहे पौत्राणां वि
भागविशेषमाह॥ अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना। यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जन्म
ना स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि तेषां पितृद्वारेणैव पितामहद्रव्यविभागकल्पना न स्वरूपापेक्षया
एतदुक्तं भवति यदाऽविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य दिवंगताः तत्रैकस्य द्वौ पुत्रावन्यस्य त्रयोऽपर
स्य चत्वार इति पुत्राणां वैषम्ये तत्र द्वावेकं स्वपित्र्यमंशं लभेते अन्ये त्रयोऽप्येकमंशं पित्र्यं चत्वारोऽप्येकमे ८८

वांशं पित्र्यं लभन्त इति। तथा केषुचित्पुत्रेषु ध्रियमाणेषु केषुचित्पुत्राननुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेवन्या
यो ध्रियमाणाः स्वानंशान् लभन्ते नष्टानामपि पुत्राः पित्र्यानेवांशाँल्लभन्त इति वाचनिकी व्यवस्था॥ ॥
अधुना विभक्ते पितर्यविद्यमानभ्रातृके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति ध्रियमाणे पितरि पि
तृतो भागकल्पनेत्युक्तत्वात्। न वतु स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैवेत्याशंकितत्राह। भूर्या पितामहोपा
त्ता निबंधो द्रव्यमेव वा। तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥ शालिक्षेत्रादिका निबंध एक
स्य पर्णभरकस्य इयंति पर्णानि तथैकस्य क्रमुकफलभरकस्य इयंति क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्ष
णः द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसि
द्धमिति तस्मात् विभागोऽस्ति। हि यस्मात्सदृशं समानं तस्मात्पितुरनिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्व
यं अतश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्यसमेऽपि वाचनिकं। विभागं चेत्पिता कुर्यादित्येतत्स्वार्जितविष
यं। तथा द्व्यंशोऽप्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेत्येतदपि स्वार्जितविषयं। जीवतोरस्वतंत्रः स्याज्जरया
पि समन्वित इति एतदपि पारतंत्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयं। तथानीशास्ते हि जीवतोरित्येतदपि तथा

मि० व्यव० चसरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽवि-
२ भक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रार्जिते तु न निषेधाधिका-
रः । तत्परतंत्रत्वादनुमतिस्तु कर्तव्या । तथा हि पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैतृके पितृ-
परतंत्रत्वात्पितुश्चार्जकत्वेन प्राधान्यात्पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पितामहे तू-
पे५ भयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽस्तीति विशेषः । मनुरपि पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुया-
स्वयम६ त् । न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वर्जितं स्वयमर्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेद्दितिदर्शयति । विभागोत्त-
रकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं भागकल्पनेत्यत आह ॥ विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ॥ वि-
भक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् विभज्यत इति विभागः । पित्रोर्विभागस्तं भ-
जतीति विभागभाक् पित्रोरूर्ध्वं तयोरंशं लभत इत्यर्थः । मातृभागश्चासत्यां दुहितरि मातुर्दुहितरः शेषमि-
ऋवात् । असवर्णायामुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते मातृभागं तु सर्वमेव । एतदेव मनुनोक्तम् । ऊर्ध्वं विभा-
गाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनमिति पित्रो [illegible] रिदं पित्र्यमिति व्याख्येयम् । अनीशाः पूर्वजाः पित्र्ये भ्रातृभागे ८९

यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहेनानुद्धृतं यदि पितो-
द्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन्पितामह
६

विभक्तजः इति स्मरणात् । मातापित्रोर्विभागादूर्ध्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजस्य भ्रातृभागेन स्वामीत्यर्थः ।
तथा विभागोत्तरकालं पित्रा यत्किंचिदर्जितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जि-
तं । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः । इति स्मरणात् । ये विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टास्तैः सार्धं
विभक्तजो विभजेत् । यथाह मनुः । संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह इति ॥ पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु वि-
भक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं भागकल्पनेत्यत आह । दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् । तस्य
पितरि प्रेते त्वाह विभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागस्तद्विभा-
गः । कुत इत्यत आह । दृश्याद्भ्रातृभिः गृहीताद्धनात्कीदृशादायव्ययविशोधितात् । आयः प्रतिदिवसं प्र-
तिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं ताभ्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्माद्दृश्या-
त्तद्भागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विके भ्रातृभागे पुनरुद्धृतमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्णमपनीया-
वशिष्टेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः यत्किंचिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च विभाग-
समये भ्रातृभार्यायामभूतजस्यास्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यं । स्पष्टगर्भायां तु प्रस-

मि॰ व्यव॰ २ वं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः । अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा
पुत्रलाभादिति । गृहीतगर्भाणामाप्रसवात्प्रतीक्षणीयमिति योजनीयं ॥ ३ ॥ विभक्तजः पित्र्यं मात्रकं च
सर्वं धनं गृह्णातीत्युक्तं तत्र यदि विभक्ते पिता माता वा । विभक्ताय पुत्राय स्नेहवशादाभरणादि
कं प्रयच्छति । तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं प्रत्याहर्तव्यमित्यत आह । पितृभ्यां य
स्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत् । मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तमलंकारादि तत्तस्यै
व पुत्रस्य न विभक्तजस्य भवति । न्यायसाम्यात् विभागात्प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव तथा असति वि
भक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभक्तानां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यं ॥ ३ ॥ जीवद्विभा
गे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदि कुर्यात्समानंशानित्यादिना पितुरूर्ध्वं विभागेऽपि पत्नीनां स्वपुत्रस
मांशित्वं दर्शयितुमाह । पितुरूर्ध्वं विभजतां मातापांशं समं हरेत् । पितुरूर्ध्वं प्रायणादूर्ध्वं विभजतां माता
पि स्वपुत्रांशसममंशं हरेत् । यदि स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते त्वर्धांशहारिणीति वक्ष्यते ॥ ३ ॥ पितरि प्रेते यद्य ९०
संस्कृता भ्रातरः सेति तत्संस्कारे कोऽधिक्रियत इत्यत आह । असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसं

स्कृतैः । पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः । असंस्कृतासु
भगिनीषु विशेषमाह । भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वांशं तु तुरीयकं । अस्यार्थः । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्त
व्या भ्रातृभिः । किं कृत्वा निजादंशाच्चतुर्थमंशं दत्वा । अनेन दुहितरोऽपि पितुरूर्ध्वमंशभागिन्य इति मन्यते
तत्र निजादंशादिति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्ययमर्थो न भवति । किं तर्हि स्व
जातीया कन्या तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थांशभागिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति । यदि ब्राह्मणी सा क
न्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति तस्य चतुर्थोंऽशस्तस्या भवतीति । तद्यथा । कस्यचिद्ब्राह्मणस्यैव
ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका । तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तु
रीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीत । अथ द्वौ पुत्रावेका कन्या तदा पितृधनं त्रिधा विभज्य
एकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्रैको भागः कन्यायै दत्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णात्येवं समानजातीयेषु स
मविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च योजनीयं । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रिया कन्यैका तत्र पितृधनं सप्तधा
विभज्य क्षत्रियापुत्रभागं त्रीन्भागांश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णी
पुत्रो गृह्णीयात् । अथ द्वौ पुत्रावेका कन्या तदा पितृधनं सर्वं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा वि
भज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा शेष ४

मि॰ व्यव॰
२

ति। यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापु
त्रभागांश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। एवं जा
तिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोहनीयं। न च दत्वांशं तुरीयकमिति तुरी
यांशाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं देयमिति व्याख्यानं युक्तं। मनुवचनविरोधात्। स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु
कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक्। स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सव इति। अस्यार्थः। ब्राह्मणा
द्यो भ्रातरो ब्राह्मणीप्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः। स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योंऽशेभ्यश्चतुरोंऽशान् हरेद्विप्र इ
त्यादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्वात्स्वादंशादात्मीयादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः। न चात्मीयाद्भागाद् प
द्रव्यचतुर्थोंऽशो देय इत्युच्यते। किं तु स्वजातिविहितादेकस्मादेकस्मादंशात्पृथक् पृथगेकस्या ए
कस्यै कन्यायै चतुर्थांशो देय इति जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च भागकल्पनसिद्धैव। पतिताः स्युरदित्सव इ
त्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात्। अवश्यदातव्यता प्रतीयते। अत्रापि चतुर्भागप्रवचनमविवक्षितं। संस्कारो
पयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेत्। न स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थांशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्र ९१

त्यवायश्रवणाच्चेति। यदपि कैश्चिदुच्यते। अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकाया बहुधनत्वं। बहुभगि
निकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति तदुक्तनीत्या परिहृतमेव। न ह्यत्रात्मीयाद्भागाद्द्रव्यचतुर्थस्यांशस्य
दानमुच्यते येन तथा स्यात्। अतोऽसहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रतमा रुचेः। न स्मा
त्पितुरूर्ध्वं कन्यांशभागिनी। ऊर्ध्वं तु यत्किंचित्पित्रा दत्तं तदेव लभते। विशेषवचनाभावादिति स
र्वमनवद्यं ॥ ७ ॥ एवं विभागं चेत्पिता कुर्यादित्यादिना प्रबंधेन समानजातीयानां भ्रातॄणां परस्परं पि
त्रा च सह विभागक्लृप्तिरुक्ता। अधुना भिन्नजातीयानां विभागमाह। चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो
ब्राह्मणात्मजाः। क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विशस्तु द्व्येकभागिनः॥ तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य
चतस्रः। क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैका भार्या दर्शिता। तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना
वर्णशो वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यंते। संख्यैकवचनाद्वीप्सायामित्यधिकरणकार
कादेकवचनाद्वीप्सायां शस्। अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्न
वेत्युक्तं भवति। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाँल्लभंते। तेनैव क्षत्रि

मि॰ व्य॰
२

यायामुत्पन्नास्त्रींस्त्रीन्वैश्यायां द्वौद्वौ शूद्रायामेकमिति। क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्ना वर्णशः इत्यनुवर्त्तते
यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन्भागान् लभन्ते वैश्यायां द्वौद्वौ शू
द्रायामेकमेकं विशां वैश्येनोत्पन्नास्तत्रापि वर्णश इत्यनुवर्त्तते यथाक्रमं भागिनो। वैश्येन वैश्यायामु
त्पन्नाः प्रत्येकं द्वौद्वौ भागं लभन्ते शूद्रायामेकमेकं। शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पु
त्राणां पूर्वोक्त एव विभागः। यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येकभागा इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यति
रिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यं। यतः स्मरंति न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै। यद्यप्येषां पिता दद्या
न्मृते विप्रासुतो हरेदिति। प्रतिग्रहग्रहणात्क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव। शू
द्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च शूद्र्यां द्विजातिर्विशेषेणोपपद्यते। यस्तु न ब्राह्मणक्षत्रियविशां शू
द्रापुत्रो न रिक्थभाक्। यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति। तदपि जीवता पित्रा यदि शूद्रापु
त्राय किमपि न प्रत्तं स्यात्तद्विषयं। यदा तु प्रसाददानं नास्ति तदैकांशभागित्यादि स्पष्टं॥ व॥ सर्वविभागशे २२
षं किंचिदुच्यते। अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते। तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः

जितो जातो भूमेर्भागमर्हतीति यदि क्रयादिप्राप्ता भूः क्षत्रियादि
सुतानामस्त्येव शूद्रापुत्रस्य ४

परस्परापहृतं समुदायद्रव्यं विभागकालेऽज्ञातं विभक्ते पितृधने यत्तु दृश्यते। तत्समैरंशैर्विभजेरन्
निति एवं स्थितिः शास्त्रमर्यादा। अत्र समैरंशैरिति वदताऽद्धारविभागो निषिद्धः। विभजेरन्निति वदता
येन दृश्यते तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शितं। एवं वचनस्यार्थे वर्णिते समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्वं
न तु मनुनाऽज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसां। यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भ्रा
तॄन्यवीयसः। सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियंतव्यश्च राजभिरिति वदता। नैतद्युक्तः संभावितत्वात्
त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपरतंत्राणां कनीयसां पुत्रस्थानीयानां दंडादपि
कनीयसां सुतरां दोषो दर्शित एव। तथा चाविशेषेणैव दोषः श्रूयते। यो वै भागिनं भागान्नुदते। च्यया
त्येनं स यदि चैनं न च्यवयत्यथ पुत्रमथ पौत्रं च्यवयत इति। यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते भागादपाक
रोति भागं तस्मै न प्रयच्छति स च भागान्नुन्न एनं नोत्तारं च्यवयते नाशयति दोषिणं करोति यदि तं न नाश
यति तर्हि ज्येष्ठवित्तदातव्यं पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीष्यमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः
अथ साधारणद्रव्यमात्मनोऽपि स्वं भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतं। तदसत्। स्व

बुध्या गृहीतोऽपि वर्जनीयस्तथा परस्वमपि गृहीतमेवेति निषेधात्तु प्रवेशाद्दोषमावहत्येव। यथा मौ
द्गचरौ विपन्ने सदृशतया माषेषु गृह्यमाणेष्वयज्ञिया माषा इति निषेधो न प्रविशति। मुद्गावयवव
बुध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्तम्। मुद्गावयवेषु गृह्यमाणेषु वर्जनीयस्तथा माषावयवा अ
पि गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति राद्धान्तेनोक्तं। तस्माद्वचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापह
रे दोषोऽस्त्येवेति स्थितं॥ ३॥ द्व्यामुष्यायणस्य जातिविशेषं दर्शयंस्तस्य स्वरूपमाह॥ अपुत्रेण परक्षेत्रे
नियोगोत्पादितः सुतः। उभयोरप्यसौ रिक्थी पिंडदाता च धर्मतः॥ अपुत्रेण गुर्वनुज्ञात इत्याद्युक्त
विधिना पुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे परस्य भार्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितस्तनयो बीजिक्षेत्रिणोर
सौ रिक्थी रिक्थहारी पिंडदाता च धर्मत इत्यस्यार्थः। यदासौ नियु[illegible]क्तो द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि रि
क्थहारी पिंड दाता च। यदा तु नियुक्तः पुत्रवान्केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तदुत्पन्नः
क्षेत्रिण एव पुत्रो भवतीति न बीजिनः स च नियमेन बीजिनः रिक्थहारी पिंडदो वेति। यथोक्तं म
नुना क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते। तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति। क्रिया
देवरादिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति मध्धि
पिटको।

भ्युपगमादिति। अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरपि भवत्विति संविदं गीकरणे। यत्क्षेत्रं क्षेत्र
स्वामिना बीजवपनार्थं बीजिने दीयते। तत्र तस्मिन्क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजक्षेत्रिणौ भागिनौ
स्वामिनौ दृष्टौ महर्षिभिः। तथा फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणां बीजिनां तथा। प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो
बीजाद्योनिर्बलीयसीति। फलं त्वनभिसंधायेति। अत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरुभयोरस्त्वित्येवमनभि
संधाय परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव। यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी। गवाश्वादि
षु तथा दर्शनात्। अत्रापि नियोगो वाग्दत्ताविषय एव। इतरस्या नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात्। देवरा
द्वा सपिंडाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताधिगंतव्या संतानस्य परिक्षये। विधवायां नियुक्तस्तु
घृताक्तो वाग्यतो निशि। एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचनेत्येवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव नि
षेधति। नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन्हि नियुंजाना धर्मं हन्युः सनातनं।
नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्। न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः। अयं द्विजैर्हि
विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः। मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति। स महीमखिलां भुंजन्राज

मि० व्यव० २

षिप्रवरः पुरा। वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः। ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियं। नियोजय
त्यपत्यार्थं गर्हन्ते तं हि साधव इति। न च विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यं। नियोक्तॄणां निन्दाश्रवणात्
स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात्। संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च। तथा मनुरेव। कामं तु क्षपयेद्देहं पु
ष्पमूलफलैः शुभैः। न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य त्विति। जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं प्रतिषिध्य।
आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी। यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमं। अनेकानि सहस्रा
णि कौमारब्रह्मचारिणां। दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिं। मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यव
स्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः। अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्तते। सेह निन्दाम
वाप्नोति परलोकाच्च हीयत इति। पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधति तद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विक
ल्प इति न युक्तं। व। एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे कस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह। अस्या म्रिये
त कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः। यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शु
चिव्रतां। मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ। यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्त्रेणैव तस्याः पतिरित्य २८

स्मादेवगम्यते। तस्मिन्मृते देवरस्तज्ज्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोदरो विन्देत परिणयेत्। यथाविधि यथा
शास्त्रमधिगम्य परिणीयानेन विधानेन घृताभ्यंगादिनियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचिव्रतां मनोवाक्का
यसंयतां मिथो रहस्या गर्भग्रहणात्प्रत्यृतु एकवारं गच्छेत्। अयं च विवाहो वाचनिको घृताभ्यंगा
दिनियमवन्नियुक्ताभिगमनांगमिति न देवरस्य भार्यात्वमुत्पादयत्यतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन एव भव
ति। तदेव एतस्य संविदा द्वयोरपि॥ व। समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकॢप्तिरुक्ता। अधुना मु
ख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यंस्तेषां स्वरूपं तावदाह। औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिका
सुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यका
जातो मातामहसुतो मतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो
गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः। उरसोऽङ्गत औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः। सवर्णा धर्मविवाहोढा धर्म
पत्नी। तस्यां जातः औरसः पुत्रो मुख्यः। तत्समः पुत्रिकासुतः। तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासु

मि० व्य० २ तः अतएव औरससमः । यथाह वसिष्ठः । अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृतां । अस्यां यो जायते पु
त्रः स मे पुत्रो भवेदिति । अथवा पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवय वानामल्पत्वा
न्मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः द्वितीयः पुत्रिकैवेति । द्वितीयः पुत्रिकैवेत्यर्थः । द्व्यामुष्याय
णस्तु जनकस्यौरसाद्विशिष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा । इतरेण सपिंडेन देव
ऊ रेण चोत्पन्नः पुत्रः । गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्नोत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पु
रुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यं । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्व
वत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः । यद्यनूढा माता भवेत्तथापि पितृगृह एव संस्थिता । अथोढा तदा वोढुरेव पुत्रः ।
पुत्रं यथाह मनुः । पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवमिति । पौन
र्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भ्वां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा
वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः । माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्र २५
मापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुत इति । आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रतिषेध

स्तथा एकः पुत्रो न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भा
वेऽपि ज्येष्ठो न ज्ञातमात्रेण पुत्री भवति मानवदति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्र
कारश्च । पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बंधूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबांधवं
बंधुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठेनोक्तः । अदूरबांधवमित्यर्थं तद्देशभाषाविप्रकृष्टप्रति
षेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि योज्यं समानन्यायत्वात् । क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रापि
त्रा वा विक्रीतः । पूर्ववत्तथैकं पुत्रं ज्येष्ठं च वर्जयित्वा आपदि सवर्णश्चैव । यत्तु मनुनोक्तं । क्रीणीयाद्य
स्त्वपत्यार्थं मात्रापित्रोर्यमंतिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेति । तद्गुणैः सदृशोऽसदृ
शो वेति व्याख्येयं न जात्या सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेष्वित्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृ
त्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैः पुत्रीकृतो मातापितृविहीनस्तत्सद्भावे तत्प
रतंत्रत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपगतः ।
सहोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः । अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृ

मि॰ व्य॰ ष्टेयो गृह्यते स गृहीत[illegible]ः पुत्रः सर्वत्र सवर्णा इत्येव ॥ व ॥ एवं मुख्यानुकल्पपुत्रानुक्त्वा एतेषां दायग्रह
२ णे क्रममाह । पिंडदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्याभावे उत्तर
उत्तरः पिंडदः श्राद्धदोंशहरो धनहरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते
तदपवादमाह । पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोनुजायते समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रि
या इति । तथान्येषामपि पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् सत्यपि उत्तरेषां पुत्राणां चतुर्थांशभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन
तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतकृत्रिमादी
नामुपदर्शनार्थं पुत्रीकरणाविशेषात् तथाच कात्यायनः । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः स
वर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः । इति सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते औरसे चतुर्थांशहराः ।
असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवास्तेत्वौरसे सति न चतुर्थांशहराः किंतु ग्रासाच्छादनभाजनाः
। यदपि विष्णुवचनं । अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः पौनर्भवश्च नैवैते पिंडरिक्थांशभागिनः
इति तदप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव औरसाद्यभावे तु कानीनादीनामपि सकलपितृधनग्रहण ९६

मस्त्येव । पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् । यदपि मनुवचनं । एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्र
भुः शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति तदपि दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वे
दितव्यं । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शितस्तेनैव । षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात् । औरसो
विभजन् दायं पित्र्यं पंचममेव चेति प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये षष्ठमंशमेकतरसद्भावे पंचममिति वि
वेक्तव्यं । यदपि मनुना पुत्राणां वर्गद्वयमुपन्यस्य पूर्वषट्कस्य दायादबांधवत्वमुत्तरषट्कस्यादायादबां
धवत्वमुक्तं । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादा बांधवाश्च षट् । कानी श्च ५
नश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तः शौद्रश्च षडदायादबांधवाः । इति तदपि स्वपितृसपिं
डसमानोदकानां संनिहितरिक्थहरांतराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थहरत्वमुत्तरषट्कस्य तन्नास्ति । बां
धवत्वं पुनः समानगोत्रत्वेन सपिंडत्वेन चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्ये
यं । गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधा । इत्यत्र दत्रि
मग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं तु पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टं ।

मि०व्य०
२

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुरित्यौरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषामृक्थहारित्वप्र
तिपादनपरत्वात्। औरसस्य त्वेक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यनेनैव ऋक्थसंबन्धस्योक्तत्वा
त्। दायादशब्दस्य दायादानपयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तऋक्थांशिविषयेऽप्रसिद्धत्वात्। वासिष्ठा
दिपुत्रवर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्द्वयेन पाठो गुणवद्गुणवद्विषयो वेदितव्यः। गौतमीये तु पौत्रिके यस्य द
शमत्वेन पाठो विजातीयविषयस्तस्मात्स्थितमेतत् पूर्वपूर्वाभावे परः परोंऽशभागिति। यत्तु भ्रातॄणामे
कजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत्। सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्। इति तदपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीक
रणसंभवेऽन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय। तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरित्यनेन विरोध
त्। ८। इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः। समान
जातीया एव पुत्रेष्वयं पूर्वाभावे परः पर इत्युक्तो विधिर्न भिन्नजातीयेषु। तत्र कानीनगूढोत्पन्नसहो
ढपौनर्भवानां मूर्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्। तेषामभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोद्धव्यं
शूद्रापुत्रस्त्वौरसोऽपि कृत्स्नं भागमन्याभावे न लभते। यथाह मनुः। यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽ ९७
सवर्णत्वं जनकद्वारेण स्वरूपेण तेषां वर्णजातिलक्षणाभावस्योक्तत्वात् तथानुलोमजानां ४ ३२

पि वा भवेत्। नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः। इति यदि सत्पुत्रो विद्यमानद्विजातिपुत्रो यद्यपुत्रोऽवि
द्यमानद्विजातिपुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वान्यो वा सपिंडः शूद्रापुत्राय तद्धनाद्दशमाद्भागादधि
कं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सवर्णापुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते। ९। अधुना शूद्रध
नविभागे विशेषमाह। जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनं।
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुतादृते। शूद्रेण दास्यामुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छयांशं लभते। पितुरू
र्ध्वं यदि परिणीतापुत्राः सन्ति ते भ्रातरस्तं दासीपुत्रमर्धभागिकं कुर्युः। स्वभागादर्धं दद्युरित्यर्थः। अथ परिणी
तापुत्रा न सन्ति तदा दासीपुत्रः कृत्स्नं धनं गृह्णीयात् यदि परिणीतादुहितरस्तत्पुत्रा वा न सन्ति। तत्सद्भावे त्वर्ध
भागिक एव दासीपुत्रः। अत्र च शूद्रस्य ग्रहणाद्द्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते। नाप्यर्धहर
न एव कृत्स्नं किं त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते। १०। मुख्यगौणसुतानां दायग्रहणं निरूपितं तेषामभावे सर्वे
षां दायादक्रममुच्यते। पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा। तत्सुता गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः। एषा
मभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः। स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः। उक्ता द्वादश पुत्रा यस्य न संति

मि॰व्य॰ २

असावपुत्रः तस्यापुत्रस्य स्वर्यातस्य परलोकं गतस्य धनभाग्धनग्राही एषां पत्न्यादीनामनुक्तानां मध्यात्
पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरो धनभागिति संबंधः सर्वेष्वमूर्द्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु सुतादिष्वप्रतिलो
मजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिष्वयं दायग्रहणक्रमो वेदितव्यः तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् पत्नी विवाहसंस्कृ
ता पत्युर्नैव यज्ञसंबंध इति स्मरणात् एकवचनं तु जात्यभिप्रायेण तस्य बह्व्यश्चेत्सजातीया विजातीया
श्च यथांशं विभज्य धनं गृह्णंतीति वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रधनग्रहणं वक्ति अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती
व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेतेति वृद्धविष्णुरपि अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे
दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीति कात्यायनेनापि पत्नी भर्त्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचा
रिणी तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति तथा अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा तदभावे पि
ता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता इति बृहस्पतिरपि कुल्येषु विद्यमानेषु सपिंडेषु सनाभिषु अपुत्रस्य
प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यंते यथा भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चे
त्प्रव्रजेत्तु वा विभजेरन्धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् र ५८

क्षंति शय्यां भर्त्तुश्चेदाछिंद्युरितरासु चेति पत्नीसद्भावे पित्राहरणाद्धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं ना
रदेनोक्तं मनुनापि पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेत्पुत्रस्य धनं पितुर्वा भ्रातुर्वा इति दर्शितं
तथाऽनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मातुः पिता
मह्याश्च धनसंबंधो दर्शितः शंखेनापि स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेया
तां ज्येष्ठा वा पत्नीति भ्रातृणां पित्रोः ज्येष्ठायाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबंधो दर्शितः कात्यायनेनापि
विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमादित्ये
वमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धारेश्वरेण व्यवस्था दर्शिता पत्नी गृह्णीयादित्येतद्वचनं
जातं विभक्तेनाढ्यस्त्रीविषयमावयदिनियोगार्थिनी भवति कुत एकनियोगसव्यपेक्षा
यां पत्न्या धनग्रहणं न स्वतंत्रायाः इति पिता हरेदपुत्रस्येत्यादि वचनानां तत्र व्यवस्थाकारणं वक्त
स व्यं नान्यथा व्यवस्थाकरणमस्तीति गौतमवचनाच्चापि पिंडगोत्रर्षिसंबंधा रिक्थं भजेरन् स्त्री चानप
त्यस्य बीजं वा लिप्सेतेति अस्यार्थः पिंडगोत्रर्षिसंबंधा अनपत्यस्य रिक्थं भजेरन् स्त्री वा रिक्थं
म

नक्षेत्रयदि बीजं लिप्सेतेति । मनुरपि । धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा । सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पा-
द्य दद्यात्तस्यैव तद्धनमित्यनेन तद्दर्शयति । किं तेन धनेऽपि भ्रातर्युपरतेऽपत्यद्वारेणैव पत्न्याधनसंबं-
धो नान्यथेति । तथा किं नक्षधनेऽपि कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि समस्तत्र विभा-
गः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति । तथा वसिष्ठोऽपि । ऋक्थलोभान्नास्ति नियोग इति ऋक्थलोभान्नि-
योगं प्रतिषेधन् नियोगद्वारक एव पत्न्याधनसंबंधो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावानुपत्न्या
भरणमात्रमेव नारदवचनात् । भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति । योगीश्वरेण
पि किंतु वक्ष्यते । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकू-
लास्तथैव चेति । अपि च । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात् स्त्रीणां यज्ञेऽनधिकारात् धनग्रहणमयुक्तं । त-
था च केनापि स्मृतं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादन-
भाजनाः । यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् । स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मि-
षु इति । तदनुपपन्नं । पत्नीदुहितरश्चेत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च । अपि चेदमत्र वक्त- ९९

पत्न्याधनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा तत्र नियोगस्य च निमित्तत्वे अनुत्पादितपु-
त्राया अपि धनसंबंधः प्राप्नोत्युत्पन्नस्य पुत्रस्य धनसंबंधेन प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव नि-
मित्तत्वं तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबंधात् पत्नीति नारब्धव्यं । अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसं-
बंधः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति मतं तदप्यसत् । अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रा-
तृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमित्यादिविरोधात् । किं च सर्वपुत्राभावे पत्नीदुहितरश्-
चेत्यारब्धं । तत्र नियुक्ताया धनसंबंधवदनाक्षेत्रजस्यैव धनसंबंधशंका न भवति । स च प्रागेवा-
भिहित इत्यत्र प्रकरणे पत्नीति नारब्धव्यं । अथ पिंडर्षिसंबंधा रिक्थं लभेरन् । स्त्री चानपत्य-
स्य बीजं वा लिप्सेतेति गौतमवचनात् नियुक्ताया धनसंबंध इति तदप्यसत् । न हि यदि बीजं
स्य लिप्सेत तदानपत्यस्त्रीधनं गृह्णीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते किं त्वनपत्यस्य धनं पिंडगोत्रर्षि-
संबंधा लभेरन् । स्त्री च सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत । संयता वा भवेदिति तस्या धर्मोपदेशः
वाशब्दस्य पक्षांतरवचनत्वेन यद्यर्थाप्रतीते । अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियु-

कायाः स्मृतिलोकनिंदिताया: अपुत्राशयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नम
शं लभेत चेति संयताया धनग्रहणमुक्तं तथा नियोगश्च निंदितो मनुना । नान्यस्मिन्विधवा नारी नियो
क्तव्या द्विजातिभिः अन्यस्मिन्हि नियुंजाना धर्मं हन्युः सनातनमित्यादिना यत्तु वसिष्ठवचनं कुक
लोभान्नास्ति नियोग इति तद्विभक्तैकसंसृष्टिनिवासत्वरिक्थेन तस्याधनं संबंधो नास्तीति स्वापत्य
स्य धनसंबंधार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयं । यदपि नारदवचनं भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्री
णामाजीवनक्षयादिति तदपि संसृष्टानां भ्रातॄणां तेषामेव सर्वेष्वत इति संसृष्टिनां वस्तुतस्त्वा
म त्ससत्स्त्रीणां न पत्यानां भरणमात्रप्रतिपादनपरं न च भ्रातृणामनन्तराः प्रेयादिध्ये तस्य संसृष्टिवि
षयत्वे संसृष्टानां भ्रातॄणामिति वचनेन पौनरुक्त्यमाशंकनीयं यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्य २
विभाज्यत्वे स्त्रीणां च भरणमात्रं विधीयते । यदप्यपुत्रा योषितश्चैषामित्यादिवचनं क्लीवादिस्त्री १
विषयमिति वक्ष्यते यत्तु द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्धनग्रहणमयु १००
क्तमिति तदसत् सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमादिसिद्धेः अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्ष

णत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतं एवं तर्ह्यर्थकामयोः धनसाध्ययोर
सिद्धिरेव स्यात् तथा सति धर्ममर्थं च कामं च यथाशक्ति न हापयेत् तथा न पूर्वाह्नमध्यंदिनापरा
धर्मार्थ ह्णानफलान्कुर्यात् यथाशक्ति कामेभ्यस्तथा न तथैतानि शक्यं ते संनियंतुमसेवयेत्यादि याज्ञ
वल्क्यगौतममनुवचनविरोधः अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे हिरण्यं धार्यमिति हिरण्यधारणस्य क्रत्वर्थ
तानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं व्याहतं स्यात् । किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वे स्त्रीणाम
पि पूर्तधर्माधिकाराद्धनग्रहणं युक्ततरं यत्तु पारतंत्र्यवचनं न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादि तत्प
पारतंत्र्येऽपि धनस्वीकारे न विरोधः कथं तर्हि यज्ञार्थं धनमुत्पन्नमित्यादिवचनमुच्यते । यज्ञार्थमे
वार्जितं यद्धनं तद्यज्ञ एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपीत्येवंपरं तत्र यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः का
को पि वा भवेदिति दोषश्रवणस्य पुत्रादिकं । अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेदिति
कंशयाद्२ अदायादरहितं यद्धनं तद्राजगामि राज्ञां सर्वनियोषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य तत्स्त्रीणां— मदा हिर
नाच्छादनोपयुक्तमौर्ध्वदेहिकं धनिनः श्राद्धाद्युपयुक्तं वा पास्य परिहृत्य राजगामि भवतीति सं
द्विषयविशेषात् यदपि कात्यायनेनोक्तं अदायिकं राजगामियो
षिद्भृत्यौर्ध्वदै ०३

मि० व्यव०
२

बंधः। अस्यापवादः। श्रोत्रियद्रव्यं तु योषित्स्वौर्ध्वदेहिकम् अथास्य श्रोत्रियायोपपादयेदित्येतद
पवरुद्धस्त्रीविषयं योषित्ग्रहणात्। नारदवचनं च। अन्यत्र ब्राह्मणात् किंतु राजा धर्म – परा
यणः। तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृत इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव स्त्रीशब्दश्रवणात्
इदं तु पत्नीशब्दाद्दायाः संयमात्तीयाधनग्रहणमविरुद्धं। तस्मादविभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रस्य स्व
र्यातस्य पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीयानित्ययमर्थः सिद्धो भवति विभागस्योक्त त्वात् संसृष्टिनां तु वक्ष्यमा
णत्वात् एतेनाल्पधनविषयत्वं श्रीकरादिभिरुक्तं निरस्तं वेदितव्यं। तथा झौरसेषु पुत्रेषु सत्स्व
पिंडीवृद्धिलागेऽडी वृद्धिनागेच पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तं। यदि कुर्यात्समानंशान्पत्न्यः
कार्याः समांशकाः। तथा पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति। तथा स्वयं पुत्रस्य स्वर्या
तस्य धनं पत्नी न रणादतिरिक्तं न लभन्त इति व्यामोहमात्रं। अथ पत्न्यः कार्याः समांशका इत्य
त्र माताप्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं स्त्री परहरतीति मतं। तदसत्। अंशशब्द
स्यानर्थक्यप्रसंगात्। अस्यास्तं। बहुधने डी जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णात्यल्पे तु पुत्रांशसममंशं गृह्णा १०१

तीतितन्। विधिवैषम्यप्रसंगात्। तथा हि पत्न्यः कार्याः समांशकाः। माताप्यंशं समं ह
वि रेदिति च बहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यांतरमपेक्ष्य प्रतिपादयत्यल्पधने तु पुत्रांशसममंशं प्रति
पादयतीति। यथा चातुर्मास्येषु द्वयोः प्रणयनीयत्वं पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशाद्द्वे उत्त
नप्राप्ताया उत्तरवेद्यान वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरंति न शुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधदर्शि
तेराद्यंतैकदेशिनां सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किं
तु पाक्षवपंतीति व्याकरणिकेन वचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोयमित्युन्नीते। पुनः पूर्वपक्षिणोप र
त्रवपंतीति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिं प्रापयतीति मध्यमयोस्तु निरपेक्ष
मेव नित्यवदुत्तरवेदिं प्रतिपादयतीति विधिवैषम्यं दर्शितं। राद्धांतेऽपि विधिवैषम्यभयात् प्रथमोत्तमयोः प
र्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयंतीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनया द्वापात्रवपंतीति मध्य
मयोरेव वरुणप्रघासाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितं। यदपि मतं। पिता हरेदपुत्रस्य रि
क्थं भ्रातर एव चेति मनुस्मरणात् यथा स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य मात्रा ग्राह्यमिति व्यं तदभावे पितरौ हरेयातांऽपेक्षा

मि०व्य०
२

वा पत्नीनिःशेषस्मरणाच्च। अपुत्रधनं भ्रातृगामीति शामं। भरणं वास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयादि
त्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तं पत्नी लभत इत्यपि स्थितं एवं स्थिते विभक्तधने अपुत्रे स्वर्याते भरणोपयु।
क्तं पत्नी गृह्णाति विशेषं च भ्रातरो यदा तु पत्नी भरण। मात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्येव न३
गृह्णात्युत भ्रातरोपीति विरोधः पूर्ववचनीयस्य ज्ञापनार्थं पत्नी दुहितरश्चेत्यारब्धमिति तदप्यत्रे न गवा
नाचार्येन मृष्यति यतः पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति विकल्पस्मरणात्। नेदं क्रमपरं वचन
मपि तु धनग्रहणेधिकारप्रदर्शनमात्रपरं भ्रातासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्याचष्टे। शङ्खवचन
मपि संसृष्टविषयमिति। अपि चात्र विषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वा नावगम्यते। धनभागुत्त
रोत्तरः इत्यस्य च पत्नी दुहितर इति विषयद्वये वाक्यान्तरमपेक्ष्याप्यधनमात्रविषयत्वं पितादिषु।
तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिवैषम्यं तदवस्थमेवेति यत्किंचिदेतत्। यत्तु हारीतवचनं विधवा
यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा। आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदेति। तदपि शङ्कितव्यभि १०२
चारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरं। अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलधनग्रह

णं गम्यते। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्खेन ज्येष्ठा वा पत्नीति। ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा। अनाशङ्कितव्यभिचारा सास
कलं धनं गृह्णीयात्। अन्या कर्कशापि मातृवत्परिपाल्यतीति सर्वमनवद्यं। तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातस्य।
विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनं परिणीता स्त्री ता स्त्री संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितं। तदभावे दु
हितर इति बहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थं। तथा च कात्या
यनः पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी। तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदेति। बृहस्पति
रपि। भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां। तस्मात्पितृधनं
त्वन्यः कथं गृह्णीत मानव इति। तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढैव गृह्णाति। तदभावे दुहिता यद्य
नूढा भवेत्तदेति विशेषस्मरणात्। तथा प्रतिष्ठितानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेपि समानत्वा
त्। न चैतत्पुत्रिकाविषयमिति मन्तव्यं। तत्समः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरसस्य समत्वे
न पुत्रप्रकरणेऽभिधानात्। चशब्दात्तु दुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक्। यथाह विष्णुः। अपुत्रपौत्र
संताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः। पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता इति। मनुरपि। अकृता वा

मि०व्य०च० पित्र्यं विद्दे समहंशास्तुतं। पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति। तदभावे पितरौ मातापितरौ धन-
२ भाजौ। यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वंद्वस्मरणात्तदपवादेवादेकशेषस्य धनग्रहणे पि-
त्रोः क्रमो न प्रतीयते। तथा विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपक्षे च मातापित-
राविति मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसंबंधेः पिक्रमापेक्षायां प्रती-
तक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेति गम्यते। किंच। पिता पुत्रांतरेष्वपि साधार-
णो माता तु न साधारणीति। प्रत्यासत्त्यतिशयादनंतरः सपिंडाद्यः तस्य तस्य धनं भवेदिति वचना-
न्मातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तं। न च सपिंडेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका। अपितु समानोदकादि-
ष्वपि विशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति। मातापि-
त्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्त्यतिशयाद्धनग्रहणं युक्ततरं। तदभावे पिता धनभाक्। पित्रभावे भ्रातरो ध-
नभाजः। तथा च मनुः। पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव वेति। यत्तु धारेश्वरेणोक्तं। अनपत्य-
स्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनमिति मनुवचनाज्जीव- १०३

त्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेन्न पिता यतः पितृगृहीतं धनं विजातीये-
ष्वपि पुत्रेषु गच्छति। पितामहीगृहीतं तत्सजातीयेष्वेव गच्छतीति। पितामह्येव गृह्णातीति। एत-
दप्याचार्या नाभिमन्यते विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तत्वात्। चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्यु-
स्याद्दिनेति। यत्तु न रहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति मनुस्मरणं। तदन्यथाभिप्रायं। न पुत्र(
भिप्रायं। भ्रातरष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्षात्। अनंतरः सपिंडाद्यः त-
स्य तस्य धनं भवेदिति स्मरणात्। सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजो भ्रातॄणामप्यभावे तत्पु-
भ्रा०२५ त्राः पितृक्रमेण धनभाजः। भ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः। भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणा-
मधिकारवचनात्। यदा च पुत्रे भ्रातरि स्वर्याते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसंबंधे जाते भ्रातृधन-
विभागात्प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारप्राप्तेस्तेषां भ्रातॄणां च
विभज्य ग्रहणे पितृतो भागकल्पनेत्युक्तं। भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः। गोत्रजा गोत्रजा २
पितामही सपिंडाः समानोदकाश्च तत्र पितामही प्रथमं धनभाक्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्मा-

ता धनं हरेदिति। मातुरनंतरं पितामह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यंतानां बद्धक्रमत्वेन
तत्समध्येनुप्रवेशाभावात्पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपर
त्वादुकर्षडुपरितनमृतानंतरं पितामही गृह्णात्यविरोधात्। पितामह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः
सपिंडाः पितामहादयो धनभाजः। भिन्नगोत्राणां सपिंडानां बंधुशब्देन ग्रहणात्। तत्र च पितृसं
तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्सुताश्च क्रमेण धनभाजः। पितामहसंतानाभावे प्र
पितामही प्रपितामहस्तत्सुतास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिंडानां धन
ग्रहणं वेदितव्यं। तेषामभावे समानोदकानां धनसंबंधः। ते च सपिंडानामुपरि सप्त वेदितव्याः
जन्मनामज्ञानावधिका वा। यथाह मनुः। सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभाव
श्च निवर्तेताचतुर्दशात्। जन्मनाम्नः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यत इति। गोत्रजाभावे बंधवो धनभाजः। बं वोधव
धवश्च त्रिविधाः। आत्मबंधवः पितृबंधवो मातृबंधवश्चेति। यथोक्तं। आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्म
मातृष्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबांधवाः पितुः पितृष्वसुः पुत्राः। पितुर्मातृष्वसुः १०४

सुताः। पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबंधवाः। मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः। मातुर्मा
तुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबांधवाः। इति तत्र चांतरंगत्वात्प्रथममात्मबंधवो धनभाजः। तदभावे पितृबं
धवस्तदभावे मातृबंधव इति क्रमो वेदितव्यः। बंधूनामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यः। पुत्राभावे यः
प्रत्यासन्नः सपिंडस्तदभावे आचार्य आचार्याभावे ंतेवासी त्वापस्तंबस्मरणात्। शिष्याभावे स
ब्रह्मचारी धनभाक्। एकेन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सब्रह्मचारी
तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णीयात्। श्रोत्रियाः ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेर
न्निति गौतमस्मरणात्। तदभावे ब्राह्मणमात्रं। यथाह मनुः। सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभा
गिनः। त्रैविद्याः शुचयो दांतास्तथा धर्मो न हीयत इति। न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीया
त्। अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति मनुवचनात्। नारदेनाप्युक्तं। ब्राह्मणार्थस्य त स्प३
शे दायादश्चेन्न कश्चन। ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोन्यथेति। क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिप
र्यंतानामभावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः। यथाह मनुः। इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति। ब। पु

त्राः पौत्राश्च दायं गृह्णंति तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तमिदानीं तदपवादमाह। वानप्रस्थयति
ब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः। वानप्रस्थस्य यतेर्ब्र
ह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रैकतीर्थिन ऋक्थस्य धनस्य धन
स्य भागिनः। ब्रह्मचारी नैष्ठिकः। उपकुर्वाणकस्य धनं मात्रादय एव गृह्णंति। नैष्ठिकस्य तु धनं
तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णातीत्यच्यते। यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति सच्छिष्यः पुनरात्मशा
स्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठः नद्धमः। दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात्। वानप्रस्थस्य धनं ध
र्मभ्रात्रैकतीर्थी गृह्णाति। धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता। एकतीर्थी काश्रमी। धर्मभ्राता चासावेक
तीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी। एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति। न
च्वनेशास्त्राश्रमांतरगताद्दिविशिष्टस्मरणादाश्रमांतरगतानामृक्थसंबंध एव नास्ति। उक्तस्य
विभागः। न च नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसंबंधः प्रतिग्रहनिषेधात्। अनिचयो भिक्षुरिति गौत
मस्मरणात्। निद्वोरपि न स्वार्जितधनसंभवः। उच्यते। वानप्रस्थस्य तावदह्नो मासस्य षण्णां वा त

था संवत्सरस्य वा। अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेदिति वचनाद्धनसंबंधोस्त्येव।
यतेरपि कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै बिभृयात्। तथा योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके
तथेत्यादिवचनात्पुस्तकादिसंबंधोस्त्येव। नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसंबंधो
स्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव॥ ख॥ इदानीं स्वर्यातस्यापुत्रस्य पत्न्यादयो धनभाज इत्युक्त
स्यापवादमाह। संसृष्टिनस्तु संसृष्टी। विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं तदस्यास्तीति संसृ
ष्टी। संसृष्टी न च येन केनापि। किं तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येण वा। यथाह बृहस्पतिः। विभक्तो यः पु
नः पित्रा भ्रात्रा वैकत्र संस्थितः। पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते इति। तस्य संसृष्टिनो
मृतस्यांशं नाम विभागकालेऽविज्ञातगर्भायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात्। पुत्राभावे
संसृष्ट्येवापहरेत् गृह्णीयान्न पत्न्यादिः॥ ख॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह। सोदरस्य
तु सोदरः। दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च। संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते। अतश्च सोद
रस्य संसृष्टिनो धनं मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी जातस्य दद्यात्। तदभावे हरेदिति संबंधः। एवं

नः सोदरश्चैव संसृष्टी गृह्णातीति भिन्नोदरः संसृष्ट्यपीति
इत्युक्तस्यापवादः ॥ ३ ॥ इदानीं संसृष्टि ॥९ पं० ८

मि० व्य० व० च सोदरासोदरसंसर्गे सोदरस्य संसृष्टिन्याय्यत्वे स्वयं निसंसृष्टिनो भिन्नोदरस्यासंसृष्टिनः सोद
२ रस्य सद्भावे कस्य धनग्रहणमिति विवक्षायां द्वयोर्विभग्रहणे कारणमाह ॥ अन्योदर्यस्तु संसृ
ष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि वाददीत संसृष्टो नान्यमातृजः । अन्योदर्यः सपत्नीपु
त्रः संसृष्टी धनं हरेत् न पुनरन्योदर्यो धनं हरेत् असंसृष्टी अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योद
र्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं । असंसृष्ट्यपीत्युत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृ
ष्ट्यपि संसृष्टिनो धनमाददीत । कोसावित्यत आह । संसृष्ट इत्येकोदरसंसृष्टः सोदर इति
यावत् अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं । संसृष्ट इत्युत्तरेणा
पि संबध्यते तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्यमातृजः । अत्रैव शङ्खाध्याहारेण व्याख्यानं
कार्यं । संसृष्ट्यपि अन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं नाददीतेति । एवं चासंसृष्ट्यपि वाददीतेत्य
पि शङ्खश्रवणात् संसृष्टो नान्यमातृज एवेत्यवधारणनिषेधात् संसृष्टसोदरस्य संसृष्ट १०६
भिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं तथा निद्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैके

कस्य सद्भावात् । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना । विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदीति संसृष्टिविभागं
प्रक्रम्य । येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः । म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते । सोदर्या
विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समं । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः । इति वदता येषां भ्रा
तॄणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठकनिष्ठमध्यमो वांशप्रदानतोंऽशप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसिः विभाग
काल इति यावत् हीयेत स्वांशात् भ्रश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिना वा म्रियेत वा तस्य भागो
न लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृह्णीयुरित्यर्थः । तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह ॥
सोदर्या विभजेयुस्तमिति तमुद्धृतं भागं । सोदर्याः सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशांतरग
ता अपि समागम्य सहिताः संभूय समं न न्यूनाधिकभावेन ये च भ्रातरो भिन्नोदराः संसृष्टास्ते
च सनाभयो भगिन्यश्च विभजेयुः समं विभज्य गृह्णीयुरिति तस्यार्थः ॥ ७ ॥ पुत्रपत्न्यादिसंसृ
ष्टिनां दायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह ॥ क्लीबोथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः । अन्धोऽचि
कित्स्यरोगाद्याश्च भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥ क्लीबस्तृतीयप्रकृतिः पतितो ब्रह्महादिः तज्जः पतितोत्प

न्ध:।पंगु:पादविकल:।उन्मत्तकोवातिकपैत्तिकश्लैष्मिक:सांनिपातिकग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभि
भूत:।जडोविकलांत:करण:।हिताहितावधारणाक्षमइतियावत्।अंधोनेत्रेंद्रियविकल:।अचि
कित्स्यरोगोऽप्रतिसमाधेयव्याधिग्रस्त:।आदिशब्देनाश्रमांतरगतपितृद्वेष्युपपातिकबधिरमू
कनिरिंद्रियाणांग्रहणं।यथाहवसिष्ठ:।अनंशास्त्वाश्रमांतरगताइति।नारदोऽपि।पितृद्विट्पति
त:षंढोयश्चस्यादौपपातिक:।औरसाअपिनैतेंशंलभेरन्क्षेत्रजा:कुतइति।मनुरपि।अनंशौ
क्लीबपतितौजात्यंधबधिरौतथा।उन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिंद्रियाइति।निरिंद्रियोनिर्गत
मिंद्रियंयस्माद्व्याध्यादिनासनिरिंद्रिय:।एतेक्लीबादयोऽनंशारिक्थभाजोनभवंति।केवलमश
नाच्छादनदानेनपोषणीयाभवेयु:।अभरणेतुपतितत्वदोष:सर्वेषामपितुन्यायंदातुंशक्त्यामनी
षिणा।ग्रासाच्छादनमत्यंतंपतितोह्यददद्भवेदितिमनुस्मरणात्।अयंतथावक्लीबमित्यर्थ:।ए
तेषांविभागात्प्रागेवदोषप्राप्तावनंशत्वं।नतुनिवृत्तिकस्य।विभागोत्तरकालमप्यौषधादिनादो
षनिर्हरणेभागप्राप्तिरस्त्येव।विभक्तेषुसुतोजात:सवर्णायांविभागभागित्यस्यसमानन्यायत्वा १०७

त्।पतितादिषुशुद्धिंगमविवर्द्धितमतस्यपत्नीदुहितृमात्रादीनाममक्तदोषदुष्टानामनंशत्वं
वेदितव्यं॥ब॥क्लीबादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वेप्राप्तइदमाह॥औरसा:क्षेत्रजास्त्वेषांनि
र्दोषाभागहारिण:।एतेषांक्लीबादीनामौरसा:।क्षेत्रजावापुत्रानिर्दोषाअंशग्रहणविरोधिक्लै
व्यादिदोषरहिताभागहारिणोऽंशग्राहिणोभवंति।तत्रक्लीबस्यक्षेत्रज:पुत्र:संभवत्यन्येषा
मौरसाअपिऔरसक्षेत्रजयोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थं॥ब॥क्लीबादिदुहितृणांविशेषमाह
।सुताश्चैषांप्रभर्तव्यायावद्वैभर्तृसात्कृता:।एतेषांक्लीबादीनांसुतादुहितरोयावद्विवाहसंस्कृताभ
वंतितावद्भरणीया:।चशब्दात्संस्कार्याश्च॥ब॥क्लीबादिपत्नीनांविशेषमाह॥अपुत्रायोषितश्चै
षांभर्तव्या:साधुवृत्तय:।निर्वास्याव्यभिचारिण्य:प्रतिकूलास्तथैवच।एषांक्लीबादीनामपुत्रा:प
त्न्य:साधुवृत्तय:सदाचाराश्चेद्भर्तव्या:भरणीया:।व्यभिचारिण्यस्तुनिर्वास्या:प्रतिकूलास्तथैवच
निर्वास्याभरणीयाश्चाव्य॥भिचारिण्यश्चेन्नतुन:।प्रातिकूल्यमात्रेणभरणमपिनकर्तव्यं॥ब॥
विभक्तेरनुसुता:पित्रोरित्यत्रस्त्रीधनविभागंसंक्षेपेणाभिधायतस्तुधनविभागोविस्तरे

मि॰व्यव॰
२

णाभिहितः इदानीं स्त्रीधनविभागं विवक्षुस्तस्य स्वरूपं तावदाह। पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्य
ग्न्युपागतं। आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितं। पित्रा मात्रा पत्या भ्रात्रा च यद्दत्तं यद्विवाहकाले ऽ
ग्नावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तं अधिविन्नस्त्रियै दद्यादिति व
क्ष्यमाणं। आद्यशब्देन रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत्स्त्रीधनं मन्वादिभिरुक्तं। स्त्री
धनशब्दश्च यौगिको न पारिभाषिकः योगसंभवे परिभाषाया अयुक्तत्वात्। यत्तु मनुनोक्तं। अध्य
ग्न्यध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति स्त्रीधनस्य ष
ड्विधत्वं तन्न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय। अध्यग्न्यादिस्वरूपं च कात्यायनेन
निरूपितं विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितं। य
त्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं। प्रीत्या दत्तं तु यत्किं
चित्श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवंदनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृ
हे पि वा। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतमिति॥ ॥ किंच। बंधुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधे

१०८

यकमेव च। बंधुभिः कन्याया मातृबंधुभिः पितृबंधुभिश्च यद्दत्तं। शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या
दीयते। अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चाद्दत्तं। उक्तं च कात्यायनेन। विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भ
र्तृकुलात्स्त्रिया। अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं पितृकुलात्तथेति। स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति गतेन संबं
धः॥ ॥ एवं स्त्रीधनमुक्त्वा तद्विभागमाह। अतीतायामप्रजसि बांधवास्तदवाप्नुयुः। तत्पूर्वोक्तं स्त्री
धनमप्रजस्यऽनपत्यायां दुहितृदौहित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बांधवा वक्ष्य
माणा गृह्णंतीति॥ ॥ सामान्येन बांधवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः। इदानीं विवाहभेदेनाधिका
रिभेदमाह। अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्। अ
प्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्तायाः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया
अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुर्भवति। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिंडानां भवति। शेषेष्वासुर
गांधर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजः स्त्रीधनं पितृगामि माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति।
पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवोक्तं। तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धन

ग्रहणं। सर्वेष्वपि विवादेषु प्रस्तुतवती चेद्दुहितॄणां तद्धनं भवति। अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितरश्चोच्यन्ते
साक्षाद्दुहितॄणां मातुर्दुहितरः शेषमिति वक्ष्यमाणत्वात्। अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो
गृह्णन्ति। तत्र चोढाऽनूढासमवाये ऽनूढा गृह्णाति। तदभावे परिणीता। तत्रापि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितासमवाये
ऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति। तदभावे प्रतिष्ठिता। यथाह गौतमः। स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चे
ति। तत्र चशब्दात्प्रतिष्ठितानां च। अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा। एतच्च शुल्कव्यतिरेके। शुल्कं तु सोद
र्याणामेव। भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति गौतमवचनात्। सर्वासां दुहितॄणामभावे दुहितृदुहि
तरो गृह्णन्ति। दुहितॄणां प्रसूता चेदित्यस्माद्वचनात्। तासां भिन्नमातृकाणां विषमाणां समवाये मातृद्वा
रेण भागकल्पना। प्रतिमातृ वा स्ववर्गे भागविशेष इति गौतमस्मरणात्। दुहितृदौहित्रीणां समवाये दौ
हित्रीणां किंचिद्देव दातव्यं। यथाह मनुः। यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः। मातामह्या धना
त्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति। दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः। यथाह नारदः। मातुर्दुहित १०९
रोऽभावे दुहितॄणां तदन्वय इति तच्छब्देन सन्निहितदुहितृपरामर्शात्। दौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णन्ति॥

तास्त्वृतेऽन्वय इत्युक्तत्वात्। मनुरपि दुहितॄणां पुत्राणां च मातृधनसंबंधं दर्शयति। जनन्यां संस्थितायां
तु समं सर्वे सहोदराः। भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभय इति मातृकमृक्थं सर्वे सहोदराः समं भ
जेरन् सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संबंधः। न पुनः सहोदरा भगिन्यश्च संभूय भजेरन्निति इ
तरेतरयोगस्य द्वंद्वैकशेषाभावादप्रतीतेः। विभागकर्तृत्वेनान्वयेनापि च शब्दोपपत्तेर्यथा देवद
त्तः कृषिं कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति। समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थं सोदरग्रहणं भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थं
अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं तु भिन्नोदराप्युत्तमजातिसपत्नीदुहिता गृह्णाति तदभावे तदपत्यं यथा
ह मनुः। स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन। ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति ब्राह्म
णीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणमतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रिया कन्या गृह्णाति। पुत्राणामभावे पौत्राः
पितामहीधनहारिणः। ऋक्थभाज ऋणं प्रतिकुर्युरिति गौतमस्मरणात्। पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति पौत्रा
णामपि पितामह्यृणापाकरणेऽधिकारात्। पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ता भर्त्रादयो बांधवा धनहारिणः
॥ व ॥ स्त्रीधनप्रसंगेन वाग्दत्ताविषयं किंचिदाह। दत्वा कन्यां हरन्दंड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयं। कन्या वाच र

दत्वापहरन्द्रव्यानुबंधाद्यनुसारेण राज्ञा दंडनीयः। एतच्चापहारकारणाभावे। सति तु कारणे दत्तामपि ह
रेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेदिति यद्यपहारान्यत्वज्ञानान्न दंडः। यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसंबंधिनां
कन्यासंबंधिनां चोपचारार्थं धनं व्ययीकृतं तत्सर्वं सोदयं सवृद्धिकं कन्यादाता वराय दद्यात्॥ ॥
अथ कथंचिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राग्म्रियेत तत्किं कर्तव्यमित्यत आह। मृतायां दत्तमाददीत परि
शोध्योभयव्ययं। यदि वाग्दत्ता म्रियेत तदा यत्पूर्वमंगुलीयकादि शुल्कं वा वरेण दत्तं तद्वर आद
दीत। परिशोध्योभयव्ययं। उभयोरात्मनः कन्यादातुश्चाथो व्ययस्तं परिशोध्य विगणय्यावशि
ष्टमाददीत। यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं शिरोलक्षणादिकं वा क्रमायातं तत्सहोदरा भ्रात
रो गृह्णीयुः। उक्तं मृतायाः कन्यायाः स्त्रीधनं सोदरास्तदभावे मातुः तदभावे पितुरिति बौधाय
नस्मरणात्॥ ॥ मृतायाः प्रकृतस्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तमिदानीं जीवंत्याः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रह
णे क्वचिद्भर्तुरनुज्ञानमाह। दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै
दातुमर्हति। दुर्भिक्षे कुटुंबरक्षणार्थं धर्मकार्ये ऽवश्यकर्तव्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके बंदिग्रहणनि ११०

निग्रहादौ द्रव्यांतररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हतीति प्रकारांतरेणापहरन् दद्यादेव। भ
र्तृव्यतिरेकेण जीवंत्याः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न ग्रहीतव्यं। जीवंतीनां तु ये तासां तद्धरेयुः
स्वबांधवाः। तांश्छिष्याच्चौरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिरिति दंडविधानात्। तथा पत्यौ जीवति यः
स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत्। न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतंति ते इति दोषश्रवणाच्च॥ ॥
आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह। अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं। न दत्तं स्त्रीधनं य
स्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितं। यस्या उपरि विवाहः सा अधिविन्ना सा दारा सौ स्त्री च तस्यै अधिविन्नस्त्रियै
आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात्। यस्यै न
भर्त्रा श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तं दत्ते तु नः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात्। अर्धशब्द
श्चात्र समप्रविभागवचनो न भवति यस्याः यावता पूर्वदत्तं समाधिवेदनिकसमं भवति तावद्दे
यमित्यर्थः॥ ॥ एवं विभागमुक्त्वेदानीं तत्संदेहे निर्णयहेतुमाह। विभागनिह्नवे ज्ञातिबंधुसा
क्ष्यभिलेखितैः। विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः। विभागस्य निह्नवे ऽपलापे ज्ञातिभिः पि

गता।

त्वं बंधुभिर्मातुलादिभिः। साक्षिभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येन च विभागपत्रेण विभागभावना विभा
गनिर्णयो ज्ञातव्यः। तथा यौतकैः पृथक्कृतैः गृहक्षेत्रैश्च पृथक्कृष्यादिकार्यप्रवर्त्तनात् पृथ
क्पंचमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानेन च नारदेन विभागलिंगमुक्तं। विभागधर्मसंदेहे दायादानां वि
निर्णयः। ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात्। भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रव
र्त्तते। विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् इति। तथा परोऽपि विभागलिंगानि तेनै
वोक्तानि। साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्युः नाविभक्ताः कथंच
नेति। ॥ इति विभक्तविभागप्रकरणं ॥ अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते। सीम्नो विचा
रे क्षेत्रस्य सामंताः स्थविरादयः। गोपाः सीमाकृषाणा ये सर्वे च वनगोचराः। नयेयुरेते सी
मानं स्थलांगारतुषद्रुमैः। सेतुवल्मीकनिम्नास्थिचैत्याद्यैरुपलक्षितां। ग्रामद्वयसंबंधिनः क्षेत्र
सीम्नो विवादे तथैकग्रामांतर्वर्त्तिक्षेत्रमर्यादाविवादे च सामंतादयः स्थलांगारादिभिः पूर्वकृ
तैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां नयेयुर्निश्चिनुयुः। सीमा क्षेत्रादिमर्यादा। सा च चतुर्विधा। १११

जनपदसीमा। ग्रामसीमा। क्षेत्रसीमा। गृहसीमा चेति। सा च यथासंभवं पंचलक्षणा। तदुक्तं नार
देन। ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पंचविधा स्मृतेति। ध्व
जिनी वृक्षादिलक्षिता। वृक्षादीनां प्रकाशत्वेन ध्वजतुल्यत्वात्। मत्स्यिनी सलिलवती। मत्स्यश
ब्दस्य स्वाधारलक्षकत्वात्। नैधानी। निखाततुषांगारादिमती। तेषां निघातत्वेन निधानतुल्यत्वा
त्। भयवर्जिता। अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता। राजशासननीता। ज्ञातृचिह्नाभा
वे राजेच्छया निर्मिता। एवंभूतायां षोढा विवादः संभवति। यथाह कात्यायनः। आधिक्यं न्यूनता
चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षड्विवादस्य हेतव इति। तथा हि ममात्र पंचनि
वर्त्तना याम्यनैरृत्यिकान्तरस्तीति केनचिदुक्ते पंचनिवर्त्तनैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः। पंच
निवर्त्तना मदीयान्यरित्युक्ते न ततो न्यूनेति न्यूनतायां। पंचनिवर्त्तनो ममांश इत्युक्ते अंशे
व नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः। मदीयान्नः प्राग्विद्यमानभोगेनानुभूयते इत्युक्ते न संतता
चिरंतन्येव भुक्तिरित्यभोगभुक्तौ विवादः। इयं मर्यादेयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार

मि०व्य०प० २ व विवादः संभवति । षट्प्रकारेपि च त्वादेश्चतुर्थ्यां सीमायामपि निश्चीयमानायां सीमा
निर्णयप्रकरणे तस्यां ते नीवः समंताद्भवाः सामंताश्चतसृषु दिक्ष्वनंतरग्रामादयस्ते प्रतिसी
मं व्यवस्थिताः । ग्रामो ग्रामस्य सामंतः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितं । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समंतात्परिर
भ्य हीति कात्यायनवचनात् । ग्रामादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यंते । ग्रामः पलायत इति
यथा । सामंतग्रहणं च तत्संसक्ताद्युपलक्षणार्थं । उक्तं च । कात्यायनेन संसक्तकास्तु सामंता ।
स्तत्संसक्तास्तथोत्तराः । संसक्तासक्त [illegible] । संसक्ताः पद्माका
राः प्रकीर्तिता इति । स्थविरादयः । आदिग्रहणेन मौलोद्धृतयोर्ग्रहणं । तल्लक्षणं च तेनैवो
क्तं । निष्पद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः । ये
तत्र पूर्वसामंताः पश्चाद्देशांतरं गताः । तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः । उपश्रवण
संभोगकार्याख्यानोपचिह्निताः । उद्धरंति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृता इति । गोपा गोचारकाः ।
सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वे च वनगोचराः वनचारिणो व्याधादयस्ते च म ११२

श्रीगारोग्रेरुछिष्टं२

नुनोक्ताः । व्याधांछाकुनिकान्गोपान् कैवर्तान्मूलखानकान् । व्यालग्राहानुंछवृत्तीनन्यां
श्च वनगोचरानिति । स्थलमुन्नतो भूप्रदेशः । तुषा धान्यत्वचः । द्रुमा न्यग्रोधादयः । सेतुर्जलप्र
वाहबंधः । चैत्यं पाषाणादिबंधः । आद्यशब्देन वेणुवालुकादीनां ग्रहणं । एतानि च प्रकाशाप्रका
शभेदेन द्विप्रकाराणि । तथा च मनुः । सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् । शाल्म
लीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् । गुल्मान्वेणूंश्च विविधाञ्छमीवल्लीस्थलानि च । शरान्
कुब्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति । तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च । सीमासंधि
षु कार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाशरूपाणि । उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कार
येत् । सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययं । अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्मक
पालिकाः । करीषमिष्टकांगारशर्करावालुकास्तथा । यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भ
क्षयेत् । तानि संधिषु सीमायां प्रकाशानि कारयेत् । एतैर्लिंगैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयो
रिति प्रच्छन्नलिंगानि । एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिंगैः सामंतादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विव

मि॰ व्य॰ २

म

द्मानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ यदा पुनश्चिह्नानि न संति विद्यमानानि वा लिंगानि लिंगत
या संदिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह । सामंता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दश वापि वा । रक्तस्रग्वस
नाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः । सामंताः पूर्वोक्तलक्षणाः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दश वापि वा इ
त्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणा रक्तस्रग्विणो रक्तांबरधरा मूर्द्ध्यारोपितक्षितिखंडाः सीमा
नं नयेयुः प्रदर्शयेयुः । सामंता वेति विकल्पो लिखितानं स्मृत्यंतरोक्तसाक्ष्यभिप्रायं । यथाह म
नुः । साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णय इति । तत्र साक्षिणां निर्देशे चैव मुख्यं । तदभावे सा
मंतानां । तदुक्तं । साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमांतवासिनः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता रा
जसन्निधाविति । तदभावे तत्संसक्तादीनां निर्देशश्चैवं । यथाह कात्यायनः । स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु
सामंतेष्वर्थगौरवात् । तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः । संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः
प्रकीर्त्तिताः । कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मविजानतेति । सामंताद्यभावे मौलादयो ग्राह्याः ।
तेषामभावे सामंतामौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नैव विचारणेति का १०१३

त्यायनेन क्रमाभिधानात् । एते च सामंतादयः संख्यागुणातिरेके न भवंति । सामंताः साधनं पू
र्वं निर्दोषाः स्फर्गुणान्विताः । द्विगुणास्त्वंतरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः । इति स्मरणात् । ते च साक्षि
णः सामंतादयश्च स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः संतः सीमानं नयेयुः । शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो
रक्तवाससः । सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसमिति मनुस्मरणात् । नयेयुरिति
बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य । एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाल्यांब
रधरो भूमिमादाय मूर्द्धनीति नारदेनैकस्याप्यनुज्ञानात् । योऽयं नैकः समुन्नयेत् रक्तमाल्यांब
रधरो भूमिमादाय मूर्द्धनीति नारदेनैकस्याप्यनुज्ञानात् । योऽयं नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्यय २
न पि गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थितेत्येकस्य निषेधः । स च न्यायाज्ञमतधर्मविद्य
तिरिक्तविषयस्त्वविरोधः । सलाभादिविज्ञानाद्वेऽपि साक्षिसामंतादीनां सीमज्ञानत्वपायवि
शेषो नारदेनोक्तः । निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोग
दर्शनादिति । निम्नगया नद्याऽपहृतेनापहरणे नोत्सृष्टानि स्वस्थानात्प्रच्यावितानि नष्टानि वा लिं

गानियासुमर्यादान्समिश्रुतत्रतत्तद्देशानुमानाउत्सृष्टनष्टचिह्नानां प्राचीनदेशानुमानात् ग्रामाद र
स्य सहस्त्रदंडपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भाग इत्येवं विधात्क्रमागतात्प्रत्यर्थिसमक्ष
मविप्रतिपन्नाद्याऽस्मात्तत्कालोपलक्षितत्तत्कैर्वा निश्चिनुयुः । बृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शि
तः । आगमं च प्रमाणं च भोगं कालं च नाम च । भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेत्र साक्षिणः इति । एते
च साक्षिसामंतादयः शपथैः श्राविताः संतः । कृलादिसमन्वंराज्ञा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः । ग्रामे
यककुलानां तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः । प्रष्टव्याः सीमलिंगानि तयोश्चैव विवादिनोः इति । ते च पृ
ष्टाः साक्ष्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सीम्नि निर्णयं ब्रूयुः । तैर्निर्णीतां सीमां तत्तद्दर्शितसकल
लिंगयुक्तां साक्ष्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च मनुना । ते पृष्टास्तु यथा ब्रू
युः समस्ताः सीम्नि निर्णयं । निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः इति । एतेषां साक्षिसामंतप्रभृ
तीनां सीमाचंक्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं राजदैविकं व्यसनं चेन्नोत्पद्येत तदा तत्प्रदर्शनात्सीमा ११४
निर्णयः । अथ च राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः । सीमाचंक्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च । त्रिप

क्षपक्षसमाहं दैवराजिकमिष्यत इति । व्य । यदा चमीषामुक्तसाक्ष्यवचसां त्रिपक्षाभ्यंतरे रोगादि दृश्य
ते । अथवा प्रतिवादिनि निर्दिष्टात्यधिकसंख्यागुणसाक्ष्युत्तरविरुद्धवचनता तदा ते मृषाभाषित्वया
दंडनीयास्तदाह । अनृते तु पृथक्पृथग्दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसं । अनृते मिथ्यावदने निमित्तान्तूते सति
सर्वे सामंताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेनैव वा विंशादधिके न पणपंचशतेन दंडनीयाः सामंतविषयत्वाच्चा
स्य साक्षिमौलादीनामस्मच्यंतरे दंडांतरविधानादवगम्यते । तथा च मनुः । यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते स
त्यसाक्षिणः । विपरीतं नयंतस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दममिति । नारदोऽपि । अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामंताः सीमनिर्ण
ये । सर्वे पृथक्पृथग्दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसं इति । सामंतानां मध्यमसाहसं दंडमभिधाय शेषाश्चेदनृतं
ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि । प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसमिति । तत्संसक्तादिषु प्रथमं साह
समुक्तवान् । मौलादीनामपि तमेव दंडमाह । मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दंडगम्याः पृथक्पृथक् विनेयाः प्र
थमेनैव साहसेनानृते स्थिता इति । आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकव्याधवनगोचराणां ग्रहणं । यद्यपि
शाकुनिकादीनां पापरतत्वाल्लिंगप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तथापि लिंगदर्शन एवम्

नैवोक्तः। कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दंड्यास्तूत्तमसाहसमिति। एवमज्ञानादिनाऽन्तवदने सा ४३

मि० व्यव० २

षाम्नाभिवसंन्नवाद्दंडविधानमुपपद्यत एव। अनंतरोक्तश्लोकद्वयेऽप्येतद्दंडविधानमज्ञानविषयं वा।
क्षानात्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कर्तुं न याचालोभाद्दंड्यास्तूत्तमसाहसमिति ज्ञानविषये सा
क्ष्यादीनां कात्यायनेन दंडांतरविधानात्। तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दंडस्तेष्यादीन्दंडयि
त्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः। अज्ञानोक्तौ दंड्या पुनः सीमां विचारयेदित्युक्तं। चक्रा
डस्तु सामंतानन्यान्मौलादिभिः सह। संमिश्र कारयेत्सीमामेवं धर्मविंडरिति निर्णयप्रकारस्तेनैवो दोवि५
क्तः। व। यदा पुनः सामंतप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न संति तदा कथं निर्णय इत्यत आह। अना लिगानां७
वेज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता। ज्ञातॄणां सामंतादीनां चिह्नादीनामभावे राजैव सीम्नः प्रव
र्त्तिता प्रवर्त्तयिता। अंतर्णीवितोऽत्रण्यर्थः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्र
विभज्यास्यैयं भूरस्यैयमिति उभयोः समर्थतन्मध्ये सीमालिंगानि कुर्याद्यदा तस्यां भूमावन्यत
रस्योपकारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य कृत्स्ना भूः समर्पणीया। यथाह मनुः। सीमाया १२५
मविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः। व। असत्याम नि

यत्तु ज्ञा वाशंकायामस्याः स्मृतेर्न्याय्यमूलतां द्योतयितुमतिदेशमाह। आरामायतनग्रामनिपानो
द्यानवेश्मसु। एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षांबुप्रवहादिषु। आरामः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः। आ
यतनं निवेशनं। पलालकूटाद्यर्थं विविक्तो भूप्रदेशः। ग्रामः प्रसिद्धः। ग्रामग्रहणं च नगराद्युपलक्ष
णार्थं। निपानं पानीयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकं। उद्यानं क्रीडार्थं निर्मितं। वेश्म गृहं। एतेष्वारामादिषु ग्रा
यामवसामंतसाक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः। तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहे च तयोर्गृहयोर्मध्येन
जलौघः प्रवहत्यनयोर्वेश्मैवं प्रकारे विवादे। आदिग्रहणात्प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदित
व्यः। तथा च कात्यायनः। क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि। गृहप्रासादावसथनृपदेवगृहेषु
चेति। व। सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसंगेन मर्यादाप्रभेदनादौ दंडमाह। मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमा
तिक्रमणे तथा। क्षेत्रस्य हरणे दंडा अधमोत्तममध्यमाः। अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भू
र्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमेण सीमानमतिलंघ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रद
र्शनेन हरणे। यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दंडा वेदितव्याः। क्षेत्रग्रहणं चात्र गृहारामाद्यु

पलक्षणार्थं। यदा पुनः स्वीयत्वभ्रांत्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः। यथाह मनुः
। गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्। शतानि पंच दंड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः इति। अपह्रिय-
माणक्षेत्रादिद्रव्यस्वरूपपर्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दंडः प्रयोक्तव्यः। अत एवाह। वधः सर्व-
स्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने। तदंगच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसः। इत्यादि॥ ब॥ यः पुनः परक्षेत्रे
सेतुकूपादिकं प्रार्थनयार्थदानेन वाल्पस्थानानुज्ञो निर्मातुमिच्छति तन्निषेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दं-
डमाह। न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः। परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः
परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन् सेतुर्जलप्रवाहबंधः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स चेदीषत्पीडाक-
रो बहूपकारकश्च भवति। कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पबाधो बहूदकत्वेन बहूपकारकोऽतो नैव नि-
वारणीयः। कूपग्रहणं च वापीपुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थं। यदा पुनरसौ समक्षेत्रवर्त्तितया बहुबाधो
नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्त्तितया वाल्पोपकारस्तदासौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति। सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं ना-
रदेन। सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बंध्यस्तथैव च। तोयप्रवर्त्तनात्खेयो बंध्यः स्यात्तन्निवर्त्तनादिति। यदा च

न्यनिर्मितं सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिनं तद्वंशजं वा पृष्ट्वैव संस्कुर्यात्। तथाह
नारदः। पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः। सेतुं प्रवर्त्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत्। मृते तु स्वामि-
नि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे। राजानमामंत्र्य ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्त्तनमिति॥ ब॥ क्षेत्रस्वामिनं प्रत्युपदिष्ट-
मिदानीं सेतोः प्रवर्त्तयितारं प्रत्याह। स्वामिने यो निवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिनो भोगः
तदभावे महीपतेः। क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयत्यसौ
फललाभन्नवध्यपितूत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तदभावे राज्ञस्तस्मात्प्रार्थनयार्थदानेन वा क्षेत्र-
स्वामिनं तदभावे राजानं वानुज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्यार्थः॥ ब॥ क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न
प्रतिषेध्य इत्युक्तमिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या किंचिद्धर्मांतरमाह। फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो
न कारयेत्। स प्रदाप्योऽकृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्। यः पुनः क्षेत्रस्वामिपार्श्वेऽहमिदं क्षेत्रं कृषामी-
त्यंगीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन कर्षयति तत्क्षेत्रं यद्यपि कालांतरमीषद्धलेन विदारितं न स-
म्यग्बीजावापार्हं तथापि तस्याकृष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्स्यत् सामंतादिकल्पितं तावदसौ कर्षको दाप

तदर्धंतुगौस्तदर्धमजाविकं परसस्यविनाशकारिणीमहिषीअष्टौमाषान्दंडनीया ४४

नीयः॥तच्चक्षेत्रंपूर्वकर्षकाद्याच्छिद्यान्येनकारयेत्॥ ॥इतिसीमाविवादः॥ ॥व्यवहारपदानांपरस्परं
हेतुहेतुमद्भावोनास्त्येषामाद्यमृणादानमित्यादिपाठक्रमोनविवक्षितइतिव्युत्क्रमेणस्वामिपालवि
वादोविधीयते॥माषानष्टौतुमहिषीसस्यघातस्यकारिणी दंडनीयातदर्धंतुगौस्तदर्धमजाविकं॥परसस्य
विनाशकारिणीमहिषीअष्टौमाषान्दंडनीया।गौस्तदर्धंचतुरोमाषान्।अजाविकंमाषद्वयंदंडनीयाः॥महिष्यादी न अजामेषु
नांधनसंबंधाभावात्तत्स्वामीपुरुषोदंड्यते॥माषश्चात्रतांत्रिकपणस्यविंशतितमोभागः।माषोविंशतिमो
भागःपणस्यपरिकीर्तितइतिनारदस्मरणात्॥एतच्चाज्ञानविषयं॥ज्ञानपूर्वेतु।पणस्यपादौद्वौगांतत्द्विगु
णंमहिषींतथा॥तथाजाविकवत्सानांपादोदंडःप्रकीर्तितइतिस्मृत्यंतरोक्तंद्रष्टव्यं॥यत्पुनर्नारदेनोक्तं॥म ग
र्षगांदापयेद्दंडंद्वौमाषौमहिषींतथा॥तथाजाविकवत्सानांदंडःस्यादर्धमाषिकइति॥तत्पुनःप्ररोह त
योग्यसस्यावशेषभक्षणविषयं॥ ॥अपराधातिशयेनकश्चिद्दंडद्वैगुण्यमाह॥भक्षयित्वोपविष्टानांय
थोक्ताद्द्विगुणोदमः॥यदिपशवःपरक्षेत्रेसस्यंभक्षयित्वातत्रैवानिवारिताःशेरतेतदायथोक्ता
द्दंडाद्द्विगुणोदंडोवेदितव्यः॥सवत्सानांपुनर्भक्षयित्वोपविष्टानांयथोक्ताच्चतुर्गुणोदंडोवेदितव्यः॥वस

तांद्विगुणःप्रोक्तःसवत्सानांचतुर्गुणइतिवचनात्॥ ॥क्षेत्रांतरेपश्वांतरेचातिदेशमाह॥सममेषांविवी
तेऽपिखरोष्ट्रंमहिषीसमं॥विवीतःप्रचुरतृणकाष्ठोरक्ष्यमाणःपरिगृहीतोभूप्रदेशस्तदुपघातेऽपीतर
क्षेत्रदंडेनसमंदंडमेषांमहिष्यादीनांविद्यात्॥खरश्चोष्ट्रश्चखरोष्ट्रंतन्महिषीसमं॥महिषीयत्रयादृशेन
दंड्येनतत्रतादृशेनैवदंडेनखरोष्ट्रमपिप्रत्येकंदंडनीयं॥सस्योपरोधकत्वेखरोष्ट्रयोःप्रत्येकंमहिषी
तुल्यत्वाद्दंडस्यचापराधानुसारित्वात्खरोष्ट्रमितिसमाहारोविवक्षितः॥ ॥परसस्यविनाशेगोमिनोदंडउ स
क्तः॥इदानींक्षेत्रस्वामिनेफलमप्यसौदापनीयइत्याह॥यावत्सस्यंविनश्येत्तुतावत्स्यात्क्षेत्रिणःफलं
गोपस्ताड्यस्तुगोमीतुपूर्वोक्तंदंडमर्हति॥सस्यग्रहणंक्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थं॥यस्मिन्क्षेत्रेयावत्पलाल
धान्यादिकंगवादिभिर्विनाशितं॥तावत्क्षेत्रफलमेतावतिक्षेत्रेएतावद्भवतीतिसामंतैःपरिकल्पितंत
त्क्षेत्रस्वामिनेगोमीदापनीयः॥गोपस्ताडनीयएवनफलंदापनीयः॥गोपस्यचताडनंपूर्वोक्तधनदंडसहि
तमेवपालदोषेणसस्यनाशेद्रष्टव्यं॥यानष्टापालदोषेणगोस्तुसस्यानिनाशयेत्॥नतत्रगोमिनांदंडःपालस्तंदंडम
र्हतीतिवचनात्॥गोमीपुनःस्वापराधेनसस्यनाशेपूर्वोक्तंदंडमेवार्हति॥नताडनं॥फलदानंपुनःसर्वत्र

गोमिन एव। तत्फलस्य दुग्धमहिष्यादिक्षीरोपभोगद्वारेण तत्क्षेत्रफलभागित्वात्। गवादिभक्षितावशिष्ट
पलालादिकं गोमिनैव गृहीतव्यं। मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात्। अत एव नारदः। गोभि
स्तु भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते। सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र वापितं। पलालं गोमिनां देयं धान्यं
वै कर्षकस्य चेति ॥ञ॥ क्षेत्रविशेषेऽपवादमाह। पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते। अकामतः
कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति। पथि मार्गसमीपवर्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्तिनि च क्षेत्रेऽका
मतो गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः। दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावार्थं विनष्टस्य सस्यस्य
मौल्यदानप्रतिषेधार्थं च। कामचारे कामतश्चारेण चोरवच्चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति। ए
तच्चानावृतक्षेत्रविषयं। तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि। न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षि
णामिति दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात्। आवृते तु पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्ये
व। वृतिकरणं च तेनैवोक्तं। वृतिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत्। छिद्रं वा वारयेत्सर्वं श्वसूक
रमुखानुगमिति ॥ब॥ पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह। महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः। पालो

११८

येषां च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः। महोक्षाः सांडाश्च महोक्षो वृषः सेक्ता। उत्सृष्टपशवः वृषोत्स
र्गविधानेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः। सूतिका प्रसूता। अनिर्दशाहा। आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो दे
शान्तरादागत एते मोच्याः परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः। येषां च पालो विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुता
दैवराजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः। आदिग्रहणात् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते। तथा च मनुः।
अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः। अदण्ड्यौ काणकुटौ च वृषश्च कृतलक्षणः। आ
दण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाभिसारिणी। अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति। अनेनोत्सृ
ष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासंभवाद्दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महो
क्षादय इति ॥ञ॥ गोस्वामिन उक्तमिदानीं गोपं प्रत्याह पदिश्यते। यथार्पितान्पशून्गोपः सायं प्र
त्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः। गोस्वामिना प्रातःकाले यथा गणयित्वा स
मर्पिताः पशवस्तथैव सायंकाले गोपो गोमिने पशून्गणयित्वा प्रत्यर्पयेत्। प्रमादेन स्वापराधेन
मृतान्नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः प्रकल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः। वेतनकल्पना च नारदेनो

मि० व्यव०
२

का।गवांशताद्वत्सतरीधेनुःस्याद्द्विशताद्भृतिः।प्रतिसंवत्सरंगोपेसंदोहश्चाष्टमेऽहनीति।प्रमादमृ
ताश्चमनुनास्पष्टीकृतः।नष्टंकृमिभिश्चहतंविषमेमृतं।हीनंपुरुषकारेणप्रदद्यात्पालए
वचितिः।प्रसह्यचौरैरपहृतान्नदाप्यः।यथाहमनुः।विघुष्यतुहृतंचौरैर्नपालोदातुमर्हतीति।यदिदे
शेचकालेचस्वामिनःस्वस्यशंसतीति।दैवमृतानांपुनःकर्णादिप्रदर्शनीयं।कर्णौचर्मचबालांश्च
वस्तिंपाद्यनिरोचनां।पशुस्वामिषुदद्यात्मृतेष्वंकानिदर्शयेदितिस्मरणात्।।ब।।किंच।पालदोषवि
नाशेतुपालेदंडोविधीयते।अर्धत्रयोदशपणःस्वामिनोद्रव्यमेवच।पालदोषेणपशुविनाशेऽर्द्धा
धिकत्रयोदशपणंदंडंपालोदाप्यःस्वामिनश्चद्रव्यंविनष्टपशुमूल्यंमध्यस्थकल्पितं।दंडपरिमाणा
र्थःश्लोकोन्यस्त्वर्थैकमेव।ब।।गोप्रसंगात्प्रचारमाह।ग्रामेच्छयागोप्रचारोभूमिराजवशेनवा
द्विजस्तृणैधःपुष्पाणिसर्वतःसर्वदाहरेत्।ग्रामेच्छयाजनेच्छयाग्रामस्यच्छयामहत्वापेक्षयाराज।
इच्छयावागोप्रचारःकर्तव्यः।गवादीनांचरणार्थंकियानपिभूभागोऽकृष्टःपरिकल्पनीयइत्यर्थः।
द्विजस्तृणाद्यंतराजावेणवाग्निदेवतार्थंतृणकाष्ठकुसुमानिसर्वतःस्ववदनिवारितआहरेत्फ ११९

परीणाहोग्रामक्षेत्रांतरंस्यवेत्।धैशतेखर्वटस्यस्यान्नगरस्यचतुः
शतंग्रामस्येत्रयोरंतरंधनुशतद्वय

लानिचापरिवृतादेव।गोस्मर्थेतृणमेधांश्चवीरुधवनस्पतीनांचपुष्पाणिस्ववदाददीतफलानिचा
परिवृतानामितिगौतमस्मरणात्।एतच्चापरिगृहीतविषयं।अपरिगृहीतेद्विजव्यतिरिक्तस्या
पिपरिग्रहादेवस्वत्वसिद्धेः।यथातेनैवोक्तं।स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति।य
त्पुनरुक्तं।तृणंवायदिवाकाष्ठंपुष्पंवायदिवाफलं।अनापृच्छन्हिगृह्णानोहस्तछेदनमर्हतीति
तद्विजव्यतिरिक्तविषयमनापद्विषयंवागवादिव्यतिरिक्तविषयंवा।।ब।।इदमपरंगवादीनां
स्थानासनासनसौकर्यार्थमुच्यते।धनुःशतंपरिमितंपरीणाहःसर्वतोदिक्षुमनुष्यसस्यका
र्य।कर्वटस्यप्रचुरकंटकसंतानस्यग्रामस्यद्वेशतेपरीणाहः।नगरस्यबहुजनसंकीर्णस्यध
नुषांचतुःशतपरिमितमंतरंकार्यं।।ब।। ।।इतिस्वामिपालविवादप्रकरणं।।ब।।संप्रत्यस्वामि
विक्रयाख्यंव्यवहारपदमुपक्रमतेतस्यचलक्षणंनारदेनोक्तं।निक्षिप्तंवापरद्रव्यंनष्टंलब्ध्वापहृ ५३
त्यवा।विक्रीयतेऽसमक्षंयत्सज्ञेयोऽस्वामिविक्रयइति।तत्रकिमित्याह।स्वंलभेतान्यविक्रीतं
क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते।हीनाद्रहोहीनमूल्येवेलाहीनेचतस्करः।स्वमात्मसंबंधिद्रव्यमन्यवि

क्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि परस्य पतितं लभते गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वरूपं तु वान र
वात् । विक्रीतग्रहणं दत्तयोरुपलक्षणार्थं । अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वाद्दत्त एवोक्तं । अ
स्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेदिति । क्रेता तु पुनः प्रकाशिते गोपिते क्रये दोषभाग्भव
ति । तथा हीनात्स्वद्रव्यागमोपायहीनात् रहसि चैकान्ते संभाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्येन क्र उच्यतरेलच मूल्ये ४
ये वेलाहीने वेलया हीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति तस्कर
वद्दण्डादिभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तं । द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाश
क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रयादिति ॥ व ॥ स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्तव्यमित्यत्राह
नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरं । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् । नष्टमपहृ
तं वाऽन्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं नरं ग्राहयेच्चौरोद्धरणकादिभिः । आत्मविशु
द्ध्यर्थं राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथ विदितदेशान्तरं गतः कालान्तरे चाविपन्नस्तदा मूल्यसमाह १२०
रणाशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य समर्पयेत् नावेत्तवासौ शुद्धो न

वतीति श्रीकराचार्येण व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगा
दतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वात्मीयं द्रव्यमासाद्य
क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यस
न्निधाने तद्विज्ञापनकालात्यये पलायनाशंकया स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ब । हिते
हर्तरि किं कर्तव्यमित्यत्राह । विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमं । क्रेता मूल्यमवाप्नो
ति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी । यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतमन्यसकाशात्क्रीतमिति वक्ति
। तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति न पुनरसावभियोज्यः । किं तु तत्प्रदर्शिते
न विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः । मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथंचन । मूले
न सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत इति । तस्मिन्विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति । तदा तस्य
नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवा
प्नोति नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतस्तदा योजनसंख्यया

मि० व्यव० २ आनयनार्थंकालोदेयः। प्रकाशंवाक्रयंकुर्वन्मूलंवापिसमर्पयेत्। मूलानयनकालश्चदेयस्तत्राध्वसं
ख्यायेतिस्मरणात्। अथाविज्ञातदेशतयामूलमाहर्तुंनशक्नोति तदाक्रयंशोधयित्वैवशुद्धोभवति।
असमाहार्यमूलंतुक्रयमेवविशोधयेदितिवचनात्। यदापुनःसाक्ष्यादिभिर्दिव्येनवाक्रयंनशोध
यतिमूलंचनप्रदर्शयति तदासएवदंडादिभाग्भवति। अनुपस्थापयन्मूलंक्रयंवाप्यविशोधयन्
यथाभियोगंधनिनेधनंदाप्योदंडंचसइतिस्मरणात्॥ ॥ स्वंलभेतान्यविक्रीतमित्युक्तंतत्रनिश्चितु
नाकिंकर्तव्यमित्यत्राह। आगमेनोपभोगेननष्टंभाव्यमतोऽन्यथा। पंचबंधोदमस्तस्यराज्ञेतेना
विभाविते। आगमेनक्रयक्रियादिनाउपभोगेनचमदीयमिदंद्रव्यंनष्टमपहृतंवेतिवि
भाव्यंसाधनीयंतत्स्वामिना। अतोऽन्यथातेनस्वामिनाऽविभाविते पंचबंधोनष्टद्रव्यस्यपंचमां
शोदमोनाष्टिकेनराज्ञेदेयः। अत्रचायंक्रमः। पूर्वंस्वामीनष्टमात्मीयंसाधयेत्ततःक्रेताचौर्यपरि
हारार्थंमूल्यलाभायचविक्रेतारमानयेत्। अथानेतुंनशक्नोतितदात्मदोषपरिहारायक्रयंसाधयि १२१
त्वाद्रव्यंनाष्टिकस्यसमर्पयेदिति॥ ॥ तस्करप्रच्छादकंप्रत्याह। हृतंप्रनष्टंयोद्रव्यंपरहस्तादवाप्नु

यात्। अनिवेद्यनृपेदंड्यःसतुषण्णवतिंपणान्। हृतंप्रनष्टंवाचौरादिहस्तस्थंद्रव्यमनेनमदीयंद्रव्यम
पहृतमितिनृपस्यानिवेद्यैवदर्पादिनायोगृह्णात्यसौषडुत्तरांनवतिंपणान्दंडनीयः। तस्करप्रच्छाद
कत्वेनदुष्टत्वात्॥ ॥ शौल्किकाद्यानीतंप्रत्याह। शौल्किकैःस्थानपालैर्वानष्टापहृतमाहृतं। अर्वाक्सं
वत्सरात्स्वामीलभेतपरतोनृपः। यदापुनःशुल्काधिकारिभिःस्थानरक्षिभिर्वानष्टमपहृतंद्रव्यंराजपार्श्वं
प्रत्यानीतंतदासंवत्सरादर्वाक्चेत्स्वामीनाष्टिकस्तद्द्रव्यमाप्नुयात्। ऊर्ध्वंपुनःसंवत्सराद्राजागृह्णीया
त्। स्वपुरुषानीतंचद्रव्यंजनसमूहेषूद्घोष्ययावत्संवत्सरंराज्ञारक्षणीयं। यथाहगौतमः। प्रनष्टस्वामि
कंद्रव्यंराजाब्दंनिक्षापयेत्। अर्वाक्अब्दाधारेत्स्वामीपरतोनृपतिर्हरेदिति। तच्चतद्धनसंपन्नब्राह्म
णविषयं। रक्षणनिमित्तषड्भागादिग्रहणंचतेनोक्तं। आददीताथषड्भागंप्रनष्टाधिगमान्नृपः। दशमं
द्वादशंचापिसतांधर्ममनुस्मरन्निति। तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषुयथाक्रमंषष्ठादयोभागावेदितव्याः
प्रपंचितंचैतत्पुरस्तात्॥ ॥ मनूक्तषड्भागादिग्रहणस्यद्रव्यविशेषेऽपवादमाह। पणानेकशफेदद्याच्चतुरः
पंचमानुषे। महिषोष्ट्रगवांद्वौद्वौपादंपादमजाविके। एकशफेऽश्वादौप्रनष्टाधिगतेस्वामीराज्ञेरक्षण

क्रमधिगम्यरा
ज्ञेप्रब्रूयुर्वि
ख्याप्यसंवत्सरं
राज्ञारक्ष्यमिति
यत्पुनर्मनुना
विध्यांतरमुक्तं
प्रनष्टस्वामिक

मि० व्यव० २

निमित्तंवत्सरःपणान्दद्यात्। मानुषेमानुष्यजातीयेदशपंचपणान्। महिषोष्ट्रगवांरक्षणनिमित्तंप्रत्येकंदो
द्वौपणौ। आजाविकेपुनःसर्वत्रपादंपादंदद्यादितिसर्वत्रानुषज्यते। आजाविकमितिसमासनिर्देशोपिपा
दंपादमितिवीप्साबलात्प्रत्येकंसंबंधेगम्यते। इतिअस्वामिविक्रयप्रकरणं॥ ॥ अधुनाविहिताविहि
तमार्गद्वयाश्रयतयादत्तानपकर्मदत्ताप्रदानिकमितिचलक्षणाल्लक्षितद्वयंदानाख्यंव्यवहारप
दमभिधीयतेतस्यस्वरूपंचनारदेनोक्तं। दत्वाद्रव्यमसम्यक्यःपुनरादातुमिच्छति। दत्ताप्रदानिकंनामव्य
वहारपदंहितदिति। असम्यग्विहितमार्गाश्रयेणद्रव्यंदत्वापुनरादातुमिच्छतियस्मिन्विवादपदेतद्दत्ता
प्रदानिकं। दत्तस्याप्रदानंपुनर्हरणंयस्मिन्विवादाख्येतद्दत्ताप्रदानिकंनामव्यवहारपदं। विहितमार्गाश्र
येणतत्प्रतिपक्षभूतंतदेवव्यवहारपदंदत्तानपकर्मेत्यर्थाद्युक्तंभवति। दत्तस्यानपकर्मऽपुनरा
दानंयत्रदानाख्येयविवादपदेतद्दत्तानपकर्मतच्चदेयादेयादिभेदेनचतुर्विधं। यथाहनारदः। अथदेयमदे
नारदस यंचदत्तंमेवच। व्यवहारेषुविज्ञेयोदानमार्गश्चतुर्विधइतितत्रदेयमित्यनिषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते १२२
अदेयमस्वतयानिषिद्धतयावादानानर्हं। यत्पुनःप्रकृतिस्थेनदत्तमव्यावर्तनीयंतद्दत्तमुच्यते। अद

त्तंयस्मात्प्रत्याहरणीयंतत्कथ्यते। तदेतत्संक्षेपतोनिरूपयितुमाह। स्वंकुटुंबाविरोधेनदेयंदारसुतादृते
नान्वयेसतिसर्वस्वंयच्चान्यस्मैप्रतिश्रुतं। स्वमात्मीयंकुटुंबाविरोधेनकुटुंबानुपरोधेनकुटुंबभर
णावशिष्टमितियावत्तद्दद्यात्। तद्भरणस्यावश्यकत्वात्। तथाचमनुः। वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभा
र्यासुतःशिशुः। अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिस्वंकुटुंबाविरोधेनेत्यनेनादेयमेकवि
धंदर्शयतिस्वंदद्यादित्यनेनचास्वत्वानामन्वाहितयाचितकाधिसाधारणनिक्षेपाणांपंचानामप्य
देयत्वंव्यतिरेकतोदर्शितं। यत्पुनर्नारदेनाष्टविधमदेयानामुक्तं। अन्वाहितंयाचितकमाधिःसा
धारणंचयत्। निक्षेपःपुत्रदारंचसर्वस्वंचान्वयेसति। आपत्स्वपिहिकष्टासुवर्त्तमानेनदेहिना। अ
देयान्याहुराचार्यायच्चान्यस्मैप्रतिश्रुतमितिएतदेयत्वमात्राभिप्रायेणनपुनःस्वत्वाभावाभिप्रा
येण। पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषुस्वत्वस्यसद्भावात्। अन्वाहितादीनांस्वरूपंचप्रागेवप्रपंचितं। स्वंद
द्यादित्यनेनदारसुतादेरपिस्वत्वाविशेषेणदेयत्वप्रसंगेप्रतिषेधमाह। दारसुतादृतेदारसुतव्यतिरि
क्तंस्वंदद्यान्नदारसुतमित्यर्थः। तथापुत्रपौत्राद्यन्वयेविद्यमानेसर्वंधनंनदद्यात्। पुत्रानुत्पाद्यसंस्कृ

मि॰ व्यव॰
२

यच्छिष्टं चैषां प्रकल्पयेदिति स्मरणात्॥ तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मिन्न देयं॥ ३॥ ए
वं दारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्त्वा प्रसंगाद्देयधनग्रहणे च प्रतिग्रहीत्रा प्रकाशमेव कर्त्तव्यमित्याह॥
प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः। देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत्पुनः। प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः
स प्रकाशः कर्त्तव्यो विवादनिराकरणार्थं। स्थावरस्य विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यं तस्य सुव
र्णादिवद्दातुं निखिलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्। एवं प्रासंगिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह। देयं प्रति
श्रुतं चैव यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं। तत्तस्मै देयमेव यद्यसौ धर्मात्प्रच्युतो न भवति। प्रच्युते तु न दे
तव्यं। प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात्। दत्त्वा नापहरेत्पुनः। न्यायमार्गे
ण यद्दत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यं। किं तु तथैवानुमंतव्यं। यत्पुनरन्यायेन दत्तं तद्दत्तं षो
डशप्रकारमपि प्रत्याहृत्याहर्त्तव्यमेवेत्यर्थादुक्तं भवति। नारदेन च। दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड
शात्मकमिति। प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं। पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः। १२३
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तं तु भयक्रोधशोकरो स्नेहात्प्रत्युपकारतः। स्त्री

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तं तु भयक्रोधशोकरोगरुजान्वितैः। तथोत्कोचप
रीहासव्यत्यासछलयोगतः। बालमूढास्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं। कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिला २
भेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृ
तमिति। अयमर्थः। पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तं। भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तं। तुष्ट्या बंदि
चारणादिभ्यो दत्तं। भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तं तुष्ट्या बंदि स्नेहात्पुत्रदुहित्रादिभ्यो दत्तं। प्रत्यु
पकारत उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तं। स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद्द
त्तं। यच्चादृष्टार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयं। भयेन बंदिग्राहादिभ्यो
दत्तं क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तं। पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तं।
उत्कोचेन कार्यप्रतिबंधनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तं। परिहासेनोपहासेन दत्तं। एकोपि स्वं
द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः। छलयोगतः शतदानमभिसंधा
य सहस्रमिति परिभाष्य ददाति बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन।

अस्वतंत्रेणपुत्रदासादिनाआर्त्तेनरोगाभिभूतेनमत्तेनमदनीयमत्तेन।उन्मत्तेनवाति
काद्युन्मादग्रस्तेनवाअपवर्जितंदत्तं।यथाऽयंमदीयमिदंकर्म्मकरिष्यतीतिप्रतिला
भेच्छयादत्तं।अचतुर्वेदायचतुर्वेदोऽहमित्युक्तवतेदत्तं।यज्ञंकरिष्यामीतिधनंलब्ध्वा
द्यूतादौविनियुंजानायदत्तमित्येवंषोडशप्रकारमपिदत्तमदत्तमित्युच्यते।प्रत्याहर
णीयत्वात्।आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वंधर्म्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं।स्वस्थेनार्त्तेनवादत्तंश्रावितं
धर्म्मकारणात्।अदत्वातुमृतेदाप्यस्तत्सुतोनात्रसंशयइतिकात्यायनस्मरणात्।तथेदम
परंसंक्षिप्तार्थंवचनंसर्वविवादसाधारणं।योगाधमनविक्रीतयोगदानप्रतिग्रहं।यस्य
वाप्युपधिंपश्येत्तत्सर्वंविनिवर्त्तयेदितियोगउपाधिःयोगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादान
प्रतिग्रहाःकृतास्तदुपाधिनिगमेक्रयादीन्विनिवर्त्तयेदित्यर्थः।यत्पुनःषोडशप्रकारम
प्यदत्तंगृह्णातियश्चादेयंप्रयच्छतितयोर्दंडोनारदेनोक्तः।गृह्णात्यदत्तंयोलोभाद्यश्चादेयं
प्रयच्छति।अदेयदायकोदंड्यस्तथादत्तप्रतीच्छकइति॥ इतिदत्ताप्रदानिकंनामप्र।

करणं॥छ॥ ॥क्रीतानुशयःकथ्यतेतत्स्वरूपंचनारदेनोक्तं।क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंकेता
नबहुमन्यते।क्रीतानुशयइत्येतद्विवादपदमुच्यतइति।तत्रचयस्मिन्नहनिपण्यंक्रीतंतस्मि
न्नेवाह्न्यविकृतमितिद्वितीयादिदिनेषुपण्यमूल्येविशेषस्तेनोक्तः।द्वितीयेऽह्निददत्क्रेतामू
ल्यात्त्रिंशांशमावहेत्।द्विगुणंतुतृतीयेऽह्निपरतःक्रेतुरेवतदितिपरतोऽनुशयोनकर्त्तव्यइत्यर्थः।एत
द्बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरवस्तुविषयं।बीजादिक्रयेपुनरन्यएवप्रत्यर्पणावधिःस्याद्द
शैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकं।बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसांपरीक्षणं।बीजंव्रीह्यादि
बीजं।अयोलोहं।वाह्योबलीवर्द्दादिः।रत्नंमुक्ताप्रवालादि।स्त्रीदासी।दोह्यंमहिष्यादि।पुमान्दासः
एतेषांबीजादीनांयथाक्रमेणदशाहादिकःपरीक्षाकालोविज्ञेयः।परीक्ष्यमाणेचबीजादौयद्य
सम्यक्बुध्याऽनुशयोभवति।तदादशाहाद्यभ्यंतरएवक्रयनिवृत्तिः।नपुनरूर्द्धमित्युपदेशप
योजनं।यत्तुमनुवचनं।क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्येहानुशयोभवेत्।सोंऽतर्दशाहात्तद्द्रव्यंदद्या
च्चैवाददीतवेति।तत्कृतलोहादिव्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनासनादिविषयं।स

वं चैतदपरीक्षितक्रीतविषयं। यस्तु पुनः परीक्ष्य न तु पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे
न प्रत्यर्पणीयं। तदुक्तं क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः। परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवे
त्पुनरिति॥ ॥ दोह्यादिपरीक्षाप्रसंगेन स्वर्णादेरपि परीक्षणमाह। अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं
शते। अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पंचदशायसि। वह्नौ प्रताप्यमानं सुवर्णं न क्षीयते अतः कटकादिनि
र्माणार्थं यावत्स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावच्च तुलितं तेन प्रत्यर्पणीयं। इतरथा क्षयं दाप्यो दंडश्च। रज
ते तु शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते। अष्टौ त्रपुणि सीसे च शतमित्यनुवर्तते। त्रपुणि सीसे च
शतपले प्रताप्यमानेऽष्टौ पलानि क्षीयंते। ताम्रे पंचदशायसि ताम्रे शतपले पंच पलानि। अयसि द
श पलानि क्षीयंते। अत्रापि शतमित्येवं कांस्यस्य त्रपुताम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्प्यः। अ
तोऽधिकक्षयकारिणः शिल्पिनो दंड्याः॥ ॥ शते दशपला वृद्धिरौर्णे कार्पाससौत्रिके। मध्ये पंचपला
सूत्रे सूक्ष्मे तु त्रिफला मता। कचित्कंबलादि क्रीयते तस्मिन् शतपले दशपला वृद्धिर्वेदितव्या। एवं का
र्पाससूत्रनिर्मितपटादौ वेदितव्यं। मध्येऽनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मितपटादौ पंचपला वृद्धिः। सुसूक्ष्मसूत्ररचिते शते त्रिफला १२५

वृद्धिर्वेदितव्या। एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयं॥ ॥ द्रव्यांतरविशेषमाह। कार्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो
मतः। न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च। कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितं। यत्र निष्पन्ने पटे रुचकस्व
स्तिकादि कंचित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते। यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यंते स रोमबंधः। तत्र त्रिं
शत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः। कौशेये कोशजन्ये वल्कलेषु वल्कलनिर्मितेषु च वसनेषु वृद्धिक्षयौ न
स्तः। किंतु यावद्वयनार्थं क्रीतं विदादि स्यात्तावदेव तद्देयं॥ ॥ द्रव्याणामानंत्यात्प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपा
दनाशक्तेः सामान्येन क्षयवृद्धिज्ञानोपायमाह। देशं कालं च भोगं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलं। द्रव्याणां कु
शला ब्रूयुर्यत्तद्दाप्यमसंशयं। शाणक्षौमादौ द्रव्ये नष्टे क्षयं समुपगते द्रव्याणां कुशलाः द्रव्यवृद्धिक्षया
भिज्ञा देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य बलाबलं सारासारतां च परीक्ष्य यत्कल्पयंति तदसंश
यं शिल्पिनो दाप्याः॥ ॥ इति क्रीतानुशयप्रकरणं॥ ॥ ॥ सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं वि
वादपदमभिधातुमुपक्रमते। तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं। अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते। अशुश्रू
षाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते इति। आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामंगीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवा

मि॰ अव॰
२

दपदमभ्युपेयाच्छुश्रूषाख्यं। शुश्रूषकश्च पंचप्रकारः। शिष्योऽतेवासीभृतकोधिकर्मकृद्दासइतिते।
षामाद्याश्चत्वारः कर्म्मकराइत्युच्यंते। तेचशुभकर्म्मकारिणः। दासाः पुनर्गृहजातादयः पंचदशप्रका
राः गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्याऽवस्करशोधनाद्यशुभकर्म्मकारिणः। तदिदंनारदेनस्पष्टीकृतं। शुश्रू
षकः पंचविधः शास्त्रे दृष्टोमनीषिभिः। चतुर्विधः कर्मकरस्तेषांदासास्त्रिपंचकाः। शिष्यांतेवासिभृ
तकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एतेकर्म्मकराज्ञेया दासास्तुगृहजादयः। सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषामाहु
र्मनीषिणः। जातिकर्म्मकृतस्तूक्तो विशेषोवृत्तिरेवच। कर्मापिद्विविधंज्ञेयमशुभंशुभमेवच। अशु
भंदासकर्मोक्तंशुभंकर्मकृतांस्मृतं। गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनं। गुह्यांगस्पर्शनोच्छि
ष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनं। इच्छतः स्वामिनश्चांगैरुपस्थानमथांततः। अशुभंकर्मविज्ञेयंशुभमन्यद
तः परमिति। तत्रशिष्योवेदविद्यार्थी। अंतेवासी शिल्पिशिक्षार्थी मूल्येनयः कर्मकरोति सभृतकः।
कर्मकुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत्। अशुचिस्थानमुच्छिष्टप्रक्षेपार्थगर्त्तादिकं। अवस्करोगृह
मार्जितपांश्वादिचयस्थानं। उज्झनंत्यागः। भृतकश्चातुर्विधः। तदुक्तं। उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्रमध्यम १२६

दाहितःस्वामिनात्रयःमोक्षिसामवत्स्वर्णायुध॰२

स्तुकृषीवलः। अधमोभारवाहीस्यादित्येवंत्रिविधोभृतकइति। दासाः पुनः गृहजातस्तथाक्रीतोल
ब्धोदायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वत्प्राप्तः पाणजितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः
भक्तदासश्चविज्ञेयस्तथैववडवाहृतः। विक्रेताचात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदशस्मृताः। गृहेदास्यां
जातोगृहजातः। क्रीतोमूल्येनलब्धः प्रतिग्रहादिना। दायादुपगतः पित्रादिदासः। अनाकालभृ
तोदुर्भिक्षेयोदासत्वायामरणाद्रक्षितः। आहितः स्वामिनाधनग्रहणेनाधितांनीतः। ऋणमोचने
नदासत्वमभ्युपगतऋणदासः। युद्धप्राप्तः समरेविजित्यगृहीतः। पणेजितः यद्यस्मिन्विवादेप
राजितोहंतदात्वद्दासोभवामीतिपरिभाष्यजितः। तवाहमित्युपगतस्तवाहंदासइतिस्वयंसंप्रति
पन्नः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याच्युतः। कृतः कृतएतावत्कालंत्वद्दासइत्यभ्युपगमितः। भक्तदासः स
र्वकालंभक्तार्थमेवदासत्वमभ्युपगम्ययः प्रविष्टः। वडवाहृतोवडवागृहदासीतयाहृतस्तल्लोभे
नतामुद्वाह्यदासत्वेनप्रविष्टः। यआत्मानंविक्रीणीतेअसावात्मविक्रेता। एवंपंचदशप्रकारा य
त्तुमनुना। ध्वजाहृतोभक्तदासोगृहजःक्रीतदत्त्रिमौपैत्रिकोदंडदासश्चसप्तैतेदासयोनयइतिस

मि॰ व्यव॰ २ त्रविधत्वमुक्तं तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं नतु परिसंख्यार्थं । तत्रैषां शिष्यांतेवासिभृतकाधिकर्मकृद्दा
२ सानां मध्ये शिष्यवृत्तिः । प्रागेव प्रतिपादिता । आज्ञाकृत्वाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेदित्यादिना । अधिक
र्मकृद्भृतकानां चेतनप्रकरणे वक्ष्यते । यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनमित्यादिना ॥ छ ॥ दास
सांतेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तुमाह । बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते । स्वामिप्राणप्रदो
भक्तस्यागात्तन्निष्क्रयादपि । बलाद्बलावष्टंभेन यो दासीकृतः । यश्चौरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्द
दाहितो द्यूतजितश्च स उच्यते । यदि स्वामी न मुंचति तर्हि राज्ञा मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन । चौरापहृ
तविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हि नेष्यत इति । चोरव्याघ्राद्यव
रुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षत्यसावपि मोचनीयः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास
निवृत्तिकारणं । यो वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभे
तचेति नारदस्मरणात् । भक्तदासादीनां प्रातिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतस्तत्क १२७
दासौ तन्निष्क्रयात् यद्गृहीद्या स्वामिना आहितो । यश्च द्रव्याधनिनोत्तमर्णान्मोचितस्तस्य निष्क्रया
भक्तस्यागाद्दासभावाद्दासस्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावद्दत्वा मुच्यते आहितश्च दासोऽ १

सवृद्धिकस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोप्युक्तः । अनाकालभृतो दासान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।
संभक्षितं यत्तुर्भिक्षे न तच्छुध्येत कर्मणा । न तस्यापि क्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितो
पि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यत इति । तथा तवाहमित्य
भ्युपगतः युद्धप्राप्तः पणजितश्च तत्कालकृतः वडवाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं तेनैवोक्तं । तवा
हमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे जितः । प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा । कृतकालव्यपगमा
कृतकोपि विमुच्यते । निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाहृतः इति दासेन सह संयोगनिरोधादित्य
र्थः । तदेवं गृहजातक्रीतलब्धदायप्राप्तानां विक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानात्तत्प्रसादरूपसाधारण
सकारणव्यतिरेकेण मोक्षो नास्ति विशेषकारणानभिधानात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः । स्वं
दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः । स्कंधादादाय तस्यासौ भिंद्यात्कुंभं सहांभसा । साक्षताभिः स
पुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत् । अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेदिति तेनैवोक्तं ॥ छ ॥ प्रव्र
ज्यावसितस्य तु मोक्षो नास्तीत्याह । प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणांतिकः । प्रव्रज्यासंन्यासस्तो

मि॰व्यव॰
२

वसितः प्रच्युतः अनन्यपगत प्रायश्चित्तश्चेद्राज्ञ एव दासो भवति मरणमेव तु दासत्वस्यांतो नांतरा-
प्रतिमोक्षोऽस्ति॥ ख॥ वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह॥ वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः। ब्राह्म-
णादीनां वर्णानामानुलोम्येन दास्यं। ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रौ वैश्यस्य शूद्र इत्ये-
वमानुलोम्येन दासभावो भवति॥ न प्रातिलोम्येन। स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिव्राजकस्य प्रातिलोम्येना-
पि दासत्वमिष्यत एव। यथाह नारदः। वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते। स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र
दारवद्दासता मतेति॥ ख॥ अंतेवासिधर्ममाह। कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे। अंतेवा-
सी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः। अंतेवासी गुरोर्गृहे कृतकालं वर्षचतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्प-
शिक्षार्थं च गृहे वसामीति यावदंगीकृतं तावत्कालं वसेत्। यद्यपि वर्षचतुष्टयादर्वागेव तज्ज्ञा। पेक्षित
शिल्पविद्यः। कथं निवसेत्। गुरुप्राप्तभोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्तं भोजनं येन स तथोक्तः। तत्फलप्र-
दः। तस्य शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति तत्फलप्रदः। एवंभूतो वसेत्। नारदेन विशेषोऽत्र दर्शितः
। स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया। आचार्यस्य वसेदंते कालं कृत्वा सुनिश्चितं। आचार्यः शि- १२५

क्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनं। न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्। शिक्षयंतमसंदुष्टं यस्त्वाचार्यं
परित्यजेत्। बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सोऽर्हति। शिक्षितोऽपि कृतं कालमंतेवासी समाप्नुय र
त्। तत्र कर्म च यत्कुर्यादा[illegible]चार्यस्यैव तत्फलं। गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणं। शि-
क्षितश्चानुमान्यैनमंतेवासी निवर्तत इति। वधश्चात्र ताडनार्थः। दोषस्यल्पत्वात्॥ ख॥ इत्यभ्युपेत्या
शुश्रूषाख्यं विवादपदं॥ ख॥ संप्रति संविद्व्यतिक्रमः कथ्यते। तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमु-
खेन दर्शितं। पाषंडनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते। समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति। पा-
रिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानं समयः तस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः। परिपालनं तद्व्यतिक्रम्यमाणं वि-
वादपदं भवतीत्यर्थः। तदुपक्रमार्थं किंचिदाह। राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु। त्रैविद्यं
वृत्तिमद्ब्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति। राजा स्वपुरे दुर्गादौ स्थानं धवलगृहादिकं तत्र ब्राह्मणान्न्यस्य स्था-
पयित्वा तान्ब्राह्मणांस्त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नं वृत्तिमद्भूहिरण्यादिसंपन्नं कृत्वा स्वधर्मो वर्णाश्र-
मनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान्ब्राह्मणान्ब्रूयात्॥ ख॥ एवं नियुक्तैः

मि० व्यव०
२

स्तैर्यत्कर्त्तव्यंतदाह।निजधर्माविरोधेनयस्तुसामयिकोभवेत्।सोऽपियत्नेनसंरक्ष्योधर्मोराजकृत
श्चयः।श्रौतस्मार्त्तधर्मानुपमर्द्देनसमयान्निष्पन्नोयोधर्मोगोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरू
पः सोऽपियत्नेनपालनीयः।तथाराज्ञाचनिजधर्माविरोधेनैवयःसामयिकोधर्मोयावत्पथिकंभोज
नंदेयमस्मद्दशतिमंडलेऽश्वरंगादयोनत्रस्वापनीयाइत्येवंरूपःसोऽपिरक्षणीयः॥ब॥एवंसमयधर्मःप
रिपालनीयइत्युक्त्वातद्व्यतिक्रमाद्दोषंदंडमाह।गणद्रव्यंहरेद्यस्तुसंविदंलंघयेच्च यः।सर्वस्वह
रणंकृत्वातंराष्ट्राद्विप्रवासयेत्॥यःपुनर्गणस्यग्रामादिजनसमूहस्यसंबंधिसाधारणंद्रव्यमपहर
तिसंविदंसमयस्तांसमूहकृतां राजकृतांवायोलंघयेद्व्यतिक्रामेत्तदीयंसर्वधनमपहृ
त्यस्वराष्ट्राद्विप्रवासयेन्निष्कासयेत्।अयंचदंडोऽनुबंधाद्यतिशयेद्रष्टव्यः।अनुबंधाद्यल्पत्वे
तु॥योग्रामदेशसंघानांकृत्वासत्येनसंविदं।विसंवादेनरोलोभात्तंराष्ट्राद्विप्रवासयेत्।निगृह्यदाप
येदेनंसमयव्यभिचारिणं।चतुःसुवर्णंषण्णिष्कंशतमानंचराजतमितिमनुप्रतिपादितदंडानां
निर्वासनचतुःसुवर्णषण्णिष्कशतमानानांचतुर्णामन्यतमोजातिशक्त्याद्यपेक्षयाकल्पनीयः॥ १२९

॥ब॥इदंचैतैःकर्त्तव्यमित्याह।कर्त्तव्यंवचनंसर्वैःसमूहहितवादिनां।गणिनांमध्येयेसमूहहितव
दनशीलास्तद्वचनमितरैर्गणिनांतथ्यंतैरनुसरणीयं॥ब॥अन्यथादंडइत्याह।यस्तत्रविपरीतःस्या
त्सदाप्यःप्रथमंदमं।यस्तुगणिनांमध्येसमूहहितवादिवचनप्रतिबंधकारीसराज्ञाप्रथमंसाह
संदंडनीयः॥ब॥राज्ञाचैवंगणिषुवर्त्तनीयमित्याह।समूहकार्यआयातान्कृतकार्यान्विसर्ज
येत्।सदानमानसत्कारैःपूजयित्वामहीपतिः।समूहकार्यनिर्देशार्थंस्वपार्श्वंप्राप्तान्गणिनोनि
वर्त्तितात्मीयप्रयोजनान्दानमानसत्कारैःसराजापरितोष्यविसर्जयेत्॥ब॥समूहद्रव्यापहारिणंप्र
त्याह॥समूहकार्यप्रहितोयल्लभेततदर्पयेत्।एकादशगुणंदाप्योयद्यसौनार्पयेत्स्वयं।समूहका
र्यार्थंमहाजनैःप्रेरितोराजपार्श्वेयद्वस्त्रहिरण्यादिकंलभतेतदप्रार्थितएवमहाजनेभ्योनिवेद
येत्।अन्यथालब्धादेकादशगुणंदंडंदापनीयः॥ब॥एवंप्रकाराश्चकार्यचिंतकाःकार्याइत्याह।धर्म
ज्ञाःशुचयोऽलुब्धाभवेयुःकार्यचिंतकाः।कर्त्तव्यंवचनंतेषांसमूहहितवादिनां।श्रौतस्मार्त्तधर्मज्ञाबा
ह्याभ्यंतरशौचयुक्ताअर्थेष्वलुब्धाःकार्यविचारकाःकर्त्तव्याः।तेषांवचनमितरैःकार्यमित्येतदादरा

र्थं पुनर्वचनं ॥ ४ ॥ इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशन्नाह । श्रेणिनैगमपाषंडिगणानाम
प्ययं विधिः । भेदं चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेत् । एकपण्यशिल्पोपजीविनः श्रेणयः । नैगमा ये वेदस्या
प्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छंति पाशुपतादयः । पाषंडिनो ये वेदस्य प्रामाण्यमेव नेच्छंति नग्नश्रावकसौगतादयः ।
गणो व्रातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनां । एषां चतुर्विधानामप्ययमेव विधिर्यो निजधर्माविरोधेन त्रया
दिना प्रतिपादितः । एतेषां च श्रेण्यादीनां भेदं धर्मव्यवस्थां नृपो रक्षेत् । पूर्वोपात्तां वृत्तिं च पालयेत् । इति सं
विद्व्यतिक्रमप्रकरणं ॥ ५ ॥ संप्रति वेतनस्यानपाकर्माख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तं ।
भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति । अस्यार्थः । भृ
त्यानां वेतनस्य वक्ष्यमाणश्लोकैरुक्तो दानादानविधिक्रमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मेत्युच्य
ते । तत्र निर्णयमाह । गृहीतवेतनः कर्म त्यजन्द्विगुणमावहेत् । अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्क
रः । गृहीतं वेतनं येनासौ स्वांगीकृतं कर्म त्यजन् अकुर्वन् द्विगुणां भृतिं स्वामिने दद्यात् । यदा पुनरभ्युप १३०
गतं कर्माऽगृहीत एव वेतने त्यजति तदा समं यावद्वेतनमभ्युपगतं तावद्दाप्यो न द्विगुणं यथांगीकृ

तां भृतिं दद्याद्बलात्कारयितव्यः । कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्वा भृतिं बलादिति नारदवचनात् । भृ
तमपि तेनैवोक्तं । भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमं । आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितमि
ति । तैश्च भृत्यैरुपस्करः उपकरणं लांगलादीनां प्रग्रहयोक्त्रादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयमितरथा कृष्या
दिनिष्पत्त्यनुपपत्तेः ॥ ६ ॥ भृतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह । दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशु
सस्यतः । अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता । यस्तु स्वामी वणिग्गोमी क्षेत्रिको वाऽपरिच्छिन्नवेत
नमेव भृत्यं कर्म कारयति तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणो यल्लब्धं तस्य दशमं भागं भृत्याय म
हीक्षिता राज्ञा दापनीयः ॥ ७ ॥ अनाज्ञाकारिणं प्रत्याह । देशं कालं च योऽतीयाल्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।
तत्र स्यात्स्वामिनश्छंदोऽधिकं देयं कृतेऽधिके । यस्तु भृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितं देशं कालं च पण्यविक्रया
द्यकुर्वन्दर्पादिनोल्लंघयेत् । तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभमन्यथा व्ययाद्यतिशयसाध्यतया हीनं करो
ति तस्मिन्भृतके भृतिदानं प्रति स्वामिनः छंद इच्छा न वेद्या यावदिच्छति तावद्दद्यात् । पुनः स्वामिकृतेति
भ्रियर्थः । यदा पुनर्देशकालातिक्रमस्तथाधिको लाभः कृतस्तदा स्वपरिच्छिन्नाया भृतेरधिकमपि धनं

स्वामिनान्यस्यात्र दातव्यं ॥ ॥ अनेककर्त्तृसाध्यकर्मणि भृतिदानप्रकारमाह । यो यावत्कुरुते कर्म ता
वत्तस्य तु वेतनं । उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतं । यदा पुनरेकमेव कर्म नियतवेतनं द्वाभ्यां
क्रियमाणमुभयोरप्यसाध्यं व्याध्याद्युपनिपाताद्भृताभ्यां अपि शास्त्राद्दृष्टाभिरपि यदि न परिसमा
प्तं । तदा यो [illegible] त्रयो यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देय
यं । न पुनः समं । न चावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वाद्दानमिति मन्तव्यं । साध्ये तूभाभ्यां
कर्मणि निर्वर्त्तिते यथाश्रुतं यावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयं । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नं वेतनं । नापि
कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयं ॥ ॥ आयुधीयभारवाहकोपद्रवमाह । अराजदैविकं नष्टं भांडं दाप्यस्तु
वाहकः । प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिं । न विद्यते राजदैविकं यस्य भांडस्य तत्तथो
क्तं तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदा नाशानुसारेण सोऽत्र भांडं दापनीयः । तदाहना
रदः । भांडं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः । दाप्यो यत्तत्र नश्येत्तु दैवराजकृतादृते इति । यः पुन
र्विवाहाद्यर्थं मंगलवत्तिवासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानोपयिकं कर्म प्रागंगीकृत्य तदानीं न प्र १३१

करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरेति । तदासौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः । अयं चाकर्षहेतुकर्मनिरोधात् ।
किंच । प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् । भृतिमर्द्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च । प्रक्रान्ते
ऽध्यवसिते प्रस्थाने स्वांगीकृतं कर्म यस्त्यजत्यसौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्र
स्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तमिदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । भृत्यां
तरोपादानावसन्ने स्वांगीकृतं कर्म यस्त्यजति । तस्य सप्तमो भागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय
एव त्यजति तस्य द्विगुणभृतिदानमित्यविरोधः ॥ यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्त्तमाने सति क
र्म त्यजति । स भृतेश्चतुर्थं दाप्यः । अर्द्धपथे पुनः सर्वां दापनीयः । यस्तु त्याजकः कर्मात्यक्तं त
त्याजयति स्वामी ह्येकप्रदेशेषु साचपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भृत्याय दापनीयः । एतच्च व्या या
ध्यादिविषयं । भृतो नार्त्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितं । स दंड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य
वेतनमिति । यदा पुनर्व्याध्याद्युपगतेऽनन्तरितदिवसान्परिगणय्य पूरयति । तदा लभत एव वेत
नं । आर्त्तस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्यथाभाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनमि

त्तिमनुस्मरणात् । यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव आलस्यादिना स्वारब्धं कर्माल्पोनं न करोति । परेण वा न स
मापयति न तस्मै वेतनं देयं । यथाह मनुः । यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनं
देयमल्पोनस्यापि कर्मण इति ॥ ब ॥ इति वेतनादानप्रकरणं ॥ ७ ॥ अधुना द्यूतसमाह्वयाख्यं
विवादपदमधिक्रियते तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितं । अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितं । पण
क्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयमिति अक्षाः पाशकाः । वध्रश्चर्मपट्टिका । शलाका दंतादिमय्यो
दीर्घचतुरस्राः । आद्यग्रहणाच्चतुरंगादिक्रीडासाधनं करितुरगरथादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्दे
वनं । क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषादि
भिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदं । द्यू
तं च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयं । तदुक्तं मनुना । अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः
क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वय इति ॥ ब ॥ तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह । ग्लहे शतकवृद्धेस्तु १३२
सभिकः पंचकं शतं । गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकं शतं । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पि

तः पणो ग्लह उच्यते । तस्मिन्ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शत
कवृद्धिः तस्माद्धूर्तकितवात्पंचकं शतमात्मवृत्त्यर्थं च सभिको गृह्णीयात् । पंच पणा आयो यस्मिन् श
शते तच्छतं पंचकं तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभेत्यादिना कन् । जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्य
र्थः । सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ सभिकः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुचितद
व्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितग्लहस्य
दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ ब ॥ एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किं कर्तव्यमित्याह । स सम्यक्पा
लितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतं जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी । य एवं क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधि
कारी स राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । यथाजितं यद्द्रव्यं त
दुद्ग्राहयेद्बंधकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धारयेत् उद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे प्रत्ययिने सभिको
दद्यात्तथा क्षमी क्षमावान्सत्यं च वचो विश्वासार्थं द्यूतकारिणां दद्यात् । तदुक्तं नारदेन । सभिकः कारये २२
द्द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति ॥ ब ॥ यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्या

मि० व्यव०
२

ह्॥ प्रातेन्द्रपतिना नागे प्रसिद्धे धूर्त्तमंडले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ प्रसिद्धेऽप्रच्छिन्ने
राजाध्यक्षसमन्विते सभिकसहिते कितवसमाजे सभिके न च राजभागे दत्ते राजाध्यक्षे कितवमवि
प्रतिपन्नं जितं पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽप्रदत्तराजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दा
पयेत् ॥ ७ ॥ द्यूतपराजयव्यवहारप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह । द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ॥ द्यू
तव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः । तत्र तत्र श्रुताध्ययनसंपन्नादि
नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकारा एव कार्याः । न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति ॥ ७
॥ कचिद्द्यूतं निषेद्धुं दंडमाह । राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः । कूटैरक्षादिभिरुपधि
धनाच मतिवंचनाहेतुना ॥ मणिमंत्रौषधादिना ये दीव्यंति तान्श्वपदादिनांकयित्वा राजा स्वराष्ट्रा
न्निर्वासयेत् । नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्तः । कूटाक्षदेविनः पापान्राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कंठे
ऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥ इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि । द्यूतं समाह्वयं १३२
चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान्सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिंगिन इत्यादीनि तान्यपि क्ष

टाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि ॥ ७ ॥ द्यूतमेकमुखं का
र्यं तस्करज्ञानकारणात् । यत्सर्वं किं द्यूतं तदेकमुखं एकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यं । राजाध्यक्षा
धिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् । तस्करज्ञानरूपप्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायश्चौ
र्यार्जितधन एव कितवा न वंच्यत श्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यं ॥ ७ ॥ द्यूतधर्मं समाह्वयेऽतिदिशन्नाह । ए
ष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये । सदेशतिकरुद्धेरित्यादिना यो द्यूतधर्म उक्तः स एव प्राणिद्यूते मल्ल
मेषमहिषादिनिर्वृत्ते समाह्वयसंज्ञिके ज्ञातव्यः ॥ ७ ॥ इति द्यूतसमाह्वयाख्यं प्रकरणं ॥ ७ ॥ इदानीं
वाक्पारुष्यं प्रस्तूयते तल्लक्षणं चोक्तं नारदेन । देशजातिकुलादीनामाक्रोशं न्यंगसंयुतं । यद्वचः प्रति
कूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते । इति देशादीनामाक्रोशं न्यंगसंयुक्तं उच्चैर्भाषणमाक्रोशः । न्यंगमवद्यं
तद्युक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु
गौडा इति देशाक्रोशः । निसर्गतो लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता ननु विश्वामित्राद्य
इति कुलाक्षेपः । आदिग्रहणात् विद्याशिल्पादिनिंदया विद्वच्छिल्पादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते तस्य च दंडः

मि०व्यव० तारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तं निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृ
२ तं गौरवानुक्रमात्तस्य दंडोपि स्यात्क्रमाद्गुरुः। साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यंगसंयुतं। पतनीयैरुपाक्रोशै
स्तीव्रमाहुर्मनीषिण इति। तत्र धिङ्मूर्खं जाल्ममित्यादि साक्षेपं। अत्र न्यंगमित्यवसन्नमवयवं भगिन्या
दिगमनं तद्युक्तमश्लीलं। सुरापोसीत्यादि महापातकाद्याक्रोशयुक्तं च तीव्रं। तत्र निष्ठुराक्रोशे सव
र्णविषये दंडमाह। सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनांगेंद्रियरोगिणां। क्षेपं करोति चेद्दंड्यः पणानर्द्धत्रयोदशा
न्। न्यूनांगाः करचरणादिविकलाः। न्यूनेंद्रियाः श्रोत्रादिरहिताः। रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः तेषां सत्ये
नासत्येनान्यथास्तोत्रेण च निंदार्थया स्तुत्या। यत्र नेत्रयुगलहीन एवांध इत्युच्यते तत्सत्यं। यत्र तु
म नेत्रयुक्त एवांध इत्युच्यते तदसत्यं। यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते तदन्यथास्तो
त्रं एवंविधैर्यः क्षेपं भर्त्सनं करोत्यसौ सवर्णविषयेऽर्धाधिकद्वादश पणान् दंडनीयः। काणं वाप्यथवा खंजमन्यं वा
पि तथाविधं। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दंडं कार्षापणावरमिति यन्मनुवचनं तदतिदुर्बलवर्णविषयं।
यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपंति तदा शतं दंडनीयाः। इति तेनैवोक्तं। मातरं पितरं जायां भ्रात १३४

गुरुषु

रं श्वशुरं गुरुं। आक्षारयञ्छतं दाप्यः पंथानं चाददद्गुरोरिति एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु निरपराधायां च
जायायां द्रष्टव्यं॥ ॥ अश्लीलक्षेपे दंडमाह॥ अभिगंतास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह। शपंतं दापयेद्राजा
पंचविंशतिकं दमं। यदि त्वां भगिनीं मातरं वाभिगंतास्मीति शपतमन्यं वाचज्जायामभिगंतेत्ये
वं शपंतं राजा पंचविंशतिकं पणानां पंचाधिका विंशतिर्यस्मिन् दंडे स तथोक्तः। तं दमं दापयेत्॥ ॥
एवं समानगुणेषु वर्णेषु दंडमभिधाय विषमगुणेषु दंडं प्रतिपादयितुमाह॥ अर्धोधमेषु द्विगुणः पर
स्त्रीषूत्तमेषु च। अधमेषु आत्मापेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेष्वाक्षेपे दंडः पूर्ववाक्ये पंचविंशतेः प्रकृतत्वात्तद
पेक्षयार्धः सार्धद्वादशपणात्मको द्रष्टव्यः। परस्त्रीषु पुनरविशेषेण द्विगुणः पंचविंशत्यपेक्षयैव पं
चाशत्पणात्मको वेदितव्यः। तथोत्तमेषु च स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु दंडः पंचाशत्पणात्मक एव॥ ॥
॥वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च परस्पराक्षेपे दंडकल्पनामाह॥ दंडप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः
॥वर्णा ब्राह्मणादयः जातयो मूर्धावसिक्ताद्याः वर्णाश्च जातयश्च वर्णजातयः उत्तराश्चाधराश्चोत्तराधराः व
र्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैर्वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दंड

मि॰ व्यव॰ २ स्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यं। तच्च दंडकल्पनमुत्तराधरैरिति विशेषोपादानैरुत्तराधरस्मा
च्चापेक्षयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते। यथाह मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणादीनं क्षत्रियादुत्कृष्टं चाक्रुश्य ब्राह्मणः
क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पंचाशत्पणदंडात्किंचिदधिकं पंचाशत्पणात्मकं दंडमर्हति। क्षत्रियोपि तमाक्रु
श्य ब्राह्मणाक्षेपनिमित्तात् शतदंडादूनं पंचसप्ततिमेव दंडं। मूर्धावसिक्तोपि तावद्वत्तमेव दंडमर्हति
। मूर्धावसिक्तांबष्टयोः परस्पराक्षेपे ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्पराक्रोशनिमित्तकौ यथाक्रमेण दंडौ वेदि
तव्यौ। एवमन्यत्राप्यूहनीयं॥ ॥ एवं सर्ववर्णविषये दंडमभिधाय वर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दं
डमाह। प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः॥ वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः॥ अपवादा
अधिक्षेपाः प्रातिलोम्येनापवादाः प्रातिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणाक्रोशकारिणः क्षत्रियवैश्ययो
र्यथाक्रमेण पूर्ववाक्योक्तद्विगुणपदोपात्तपंचाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः। शतपणास्त्रिगुणाः सार्धशतप
णा दंडा वेदितव्याः। शूद्रस्य ब्राह्मणाक्रोशे ताडनं जिह्वाछेदनं वा भवति। यथाह मनुः। शतं ब्राह्मण १२५
माक्रुश्य क्षत्रियो दंडमर्हति। वैश्योप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हतीति विट्शूद्रयोरपि क्षत्रियादनं

तरैकांतरयोस्तुल्यन्यायतया शतमध्यर्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यं। शूद्रस्य च वैश्याक्रो
शे शतं। आनुलोम्येन तु वर्णानां क्षत्रियविट्शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्तात्
शतपरिमितात्क्षत्रदंडोस्त्विति वर्णमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वा अवशिष्टं पंचाशत्पंचविंशत्यर्धत्रयोदश
पणात्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणो दंडनीयः। तदुक्तं मनुना। पंचाशद्ब्राह्मणो दंड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने। वैश्ये
स्यादर्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशको दम इति॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे चाक्रुष्टे यथाक्रमं पंचाशत्पंचविंशतिकौ
दमौ वैश्ये पंचविंशाक्रोशे पंचाशदित्यूहनीयं॥ ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरिति गौतमस्मरणात्
विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वत इतिमनुस्मरणात्॥ ॥ पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह। बाहु
ग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः। शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु। बाह्वादीनां प्रत्येकं
विनाशे वाचिके वाचा प्रतिपादिते तव बाहुं छिनद्मीत्येवंरूपे शत्यः शतपरिमितदंडो वेदितव्यः। पाद
नासादिषु आदिग्रहणात्स्फिगादिषु वाचिके विनाशे तदर्धिकस्तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तद्यस्यास्
त्यसौ तदर्धिकः पंचाशत्पणको दंडो वेदितव्यः॥ ॥ किंच॥ अशक्तस्तु वदन्नेवं दंडनीयः पणान्दश

मि० व्य० व०
२

श॥ तथाशक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु। यस्तु ज्वरादिना क्षीणशक्तिस्तव बाह्वाद्यंगं भंगं करोमीत्येवं श
पत्यसौ दशपणान्दंडनीयः। यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिं पूर्ववदाक्षिपत्यसौ पूर्वोक्ताद्दशपणादिदंडादुत्तर
काले तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दाप्यनीयः॥ ७ ॥ तीव्राक्रोशे दंडमाह। पतनीयकृते क्षेपे दंडो म
ध्यमसाहसः। उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं। पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे
मध्यमसाहसो दंडः। उपपातकसंबद्धे पुनर्गोघ्नस्त्वमसीत्येवमादिक्षेपे प्रथमसाहसं दंडनीयः॥ ७ ॥
किंच। त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः। मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः। त्रैविद्या वेद
त्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञां देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दंडः। ये तु नब्राह्मणमूर्धावसिक्तादिजातीनां पू
गाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दंडः। ग्रामदेशयोः प्रत्येकं माक्षेपे प्रथमसाहसो दंडो वेदित
व्यः॥ ७ ॥ इति वाक्पारुष्यनामविवादपदं॥ ७ ॥ ※ ॥ दंडपारुष्यं संप्रति प्रस्तूयते तत्स्वरूपं च नारदे
नोक्तं। परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः। भस्मादिभिश्चोपघातो दंडपारुष्यमुच्यते इति परगा
त्रेषु स्थावरजंगमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैराघातः पदाप्रावादिभिर्योभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पा १३६

दनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपंकपुरीषादिभिश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पाद
नं तदुभयं दंडपारुष्यं दंड्यतेऽनेनेति दंडो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरूपीकरणं जंगमादेर्दुःखस्य तद्दं
डपारुष्यं तस्य चावगोरणादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात्पुन
स्त्रैविध्यं तेनैवोक्तं। तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात्। अवगोरणनिःसंगपातन
क्षतदर्शनैः। हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात्। त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कंटकशोधने
इति। निःसंगपातनं निःशंकप्रहरणं त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा कृतानि दंडपारुष्य
णीयर्थः। तथा वाग्दंडपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य दंडो ना
वः किंतु पूज्य एव। तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दंडो गुरुः स्यात्। कलहे च बद्धवैरानुसंधातुरेव दंडो ना
क्षे। तथा [illegible] द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दंडः समः। तथा श्वपचादिभिरार्या
णामपराधे कृते सज्जना एव दंडदापनेऽधिकारिणः। तेषामशक्तौ तेनान्राज्ञा घात एवेदेव। नार्थदंडः स्त्रीया
दिष्वेवं पंचप्रकारा विधयस्तेनैवोक्ताः। विधिः पंचविधस्त्वुक्त एतयोरुभयोरपि। पारुष्ये सति संरंभादुत्प

नेकृष्टयोर्द्वयोः। समानयोरयः। क्षमातदंडमागोतिवर्त्तते। पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्। प
श्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः। द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः। स तयोर्दंडमाप्नोति
पूर्वो वा यदि वेतरः। पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः। विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयो
ः। श्वपाकपंडचंडालव्यंगेषु वधवृत्तिषु। हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च। मर्यादातिक्रमे सद्यो घा
त एवानुशासनं। यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते संतं जनं नृषु। स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः। मला ह्ये
ते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकं। अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदंडेन दंडयेदिति। एवंभूतदंडपारुष्य
निर्णयपूर्वकं चादंडप्रणयनस्य तत्स्वरूपसंदेहे निर्णयहेतुमाह। असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभि
श्चागमेन च। द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृताद्भयात्। यदा कश्चिद्रहस्यहमनेनाहत इति राज्ञे नि
वेदयति तदा चिह्नैर्युक्तिभिश्च व्रणगतैर्लिंगैर्युक्त्या कारणप्रयोजनपर्यालोचनया लोककथया आगमेन
च जनप्रवादेन च शास्त्राद्धि येन वा कूटचिह्नकृतसंभावनास्तयात्परीक्षा कार्या। ॥ एवं निश्चिते साधन १३१
विशेषेण दंडविशेषमाह। भस्मपंकरजःस्पर्शे दंडो दशपणः स्मृतः। अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्वि

गुणस्ततः। समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च। हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदंडनं। भस्मनापंके
नरेणुना वा यः परं स्पृशति असौ दशपणं दंड्यः। अमेध्यमिति अश्रुश्लेष्मनखकेशकर्णविट्दूषि
कामूत्रोच्छिष्टादिकं च गृह्यते। पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः। निष्ठ्यूतं मुखविनिःसारितं जलं तैः स्पर्शने द
शपणाद्द्विगुणो विंशतिपणो दंडो वेदितव्यः। पुरीषादिस्पर्शने तु नः कात्यायनेन विशेष उक्तः।
छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः। षड्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति। आद्यग्र
हणाद्वसास्रुक्मज्जा गृह्यंते। एवंभूतः पूर्वोक्तो दंडः सवर्णविषये द्रष्टव्यः। परनारीषु चावि
शेषेण तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाधिकेषु जनेषु पूर्वोक्ताद्दशपणाद्विंशतिपणाच्च दंडाद्द्विगुणो दंडो वे
दितव्यः। हीनेषु स्वापेक्षयान्यूनेषु अंत्यजादिषु पूर्वोक्तस्यार्द्धदमः पंचपणो दशपणश्च वेदितव्यः। मोह
श्चित्तवैकल्यं। मदः मद्यपानजन्योवस्थाविशेषः। आदिग्रहणाद्ग्रहावेशादिकं एतैर्युक्ते न भस्मा
दिस्पर्शने कृतेपि दंडो न कर्त्तव्यः। ॥ प्रातिलोम्यापराधे दंडमाह। विप्रपीडाकरं छेद्यमंगमब्राह्म
णस्य तु। उद्गूर्णे प्रथमो दंडः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः। ब्राह्मणानां पीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्य

मि० व्यव० २

दंडकस्य चरणादिकं तत्र चैतत्क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडाकुर्वतः शूद्रस्यांगच्छेदनमेव। येन केनचिदंगे
न हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः। छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनमिति द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्यां
गच्छेदविधानात्। वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणोऽयमेव दंडस्तुल्यन्यायत्वात्। उद्गूर्णे वधाद्यर्थमुद्यते
शस्त्रादिके प्रथमसाहसो वेदितव्यः। शूद्रस्य पुनरुद्गोरणेपि हस्तादिच्छेदनमेव पाणिमुद्यम्य दंडं वा
पाणिच्छेदनमर्हतीति मनुस्मरणात्। उद्गोरणार्थं शस्त्रादिस्पर्शनेन तत्तदर्द्धिकः प्रथमसाहसार्द्धदं
डो वेदितव्यः। भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादे द्विगुणत्रिगुणा दमा इति
वाक्पारुष्योक्तन्यायेन कल्प्याः। शूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव। अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः॥
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदमिति मनुस्मरणात्॥ ॥ एवं प्रातिलोम्यापवादे दंडमभिधायपु
नः सजातिमधिकृत्याह। उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ। परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसा
हसः। हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्गूर्णे यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दंडो वेदितव्यः। परस्परवधार्थं
शस्त्रे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दंडः॥ ॥ किंच॥ पादकेशांशुककरोल्लुंचनेषु पणान्दश १३८

पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः। पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा यो झटित्याकर्षय
ति सो दशपणं दंड्यः। पीडा चाकर्षश्चांशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मि
न्समुच्चिते शतं दंड्यः। एतदुक्तं भवति अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्याकृष्य यः पादेन घट्टयति तं
शतं पणान्दमयेदिति॥ ॥ किंच॥ शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः। द्वात्रिंशतं पणान्दं
ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः॥ यः पुनः शोणितं यथा न दृश्यते तथा मृदुताडनं काष्ठलोष्टादिभिः करोति
सौ द्वात्रिंशतं पणान्दंड्यः। यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणं चतुःषष्टि
पणान्दंडनीयः। चर्ममांसास्थिभेदे तु पुनः मनुना विशेषो दर्शितः। त्वग्भेदकः शतं दंड्यो लोहितस्य च द
र्शकः। मांसभेत्ता तु षण्णिकान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदक इति॥ ॥ करपाददंतभंगे छेदने कर्णनासयोः।
मध्यो दंडो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा। करपाददंतस्य प्रत्येकं भंगे कर्णनासस्य प्रत्येकं छेदने संरूढव्रण ८
स्योद्भेदने मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमसाहसो विज्ञेयः। अनुबंधादिना विषयस्य
साम्यमत्रापादनीयं॥ ॥ किंच॥ चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने। कंधराबाहुसक्थ्नां च भंगे म

मि॰ व्य॰ ७७
२

ध्यमसाहसः ॥ गमनभोजनाशननिरोधे नेत्रस्य च आदिग्रहणाज्जिह्वायाश्च प्रतिभेदने कंधराग्रीवा बाहू
प्रसिद्धः सक्थि ऊरू तेषां प्रत्येकं भंगे मध्यमसाहसो दंडः ॥ ४ ॥ अपि च ॥ एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ता
द्विगुणो दमः ॥ यदा पुनर्बहवो मिलिता एकस्यांगभंगादिकं कुर्वंति ॥ तदा यस्मिन्यस्मिन्नपराधे यो दं
ड उक्तस्तत्र तस्माद्द्विगुणो दंडः प्रत्येकं वेदितव्यः ॥ अपि च कूरवालेषां ॥ प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधे तस्यैव स
वर्णविषये निहतस्य दंडजालस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत् । वाक्पारुष्ये य एवोक्ताः
प्रतिलोमानुलोमतः ॥ स एव दंडपारुष्ये राज्ञा कार्यो यथाक्रममिति मनुस्मरणात् ॥ ४ ॥ कलहापहृतं
तत्तेन प्रत्यर्पणीयमपहृतं तद्व्याद्द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दंडो देयः ॥ ४ ॥ दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समु
त्थानजं व्ययं ॥ दाप्यो दंडं च यो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥ यो यस्य ताडनाद् दुःखमुत्पादयेत्स तस्य व्रण
रोपणौषधार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दद्यात् । समुत्थानं व्रणरोपणं यस्मिन्कलहे यो दंडस्तं च दद
द्यात् समुत्थानजं व्ययमात्रं ॥ ४ ॥ परगात्राभिद्रोहे दंडमुक्त्वानंतरं बहिरंगार्थनाशे दंडमाह ॥ अभिघाते
तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ॥ पणान्दाप्यः पंचदश विंशतिं तद्व्ययं तथा ॥ मुद्गरादिना कुड्यस्याभि

देयं दंडश्च द्विगु
णस्ततः कलहे
वर्धमाने यद्येन
हृतं द॰४

१३९

घाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रमं पंच पणा विंशतिपणाश्च दंडो वेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्य
स्यैते त्रयो दंडाः समुच्चिता ग्राह्याः पुनः कुड्यसंपादनार्थं च धनं स्वामिने दद्यात् ॥ ४ ॥ अपि च ॥ दुःखोत्पा
दगृहे द्रव्यं क्षिपन्प्राणहरं तथा । षोडशाद्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमं । परगृहे दुःखजननं कंट
कादिद्रव्यं प्रक्षिपन् षोडश पणान्दंड्यः प्राणहरं पुनर्विषभुजंगादिकं प्रक्षिपन्मध्यमसाहसं दंड्यः
॥ ४ ॥ पशुभिद्रोहे दंडमाह ॥ दुःखे च शोणितोत्पादे शाखांगच्छेदने तथा । दंडः क्षुद्रपशूनां द्विपणप्रभृ
ति क्रमात् । क्षुद्राणां पशूनामजाविहरिणप्रायाणां ताडनेन दुःखोत्पादनेऽसृक्स्रावणे शाखांगच्छेद
ने द्विपणप्रभृतिर्दंडः द्वौ पणौ यस्य दंडस्य स द्विपणः । द्विपणप्रभृतिरादिर्यस्य दंडगणस्यासौ द्विपणप्रभृ
तिः स च दंडगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवंरूपो न पुनर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुःपणः पंच
पण इति । कथमिति चेदुच्यते अपराधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदंडादुत्तरमुपरितनं दंडत्रितयमवगम्य
ते । तत्र चाश्रुतत्रित्वादिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसंपादनमिति
निरवद्यं ॥ ४ ॥ किंच ॥ लिंगस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः । ते
ने शाखाशब्देनात्र प्राणसंचाररहितं शृंगादिकं लक्ष्यते अंगानि करचरणप्रभृतीनि शाखा चांगं च शाखांगं तस्य छेदः ६

मि॰व्यव॰ २

षांक्षुद्रपशूनां लिंगछेदने मारणे च मध्यमसाहसो दंड। स्वामिने च मूल्यं दद्यात्। महापशूनां पुनर्गो
गजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्रावणादिनिमित्तेषु पूर्वोक्ताद्दंडाद्विगुणो दंडो
वेदितव्यः॥ ॥ स्थावराभिद्रोहे दंडमाह॥ प्ररोहिशाखिनां शाखास्कंधसर्वविदारणे॥ उपजीव्यद्रु
माणां च विंशतेर्द्विगुणो दम॥ प्ररोहा अंकुरास्तद्युक्ताः शाखाः प्ररोहिण्यो याश्छिन्नाः पुनरुप्ताः प्रति
कांडं प्ररोहंति ताः शाखा वटादीनां येषां ते प्ररोहिशाखाछेदने। यतो मूलशाखा निर्गच्छंति स स्कंध
स्तस्य छेदने समूलउच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणाद्दंडादारभ्य पूर्वदंडादुत्तरोत्तरो दंडो द्विगु
णः। एतदुक्तं भवति विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवं त्रयो दंडा यथाक्रमं शाखाछेद शी ५
नादिष्वपराधेषु भवंतीति॥ अप्ररोहिशाखिनामप्युपजीव्यमाणानामाम्रादीनां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु
पूर्वोक्ता एव दंडा। अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनरर्द्धं कल्प्यं॥ ॥ द्रुमविशेषेष्वाह। चैत्य
श्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये। जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते। चैत्यादिषु जाता १४०
नां वृक्षाणां शाखाछेदनादिषु पूर्वोक्ताद्दंडाद्द्विगुणः। विश्रुते च पिप्पलपलाशादिके द्विगुणो दंडः।

॥ ॥ गुल्मादीनप्याह॥ गुल्मगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीरुधां॥ पूर्वस्मृतादर्धदंडः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने
गुल्माः अनतिदीर्घनिविडलता मालत्यादयः। गुच्छा अवल्लीरूपा असरलप्रायाः कुरंटकादयः क्षुपाः
करवीरादयः सरलप्रायाः। लता दीर्घयायिन्यो द्राक्षातिमुक्तप्रभृतयः। प्रतानाः कांडप्ररोहरहिताः
सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः। ओषध्यः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः। वीरुधः छिन्ना अ
पयाविविधं प्ररोहंति गुडूचीप्रभृतयः। एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्त्तने छेदने पूर्वोक्तार्द्धदंडो वेदितव्य
ः॥ ※ ॥ इति दंडपारुष्यप्रकरणं॥ ॥ संप्रति साहसं नाम विवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदा
ह। सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतं। सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वावि
शेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसं। कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्यहरणाद्बलावष्टंभेन ह
रणादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। राजदंडजनाक्रोशौ चोल्लंघ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किंचिन्मा
रणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणं। अतः साधारणधनपरधन
योर्हरणस्यापि बलावष्टंभेन क्रियमाणत्वात्साहसमिति। नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतं। सह

मि॰ व्यव॰ साक्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सह इति बलमिहोच्यत इति तदिदं साहसं चौ
२ र्यवाग्दंडपारुष्यस्त्रीसंग्रहणेष्वासक्तमपि बलदर्पविशेषेणोपाधिनो भिद्यत इति दंडातिरेकार्थं पृथ
गभिधानं तस्य च दंडवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधायतल्लक्षणं तेनैव विवृतं
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्॥ फलमूलोदका
दीनां क्षेत्रोपकरणस्य च॥ भंगाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं॥ वासः पश्वन्नपानानां गृहोपकर
णस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनं। प्राणोपरोधि
यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसं। तस्य दंडक्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पंच
शतावरः। उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकने। तदंगच्छेद
इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसे इति वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः
॥छ॥ तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दंडमाह। तन्मूल्याद्द्विगुणो दंडो निह्नवे तु चतुर्गुणः। तस्याप
हर्त्तुर्यस्य मूल्यात्तद्द्विगुणो दंडः। यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्नुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दंडो १४१

भवति। एतस्मादेव विशेषदंडविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदंडविधानमपहारव्यतिरिक्तवि
षयं गम्यते॥छ॥ साहसिकस्य प्रयोजितारं प्रत्याह। यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमं। यश्चैव
मुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणं॥ यस्तु साहसं कुर्विति एवं वाचैव कारयत्यसौ साहसिकदंडाद्द्विगुणं
दंडं दाप्यः। यः पुनरहं तुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुर्वित्येवमुक्त्वा साहसं कारयति स चतुर्गुणं दंडं दाप्यो उ
बंधातिशयात्॥छ॥ साहसिकविशेषं प्रत्याह॥ अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्याप्रहारदः॥ संदिष्टस्या
प्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्॥ सामंतकुलिकादीनामपकारस्य कारकः। पंचाशत्पणिको दंड एषामि
ति विनिश्चयः॥ अर्घ्यस्यार्घार्हस्याचार्यादेराक्षेपमाज्ञातिक्रमं च यः करोति यश्च भ्रातृभार्यां ताडय
ति॥ तथा संदिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्थस्याप्रदाता यश्च मुद्रितं गृहमुद्घाटयति। तथा स्वगृहक्षेत्रादिसं
सक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां आदिग्रहणात्स्वग्रामस्वदेशीयानां च यो
ऽपकर्त्ता ते सर्वे पंचाशत्पणपरिमितेन दंडेन दंडनीयाः॥छ॥ किंच॥ स्वच्छंदविधवागामी विक्रुष्टे ना
भिधावति॥ अकारणे च विक्रोष्टा चंडालश्चोत्तमान् स्पृशन्॥ शूद्रः प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत्। वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्। साधारणस्यापलापी
दासीगर्भविनाशकृत्। पितापुत्रस्वसृभ्रातृदंपत्याचार्यशिष्यकाः। एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदंडभा।
क। नियोगविनाथः स्वेछया विधवां गच्छति। चौरादिभयाकुलैर्विकृष्टे शक्तोपि नाभिधावति। यश्चेष्ट
थाक्रोशं करोति। यश्चचांडालो ब्राह्मणादीन्स्पृशति। यश्च शूद्रः प्रव्रजितान्दिगंबरादीन्दैवे पित्र्ये च
कर्मणि भोजयति। यश्चायुक्तं [illegible] कं मातरं गृहीष्यामीत्येवं शपथं करोति तथाऽयोग्य एव
शूद्रादिर्योग्यकर्माध्ययनादि करोति वृषो बलीवर्दः क्षुद्रपशवोऽजादयस्तेषां पुंस्त्वस्य प्रजनन
शक्तेर्विनाशकः। वृक्षक्षुद्रपशूनामिति द्विपाठे हिंस्याद्यौषधप्रयोगेण वृक्षादेः फलपुष्पानां पातयि
ता साधारणद्रव्यस्य वंचकः। दासीगर्भस्य पातयिता च पित्रादयोऽपतिता एव संतोऽन्योन्यं त्यजंतस्ते सर्वे
प्रत्येकं पणशतं दंडार्हा भवंति। ॥ इति साहसप्रकरणं ॥ साहसप्रसंगात्सदृशापराधेषु नेजका
दीनां दंडमाह। वसानस्त्रीन्पणान्दंड्यो नेजकस्तु परांशुकं। विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्द १४२
श। नेजको वस्त्रस्य धावकः स यदि निर्णेजनार्थं समर्पितानि वासांसि स्वयमाछादयति तदासौ पणत्र

यं दंड्यः। यः पुनस्तानि विक्रीणीते अवक्रयं वा एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दीयते मह्यमेतावद्धनं देय
मित्येवं भाटकं योददाति आधित्वं वा नयति स्वसुहृद्भ्यो वा याचितं योददाति सोप्रत्यपराधं दशपणान्दं
डनीयः। तानि च वस्त्राणि श्लक्ष्णशाल्मलीफलकेषु क्षालनीयानि न पाषाणे न च व्यत्यसनीयानि न च स्वगृहे
वासयितव्यानीतरथा दंड्यः। शाल्मले फलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासांसि नेजकः। न च वासांसि वासोभिर्नि
र्हरेन्न च वासयेदिति मनुस्मरणात्। यदा पुनस्तानि प्रमादान्नाशयति। तदा नारदोक्तं द्रष्टव्यं मूल्याष्ट
भागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः। द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेर्धमेव च। अर्धक्षयात्तु परतः पा।
दांशापचयः क्रमात्। यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षय इति अष्टपणक्रीतस्य सकृद्धौतस्य १५
स्य नाशितस्याष्टमभागोनं पणं सप्तपणान्मूल्यं देयं द्विर्धौतस्य पादोनं पणद्वयोत्रिर्धौतस्य पुनस्तृतीयांश
न्यूनं चतुर्धौतस्यार्धं पणचतुष्टयं देयं। ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टमूल्यं पादापचयेन देयं। या
वत्क्षीणदशं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येछातो मूल्यदानकल्पनं। ॥ पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः।
अंतरश्च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः। पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमंगीकरोति न पुनः कलहे

निवारयत्यसौ पणत्रयं दंड्यः ॥ यश्च तयोः सपणे विवादे पणदानेन लिप्सुर्न वध्यसौ च कारानयोर्यश्च
कलहं वर्धयति सोपि त्रिपणाद् द्विगुणं चतुर्विंशतिपणान् दंडनीयः। दंप्याद्विषयमेवं दंडोऽनुस
रणीयः ॥ ॥ तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमं ॥ तु
लातोलनदंडः शासनं पूर्वोक्तं मानं प्रस्थद्रोणादि नाणकं मुद्राचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि एतेषां यः
कूटकृत् देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथात्वेन न्यूनमाधिक्यं वा द्रम्मादेर्व्यावहारिकमुद्रितत्वं वा ताम्र र
दिगर्भत्वं वा करोति। यश्चैतैः कूटैः जानन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दंडनीयौ
॥ ॥ नाणकपरीक्षिणं प्रत्याह। अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकं। स नाणकपरीक्षी तु
दाप्य उत्तमसाहसं। यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगर्भमेव द्रव्यादिकं सम्यगिति ब्रूते सम्यंचं वा कू
टमिति असावुत्तमसाहसं दंड्यः ॥ ॥ चिकित्सकं प्रत्याह। भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यक्षु प्र
थमं दमं। मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमं। यः पुनर्भिषङ्मिथ्यायुर्वेदानभिज्ञ एव जीव
नार्थं चिकित्सितज्ञोऽस्मीति तिर्यग्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामाचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्य

मूल्य

मोत्तमसाहसान् दंडनीयः। तत्रापि तिर्यगादिषु विशेषेण मानुषेषु वर्णविशेषेण राजपुरुषेषु वर्ण
विशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण च दंडस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः ॥ ॥ अबध्यं यश्च बध्नाति ब
द्धं यश्च प्रमुंचति। अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमं। यः पुनर्ब[illegible]नीयमनपराधिनं राजाज्ञया वि
ना बध्नाति। यश्च बद्धं व्यवहारार्थमाहूतमनिस्तीर्णव्यवहारं स्वेच्छया मुंचत्यसावुत्तमसाहसं दाप्यः ॥ ॥
मानेन तुलया वापि योंऽशमष्टमकं हरेत्। दंडं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितं। यः पुनर्वणिक् व्री
हिकार्पासादेः पण्यस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परहरत्यसौ पणानां द्विशतं दंड
नीयः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य वृद्धौ हानौ च दंडस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये ॥ ॥ भेषजस्नेहलवणगंध
धान्यगुडादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश। भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः गं
धद्रव्यमुशीरादिः। आदिशब्दाद्धिंगुमरिचादिः। एतेषु सारद्रव्येषु विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडश प
णो दंडः ॥ ॥ किंच। मृच्चर्ममणिसूत्रायः काष्ठवल्कलवाससां। अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो द
मः। न विद्यते विक्रयस्य जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके तदजाति तस्मिन्नजातिकरणे विक्रयार्थं गंधवर्ण र

मि॰ व्यव॰
२

सातरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादनेन यथा मल्लिकामोदसंचारणेन मल्लिकायां सुगं
धामलकमिति। मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादनेन व्याघ्रचर्मेति। स्फटिकमणौ वर्णांतरकरणेन पद्म
रागइति। कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति। कालायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमि
ति। बिल्वकाष्ठे चंदनामोदसंचारणेन चंदनमिति। कंकोले वेगाख्यलवंगमिति। कार्पासिके वा
ससि गुणोत्कर्षाधानेन कौशेयमिति। विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मूल्यार्धादेः पण्यस्याष्टगुणो दंडो
वेदितव्यः॥ २॥ समुद्गपरिवर्त्तं च सारभांडं च कृत्रिमं। आधानं विक्रयं वापि नयतो दंडकल्पना।
भिन्ने पणे तु पंचाशत्पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दंडो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्। मुद्गं पिधानं समुद्गे
न सह वर्त्तत इति समुद्गकरंडकं। परिवर्त्तनं व्यत्यासः। योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करंडकं दर्शयि
त्वा हस्तलाघवेनान्यदेव स्फटिकानां पूर्णं करंडकं समर्पयति। यश्च सारभांडं कस्तूरिकादिकं कृ
त्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति। तस्य दंडकल्पना वेदितव्या। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते प १४४
णे भिन्ने न्यूने न्यूनपणमूल्ये इति यावत्। तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पंचाशत्पणो दंडः। पणमूल्ये

द्धौ दंडवृद्धिरूह्या॥ २॥ वणिजः प्रत्याह॥ संभूयाकुर्वतामर्घसबा
धं कारुशिल्पिनां॥ अर्घस्य ह्रासं वृ॰ १ श्लो॰ ३

पुनः शतं द्विपणमूल्ये द्विशतो दंड इत्येवं मूल्यवृद्धौ वृद्धिं वा जानतो दंड उत्तमः। राज्ञा निरूपितार्घस्य
ह्रासं वृद्धिं वा जानंतोपि वणिजः संभूय मिलित्वा कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां
सबाधं पीडाकरमर्घांतरं आसज्जेयातां कुर्वंतः पणसहस्रं दंडनीयाः॥ ३॥ किंच॥ संभूय वणिजां
पण्यमनर्घेणोपरुंधतां। विक्रीणतां वा विहितो दंड उत्तमसाहसः। ये पुनर्वणिजो मिलित्वा दे
शांतरागतं पण्यमनर्घेण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुंधंति॥ महार्घेण वा विक्रीणंते तेषामुत्तम
साहसो दंडो विहितो मन्वादिभिः॥ ४॥ केन पुनरर्घेण वर्त्तितव्यमित्यत आह। राजनि स्थाप्यते योऽर्घः
प्रत्यहं तेन विक्रयः। क्रयो वा निस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत्स्मृतः। राजनि सन्निहिते सति यस्तेना
र्घः स्थाप्यते तेनार्घेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा कार्यः। निर्गतः स्रवो निःस्रवो ऽवशेषस्तस्माद्राज
निरूपितार्घाद्यो निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छंदपरिकल्पितात्। मनुनार्घक
रणे विशेषो दर्शितः। पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा गते। कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृप इति
॥ ५॥ किंच॥ स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पंचकं। दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रय॥

स्वदेशजातं पण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते स पंचकं शतं । पणशते पणपंचकं लाभं गृह्णीयात् । परदे
शात्तु नः पण्ये शतपणमूल्ये दश पणान् लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः संपद्य
ते । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । एवं च यथार्घे निरूपिते पण
शते पणशते पंच पणो लाभो नान्यत्र वर्तितव्येत्यर्घो राज्ञा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः । ब । पारदेश्यपण्येऽर्घ
निरूपणप्रकारमाह । पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यस[मुद्भ]वं । अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रे
तुरेव च । देशान्तरागमने पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनसोढव्यद्रव्यशुल्कादिस्थाने भृत्याद्यनुपद्यु
कोऽर्घस्तावत्समर्घपरिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पणशते दश पणो लाभः संपद्य
ते तथा क्रेतृविक्रेत्रोरनुग्रहकृत्कार्योऽर्घो राज्ञा स्थापनीयः । ब । प्रासंगिकं परिसमाप्याधुना वि
क्रीयासंप्रदानं प्रक्रमते तत्स्वरूपं नारदेनाभिहितं । विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते । वि
क्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यत इति । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य चराचरत्वभेदेन द्वैविध्यमभिधाय १४५
पुनः षड्विधत्वं तेनैव प्रपंचयाह । लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जंगमं स्थावरं तथा । षड्विधस्तस्य तु बु

तुलितसुवर्णादि ।

धैर्दानादानविधिक्रमः । गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रियेति । गणितं क्रमुकफलादि । मेयं
शाल्यादि । क्रियया वाहदोहादिरूपया उपलक्षितं अश्वमहिष्यादि । रूपतः पण्यांगनादि । श्रिया दी
प्यासरकतपद्मरागादीत्येतत्षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रयच्छतो दंडमाह । गृहीतमूल्यं यः पण्यं
क्रेतुर्नैव प्रयच्छति । सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्लाभं वा दिगागते । गृहीतमूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृ
हीतमूल्यं । तद्यदि विक्रेता प्रार्थ्यमानाय स्वदेशवणिङ्क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि क्रयका
लेऽबहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव लभ्यते । तदाऽर्घह्रासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्थाव
रजंगमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं वि क्रेत्रा दापनीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः क्रेता पण्यस्योद
यो नास्ति । किंतु क्रयकाले यावदेव यन्मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव । तदा तत्पण्यमा
दाय तस्मिन् देशे विक्रीणतस्तस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादि प्रतिपादितवृद्धि
रूपोदयेन वा सहितं क्रेतुर्वांछावशाद्दापनीयः । यथाह नारदः । अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्य
मावहेत् । स्थानिनामेष नियमो दिग्लाभं दिग्विचारिणामिति । यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनताभावेऽस्त

मि॰ व्यव॰
२

दातस्मिन्पण्ये वस्त्रगृहादिके यदुपभोगस्तदाच्छादनसुखनिवसनादिरूपो विक्रेतुस्तत्सहितं पण्यमसौ
दाप्यः। यथाह नारदः। विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्न प्रयच्छति। स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जंगमस्य क्रि
याफलमिति विक्रेतुर्भोगः क्षय उच्यते। क्रेतृसंबंधित्वेन हीयमानत्वान्न पुनः कुड्यपातसस्यघ १
तादिरूपः। तस्य तदुपद्रवेनैव पण्यं दस्युनापह्रियेत वा। विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छत इ
त्युक्तत्वात्। यदा त्वसौ क्रेता देशांतरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशांतरे विक्री
णतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापयितव्यः। अयं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽ
नुशयाभावे द्रष्टव्यः। सति त्वनुशये क्रीत्वा विक्रीय किंचिदित्यादि मनूक्तं वेदितव्यम्॥ ब॥ किंच॥
विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णति। हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्। यदा पुनर्जा
तानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यमन्यत्र विक्रेयं। यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमा १
नं क्रेता न गृह्णाति। तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत्। पण्याग्रहणरू
पेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात्॥ छ॥ अपि च॥ राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेवा

सौ याचितस्याप्रयच्छतः। यदा पुनः विक्रेता क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं क्रेत्रे न समर्पयत्यजातानु
शयोऽपि राजदैविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरेवातोऽन्यदुष्टं पण्यं विनष्टं सदुष्टं।
क्रेत्रे देयं। अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं चादुष्टवद्यदि। विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्। यः पु
नर्विनैवानुशयमन्यहस्ते विक्रीतं पुनरन्यहस्ते विक्रीणीते। सदोषं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणी
ते। तदा तत्पण्यमूल्याद्द्विगुणो दमो वेदितव्यः। नारदेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः। अन्यहस्ते तु विक्रीय
योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति। द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रय
च्छति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव चेति। सर्वश्चायं विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः। अदत्तमू
ल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये क्रेतृविक्रेत्रोर्नियमकारिणः समयादृते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न दोषः। य
थाह नारदः। दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः। अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रय इ
ति॥ ब॥ विक्रीयानुशयो निरूपितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक्प्रपंचितमधुनोभयसाधारणं धर्म
माह॥ क्षयं वृद्धिं च वणिजां पण्यानामविजानता। क्रीत्वानानुशयः कार्यः कुर्वन्षड्भागदंडभाक्। परी

मि० व्य० २ द्विकक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतोऽर्घस्तोकं हानिमपश्यता क्रेत्रानुशयो न का
र्यः विक्रेत्रा च महार्घनिबंधनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यं । हानिक्षयपरिज्ञाने तु तः क्रेतृवि
क्रेत्रोरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । अनुशयकालावधिश्च नारदेनोक्तः । क्रीत्वा मूल्येन
यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतं । द्वितीयेह्नि दद्यत् क्रेता मूल्य
त्रिंशांशमावहेत् । द्विगुणं तु तृतीयेऽहनि परतः क्रेतुरेव तदिति । अपरीक्षितक्रयविषये तु नः पण्यवैगुण्य
निबंधनादनुशयावधिर्दशैकपंचसप्ताहेत्यादिना दर्शित एव । तदनया वाचोयुक्त्या हानिक्षयपरि
ज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरीक्षाविधिबलात्पण्यदोषाणां मतः पण्यदोषतः क्ष
क्षिक्षयकारणविनयात्तादेऽनुशयकालाभ्यंतरेपि यद्यनुशयं करोति । तदा पणषड्भागं दंडनीयः
अनुशयकारणसद्भावेप्यनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोयमेव दंडः । उपभोगेनापि नश्वरेषु हि
राद्यर्थं चानुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोयमनुक्तो दंडोऽन्वेष्यः । परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दा १४७
पयेत् । आददानो ददच्चैव राज्ञा दंड्यः शतानि षडिति ॥ छ ॥ इति श्री विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणं

॥ छ ॥ ॥ संभूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधत्ते । समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वतां । ला
भालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदाकृतौ । सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवंरूपा संप्रतिपत्तिः
समयस्तेन ये वणिक्नटनर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सया प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते । तेषां लाभालाभावुप
चयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावद्दत्तं पण्यद्रव्यमाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणास्य भागः । यद्वा प्रधानगुणभा
वपर्यालोचनयाऽस्य भागद्वयमस्यैको भाग इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा संप्रतिपन्नौ वेदितव्यौ
॥ छ ॥ किंच ॥ प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितं । स तद्दद्याद्विप्लवाच्च रक्षिताद्दशमांशभाक् । तेषां सं
भूय प्रचरतां मध्ये यत्पण्यमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितं अनादिष्टमननुज्ञा
तं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादात् प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषां म
ध्ये चौरराजादिकृताद्विप्लवान्नाशनात्पण्यं पालयति । स तस्माद्रक्षितात्पण्याद्दशममंशं लभते ॥ छ ॥ अर्घप्रक्षे
पणाद्विंशं भागं शुल्कं नृपो हरेत् । व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत् । इयत्पण्यस्य इयन्मूल्यमि
त्यर्थः । तस्य प्रक्षेपणात्कृतोऽभिरूपणाद्धेतोरस्मै मूल्याद्विंशतितममंशं शुल्कं कार्यं गृह्णीयात् । यत्तु न

मि० व्यव०
२

व्यासिद्धमन्यत्रनविक्रेयमितिराज्ञाप्रतिषिद्धं।यच्चराज्ञोयोग्यंमाणिक्यादिप्रतिषिद्धमपितद्राज्ञेनिवेद्यलाभलो
भेनविक्रीतंचेद्राज्ञगामिमूल्यदाननिरपेक्षंतत्सर्वंराजापहरेदित्यर्थः॥छ॥मिथ्यावदन्परीमाणंशुल्कस्था
नादपासरन्।दाप्यस्त्वष्टगुणंयश्चसव्याजक्रयविक्रयी।यस्तुवणिक्शुल्कवंचनार्थंपण्यपरिमाणंनिह्नु
ते।शुल्कग्रहणस्थानाद्वाऽपसरति।यश्चसंदेहस्यवेद्यैवंविवादस्य।हीनूतंपण्यंक्रीणातिविक्रीणीतेवा
तेसर्वेपण्यादष्टगुणंदंडनीयाः॥छ॥अपिच॥तरिकःस्थलजंशुल्कंगृह्णन्दाप्यःपणान्दश।ब्राह्मण
प्रातिवेश्यानामेतदेवाऽनिमंत्रणे।शुल्कंहिद्विविधंस्थलजंजलजंच।तत्रस्थलजमर्घप्रक्षेपणाद्विंशं
७५ भागंशुल्कंनृपोहरेदित्युक्तं।जलजंतुमानवेनहितंपणंयानंतरेदाप्यःपौरुषोऽर्द्धपणंतरे।पादंपशुश्च
योषिच्चपादार्द्धंरिक्तकःपुमान्॥भांडपूर्णानियानानितार्यंदाप्यानिसारतः।रिक्तभांडानियत्किंचित्पुमांस
श्चापरिच्छदाइतिशुल्कद्वयेऽप्यपरोविशेषः।नभिन्नकार्षापणमस्तिशुल्कंनशिल्पवृत्तौनशिशौनदूते।न
भैक्ष्यलब्धेनहृतावशेषेनश्रोत्रियेप्रव्रजितेनयज्ञे।इति।तीर्यतेऽनेनेतितरः।नावादि।तज्जन्यशुल्केधिकृ १४८
तस्तरिकःसयदास्थलोद्भवंशुल्कंगृह्णाति।तदादशपणान्दंडनीयः।वेश्मोवेश्मप्रतिवेशाइतिस्ववे

श्मानिपुरवंस्ववेश्मपार्श्वस्थंवोच्यते।तत्रभवाःप्रातिवेश्याब्राह्मणाश्चतेप्रातिवेश्याश्चब्राह्मणप्रातिवेश्या
स्तेषांश्रुतवृत्तसंपन्नानांश्राद्धादिषुविनैवसत्यनिमंत्रणेएतदेवदशपणात्मकंदंडनंवेदितव्यं॥छ॥
देशांतरमृतवणिग्द्रव्यंप्रत्याह।देशांतरगतेप्रेतेद्रव्यंदायादबांधवाः।ज्ञातयोवाहरेयुस्तदागता
स्तैर्विनानृपः।यदासंभूयकारिणांमध्येयःकश्चिद्देशांतरंगतोमृतस्तदातदीयमंशंदायादाःपुत्रा
द्यपत्यवर्गः।बांधवामातृपक्षामातुलाद्याः।ज्ञातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताःसपिंडावाआगता।संभूयव्य
वहारिणोयेदेशांतरादागतास्तेवागृह्णीयुस्तैर्विनादायादाद्यभावेराजागृह्णीयात्।वाशब्देनचदा
यादानांचैकमधिकारंदर्शयति।पौर्वापर्यनियमस्त्वपत्नीदुहितरश्चेत्यादिप्रतिपादितएवात्रापिविज्ञे
यः।शिष्टसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधोवणिक्प्रसिद्धवचनप्रयोजनं।वणिजामपिमध्येयःपिंडदा
नरूदानादिसमर्थःसगृह्णीयात्।सामर्थ्याविशेषेपुनःसर्वेवणिजःसंसृष्टिनोविभज्यगृह्णीयु
स्तेषामप्यभावेदशवर्षंदायाद्यागमनंप्रतीक्ष्यानागतेषुस्वयमेवराजागृह्णीयात्।तदिदंनारदेनस्प
ष्टमुक्तं।एकस्यचेत्स्यान्मरणंदायादोऽस्यतदाप्नुयात्।अन्येवासतिदायादेशक्ताश्चेत्सर्वएवते।तस्मा

वेत्तु गुप्तं तत्कारयेद्दशवत्सरान्। अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः। राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो न ही
यत इति॥ किंच॥ जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत्॥ जिह्मो वंचकस्तं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभ
माक्षिप्य त्यजेयुर्बहिः कुर्युः। यश्च संभूयकारिणां मध्येऽशक्तः प्रत्यवेक्षणादिकं कर्तुमसमर्थोऽसावन्येन
स्वकर्मभारवाहनं तद्दायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत्॥ छ॥ प्रागुपदिष्टं वणिग्धर्ममृत्विगादिष्वतिदि
शति। अनेन विधिनाख्याता ऋत्विक्कर्षककर्मिणां। अनेन लाभालाभोदयव्ययादिवणिग्ध
र्मकथनेन ऋत्विजां होत्रादीनां कर्षीवलानां नटनर्तकतक्षादीनां च शिल्पिकर्मोपजीविनां विधिवर्त्तन
प्रकार आख्यातः तत्र च ऋत्विजां धनविभागे विभागे विशेषो मनुना दर्शितः। सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धे
नार्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन इति। अस्यायमर्थः। ज्योतिष्टोमे नवशतेन दीक्षयं
तीति वचने नगवां शतमृत्विगामतिरूपे दक्षिणाकार्ये विनिर्युक्तं ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडश तत्र
कस्य कियानंश इत्यपेक्षायामिदमुच्यते। सर्वेषां होत्रादीनां षोडशर्त्विजां मध्ये ये मुख्याश्चत्वारो हो
त्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारस्ते शतस्यार्धिनः। सर्वेषां भागपरिहरणोपपत्तिवशायाताष्टाचत्वारिंशद्गवार्द्धे

नार्धभाजः। अपरे मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्धेन तस्य मुख्यांशार्धेन च
तुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः। ये तु न स्तृतीयिनोऽच्छावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्त्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यां
शस्य षोडशगोरूपतृतीयांशेन तृतीयांशभाजः। ये तु पादिनो ग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृपोतृसुब्रह्मण्या
स्ते मुख्यभागस्य चतुर्थांशो द्वादशगोरूपस्तद्भाजः। ननु कथमयमंशनियमो घटते न तावदत्र
समयो नापि वचनं यद्वशाद्भागनियमः स्यादतः समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन सर्वेषां समांशभा
क्त्वं कर्मानुरूपेण वांशभाक्त्वमिति युक्तं। तत्रोच्यते। ज्योतिष्टोमप्रकृतिके द्वादशाहेऽर्धिनस्तदर्धि
नस्तृतीयिनः पादिन इति सिद्धवदनुवादो न घटते। यदि तत्प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे तृतीयचतु
र्थांशभाक्त्वमेव वरुणादीनां न स्यात् नो चेद्दिकार्धिकत्वमिति समाख्यावलात्प्रागुक्तांशनियमोऽविक
ल्प्यत इति निरवद्यं॥ छ॥ ※॥ इति संभूयसमुत्थानं नाम प्रकरणं॥ छ॥ ※॥ छ॥ इदानीं स्तेयं प्रस्तूय
ते तत्स्वरूपं च मनुना निर्दिष्टं। स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतं। निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृ
त्वाऽपह्नूयते च यदिति। अन्वयवत्सद्रव्यदिति। अन्वयवत् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षं प्रस

मि०व्य०व०
२

तब लावहं तेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तत्साहसं। स्तेयं तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्या
द्यसमक्षं वंचयित्वा यत्परधनग्रहणं तदुच्यते। यच्च साध्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति निह्नु
ते तदपि स्तेयं। नारदेनाप्युक्तं। उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणं। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयं।
माहुर्मनीषिण इति। तत्र तस्करग्रहणपूर्वकत्वाद्दंडनस्य ग्रहणस्य च ज्ञानपूर्वकत्वात् ज्ञानोपा
यं तावदाह। ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा। पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः। यश्चौ
रोयमिति जनैर्विख्याप्यतेऽसौ ग्राहकै राजपुरुषस्थानपालप्रभृतिभिर्ग्रहीतव्यः। लोप्त्रेणापहृतभा
ण्डनादिना वा चौर्यचिह्नेन। पादादेशाद्वा तस्य चौरपादानुसरणेन वा ग्राह्यः। यश्च पूर्वकर्मापराधी प्र
ख्यातचौर्यः। अशुद्धोऽप्रज्ञातो वा संस्थानं यस्य सा अशुद्धवासकः सोपि ग्राह्यः॥ ७॥ किंच। अन्येपि
पशंकया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवैः। द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः। परद्रव्यगृहाणां च
पृच्छका गूढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः। न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किंत्वन्येपि वक्ष्यमा १५०
णैर्लिंगैः शंकया ग्राह्याः। जातिनिह्नवेन। नाहं शूद्र इत्येवंरूपेण। नामनिह्नवेन नाहं देवदत्त इत्येवंरूपेण

आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः। द्यूतपण्यांगनामद्यपानादिष्वतिप्रसक्ताः स्त
था कुतस्त्योसि त्वमिति चौरग्राहिभिः पृष्टो यदि शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति तर्हि असावपि ग्राह्यः। न केव
चनात् स्वच्छिन्नललाटादीनां ग्रहणं। तथा ये निष्कारणं किमयं परस्य धनं किं वास्य गृहमिति पृच्छंति। वेषांतर
धारणेनात्मानं गूहयित्वा ये चायाभावेधिकव्ययकारिणः। ये वा विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रभिन्नभाज
नादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्रयिकास्ते सर्वे चौर्यसंभावनया ग्राह्याः। एवं नानाविधचौर्यलिं
गानुरूपान् गृहीत्वा एते चोराः किं वा साधव इति सम्यक् परीक्षेत। न तु न लिंगदर्शनमात्रेण चौर्य
निर्णयं कुर्यात्। अचौर्यस्यापि लोप्त्रादिचौर्यलिंगसंबंधसंभवात्। यथाह नारदः। अन्यहस्तात्
त्परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि। चौरेण वा परिक्षिप्तं लोप्त्रं यत्नात् परीक्षयेत्। तथा असत्याः सत्य
संकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः। दृश्यंते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति॥ ८॥ एवं
चौर्यशंकया गृहीतेनात्मा संशोधनीय इत्याह। गृहीतः शंकया चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत्
दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदंडेन दंडयेत्। यदि चौर्यशंकया गृहीतस्तस्य हरणार्थमात्मानं न शोध

चरंति ये

यति। तर्हि वक्ष्यमाणधनदापनवधादिदंडशास्त्रवैदतो मानुषेण तदभावे दिव्येन वात्मा शोधनीयः। न
नु नाहं चौर इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं संभवति। तस्याभावरूपत्वात्। उच्यते। दिव्यस्य तावद्भावा
भावगोचरत्वं रूप्याचान्यतरः। ऊर्ध्वादिष्वत्र प्रतिपादितं। मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षात्तु मिथ्योत्तरे
न संभवति तथापि कारणसंसृष्टभावरूपमिथ्याकारणे साधनमुखेनाभावमपि गोचरयत्येव
यथा नाशापहारकालेऽहं देशांतरस्थ इत्यभियुक्तेनाभिहिते चौर्याभावस्याप्यर्थासिद्धेः। शुद्धिर्न
वध्येव॥ छ॥ चोरदंडमाह। चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः। यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्नि
रूपेण वा निश्चितचौर्यः स्वामिने यदहृतं धनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्वधै
घातयेत्। एतच्चोत्तमसाहसदंडप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयं। न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यम
द्रव्यापहारविषयं। साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दंडो मनीषिभिः। स एव दंडः स्तेयेपि द्रव्येषु त्रिष्वनु
क्रमादिति नारदवचनेन वधरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात्। यस्तु न १५१
ईष्टमनुवचनं। अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषां मलात्मकं। अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदंडयेदिति

तदपि महापहारविषयं॥ छ॥ चौरविशेषे पवादमाह। सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासये
त्॥ ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यपराधे न घातयेदपि तु ललाटे कृत्वा स्वदेशान्निष्कासयेत्। अंकनं च स्व
पराधाकारं कार्यं। तथाच मनुः। गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्म
हण्यशिराः पुमानिति। एतच्च दंडोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतो द्रष्टव्यं। यथाह मनुः। प्रायश्चि
त्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णा यथोदितं। नांक्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसमिति॥ छ॥ चौरादर्श
नेऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह। घातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते। विवीतभर्तुस्तु पथि चौरो
द्धर्तुरवीतके। यदि ग्राममध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते। तदा ग्रामपतेरेव चौ
रापेक्षा दोषः। स तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽर्पयेत्। तदशक्तो हृतं धनं धनिने दद्याद्य
दि चौरपदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति। दर्शिते तु न तस्य पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वा
अर्पयेत्। तथाच नारदः। गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः। ग्राह्यो दाप्योऽथवा शेषं पदं य
दि न निर्गतं। निर्गते पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र पातितं। सामंतान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापय।

येदिति। विवीतेत्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः॥ ॥ यदा च क्षेत्रे वृत्ते न वृत्ते विवीतके वा विवीताद
न्यत्र देशे तदा चौरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः॥ ॥ किंच। स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा
यत्र गच्छति। पंचग्रामी बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथवा पुनः। यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः समीपपर्यंतक्षे
त्रे मोषादिकं वृत्तं तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः। यदि ग्रामाद्बहिश्चौरपदं न निर्गमितं तेन तु यत्र ग्रामा
दिके चौरपदं प्रविशति स एव चौरार्पणादिकं कुर्यात्। यदा चानेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे
घातितो मुषितो वा चौरपदं च जनसंमर्दादिना नष्टं तदा पंचानां ग्रामाणां समाहारः। पंचग्रामी। दश
ग्रामसमाहारो वा दद्यात्। विकल्पवचनं तु यथा तत्रासन्नापहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येव
मर्थं यदा चान्यतो पहृतं धनं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव राज्ञा दद्यात्। चोरहृतमवहृ
त्य यथास्थानं गमयेत् स्वकोशाद्वा दद्यादिति गौतमस्मरणात्। मुषितामुषितसंदेहे मानुषेण दिव्ये
न वा निर्णयः कार्यः। यदि तस्मिन्दाप्यमाने न वेन्मोषे तु संशयः। मुषितः शपथं दाप्यो बंधुभिर्वापि साध १५२
येदिति ह मनुस्मरणात्॥ ॥ अपराधविशेषेण दंडविशेषमाह॥ बंदिग्राहांस्तथा वाजिकुंजरा

णां च हारिणः। प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान्। बंदिग्राहादीन् बलावष्टंभेन यातकान्नरान्
शूलानारोपयेत्। अयं च वधप्रकारविशेषोपदेशः। अश्वागारायुधागारदेवतागारभेदकान्। हस्त्यश्वरथ
हर्तृंश्च हन्यादेवाविचारयन्निति मनुस्मरणात्॥ ॥ किंच॥ उत्क्षेपकग्रंथिभेदौ करसंदंशहीनकौ। का
र्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ। वस्त्राद्युत्क्षिप्य यो ऽपहरतीत्युत्क्षेपकः। वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकं
विस्रंस्योत्कृत्य वा यो ऽपहरति स ग्रंथिभेदः। तौ यथाक्रमं करेण संदंशसदृशेन तर्जन्यंगुष्ठेन च हीनौ का
र्यौ द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तत्र तदेकं च करपादैकहीनकौ कार्यौ। उत्क्षेपग्रंथि
भेदयोरेकमेकं करपादं च छिंद्यादित्यर्थः। एतदुत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयं। तदंगछेदन
[illegible] दंडस्तूत्तमसाहस इति नारदवचनात्। तृतीयापराधे तु वध एव। तथा च मनुः। अंगुलीर्ग्रंथिभे
दस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति। इति। जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनु
सारतो दंडः कल्पनीयः॥ ॥ जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदेशकालादीनां
दंडगुरुलघुभावकारणानामानंत्यात्तत्तज्जातिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः। सामान्येन दंडकल्पनोपायमाह॥

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः। देशकालवयःशक्ति संचिंत्यं दंडकर्मणि। क्षुद्राणां मध्यमानामुत्तमा
नां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्यानुसारतो दंडः कल्पनीयः। क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपं च नारदेनोक्तं। मृद्भांडास
नखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत्। शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतं। वासः कौशेयवर्ज्यं च गोवर्ज्यं
पशवस्तथा। हिरण्यवर्ज्यं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि। हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः। देवब्रा
ह्मणराज्ञां च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमं। त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दंडनि
यमस्तेनैव दर्शितः। साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दंडो मनीषिभिः। स एव दंडः स्तेयेपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमादिति
मृन्मयेषु मणिकमल्लिकादिषु गोव्यतिरिक्तेषु च महिषमेषादिपशुषु ब्राह्मणसंबंधिषु च कनकधा
न्यादिषु तारतम्यभावोस्तीत्युच्चावचदंडविशेषकांक्षायां मूल्याद्यनुसारेण दंडः कल्पनीयः। तत्र च दंड
कर्मणि दंडकल्पनायां तद्धेतुभूतं देशकालवयःशक्तिः सम्यक् चिंतनीयं। एतच्च जातिद्रव्यपरिमाण
परिग्रहादीनामुपलक्षणं। तथाह्यष्टापद्यं स्तेयकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्णं विदु
षोतिक्रमे दंडभूयस्त्वमिति। अयमर्थः। किल्बिषशब्देनात्र दंडो लक्ष्यते। यस्मिन्नपहारे यो दंड उक्तः स

चेद्विदुषः कृते अपहारेष्टगुण आपादनीयः। इतरेषां पुनः विट्क्षत्रियब्राह्मणानां विदुषां स्तेये द्विगुणो
त्तराणि किल्बिषाणि षोडशद्वात्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा दंडा आपादनीयाः। यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृके
पहारे दंडभूयस्त्वं मनुनाप्ययमेवार्थो दर्शितः। अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं। षोडशैव
तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु। ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्। द्विगुणा वा चतुःषष्टि
स्तद्दोषगुणवेदन इति। तथा परिमाणकृतमपि दंडगुरुत्वं दृश्यते। यथा मनुः। धान्यं दशभ्यः कुंभे
भ्यो हरतोभ्यधिके वधः। शेषेप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति। विंशतिद्रोणकः कुंभः।
दर्शक्रियमाणस्वामिगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालापेक्षया वा ताडनांगछेदनवधरूपा दं
डा योज्याः। तथा संख्याविशेषादपि दंडविशेषो रत्नादिषु। सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वास
सां। रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः। पंचाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते। शेषेप्येका
दशगुणं मूल्याद्दंडं प्रकल्पयेदिति। तथा द्रव्यविशेषादपि। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशे
षतः। रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति। अकुलीनानां तु दंडांतरं। पुरुषं हरतो दंडः प्रोक्त उ

मि॰ व्यव॰ न्नमसाहसः । अपराधेन सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वध इति । क्षुद्रद्रव्याणां तु माषान्मूल्यानां मूल्याच्च
२ पंचगुणो दंडः । काष्ठभांडतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च वेणुवैणवभांडानां तथास्नायुत्वचर्म्मणां ।
शाकार्द्रमार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः पक्वान्नानां कृता
न्नानां मद्यानां मद्यामिषस्य च । सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पंचगुणो दम । इति नारदस्मरणात् । यः पुनः प्र
थमसाहसः क्षुद्रद्रव्येषु शतावरः पंचाशत्पर्यंतो सौ माषमूल्ये तदधिकमूल्ये च यथायोग्यं व्यवस्था
२४६ पनीयः । यस्तु नर्मानिवत्क्षुद्रद्रव्यगो चैनं तन्मूल्याद्विगुणो दम इति । तदल्पत्वादिविषयं । तथापराध
गुरुत्वादपि दंडगुरुत्वं । तथा संधिं छित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वंति तस्कराः । तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्ण
शूले निवेशयेदिति । एवं सर्वेषामानंत्यान्न प्रतिद्रव्यं चक्रमशः केःजातिपरिमाणादिभिः कारणैः
र्दंडगुरुलघुभावः कल्पनीयः । पथिकानां पुनरल्पापहारे न दंडः । यथाह मनुः । द्विजोध्वगः क्षी
णवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हति । तथा चणकव्रीहिगोधूम १५४
यवानां मुद्गमाषयोः अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः । तथैव सप्तमं भक्तं भक्तानि षड

नश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मण इति ॥ छ ॥ अचौरस्यापि चौरायकारिणो दंडमा
ह । भक्तावकाशाग्न्युदकमंत्रोपकरणव्ययान् । दत्वा चौरस्य वा हंतुर्जानतो दम उत्तमः । भक्तम
शनं । अवकाशो निवासस्थानं । अग्निश्चौरस्य शीतापनोदाद्यर्थः । उदकं तृषितस्य । मंत्रश्चौर्यप्रका
रोपदेशः । उपकरणं चौर्यसाधनं । व्ययोपहारार्थं देशांतरं गच्छतः पाथेयं । एतानि चौरस्य हंतुर्वा दु
ष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दंडः । चौरोपेक्षिणामपि दोषः । शक्ताश्च य उपेक्षं
ते तेपि तद्दोषभागिन इति नारदस्मरणात् ॥ छ ॥ किंच ॥ शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
उत्तमो वाधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे । परगात्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासीब्राह्मणगर्भव्यतिरेकेण
गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः । दासीगर्भनिपातने तु दासीगर्भविनाशकृद्दद्याद्द्विशतं दंडो निर्दि
ष्टः । ब्राह्मणगर्भे तु हत्या गर्भमविज्ञातमित्यत्र ब्रह्महत्यातिदेशं वक्ष्यति । पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमाप
णे शीलवृत्ताद्यपेक्षयोत्तमो वाधमो वा दंडो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥ छ ॥ अपि च ॥ विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव
पुरुषघ्नीमगर्भिणीं । सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् । विशेषेण प्रदुष्टां विप्रदुष्टां पुरुषघ्नी

मि॰ व्य॰
२

स्वगर्भपातनीचयाचगुरुरूपस्यहंत्रीसेव्रनांसेत्रीचएलागर्भरहिताःस्त्रीगलेशिलांबध्वाप्सुप्रवेशयेत्तन्य
थानप्रवते॥ ॥ किंच॥ विषाग्निदांपतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीं। विकर्णकरनासोष्ठीं कृत्वा गोभिः प्र
मापयेत्। अगर्भिणीमित्यनुवर्त्तनेयापरवधार्थमन्नपानादिषुविषंददातिऽयाचदाहार्थंग्रामा
दिष्वग्निंतथायाचनिजंपतिंगुरुंचपत्यानिमारयति। तांछिन्नकर्णनासोष्ठींकृत्वाअदांतैर्दुष्टब
लीवर्द्दैःप्रवाह्यमारयेत्। स्तेयप्रकरणेयदेतन्माहसिकस्यदंडविधानंतस्यासंगिकमितिमंतव्यं
॥ ॥ अविज्ञातकर्तृकेहननेहर्तृज्ञानोपायमाह। अविज्ञातहतस्याशुकलहंसुतबांधवाः
प्रष्टव्यायोषितश्चास्यपरपुंसिरताःपृथक्॥ अविज्ञातपुरुषेणघातितसंबंधिनःसुताःप्रत्या
सन्नाबांधवाःकेनास्यकलहोजातः। इतिकलहमाशुप्रष्टव्यास्तथामृतस्यसंबंधिन्योयोषितोया सं
श्चपरपुंसिरताव्यभिचारिण्यस्ताअपिप्रष्टव्याः॥ ॥ कथंप्रष्टव्याइत्याह॥ स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो
वाकेनवायंगतःसह। मृत्युदेशसमासन्नंपृछेद्वापिजनंशनैः। किमयंस्त्रीकामोद्रव्यकामोवृ १५५
त्तिकामोवातथाकस्यकिंसंबंधिन्यावास्त्रियामस्यरतिरासीत्कस्मिन्वाद्रव्येप्रीतिःकुतोवावृ

त्तिकामः। केनवासहदेशांतरंगतइतिनानाप्रकारंव्यभिचारिण्योयोषितःपृथक्पृथग्विश्वासपू
र्वकंप्रष्टव्यांतथामरणदेशनिकटवर्त्तिनोगोपालविकाद्यापिजनाविश्वासपूर्वकंप्रष्टव्याःनाना
प्रकारैःप्रश्नैर्हंतारंनिश्चित्यतदुचितोदंडोविधातव्यः॥ ॥ किंच॥ क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतख
लदाहकाः। राजपत्न्यभिगामीचदग्धव्यास्तुकटाग्निना। क्षेत्रंपक्वफलसस्योपेतंवेश्मगृहं। व
नमटवी। क्रीडावनंवा। ग्रामं। विवीतमुक्तलक्षणं। खलंवा। येदहंतियश्चराजपत्नीमभिगच्छति
तान्सर्वान्कटैर्वीरणमयैर्वेष्टयित्वादहेत्। क्षेत्रादेर्दाहकानांमारणदंडप्रसंगाद्दंडाभिधानं॥ ॥
॥इतिस्तेयप्रकरणं॥ ॥ ※॥ स्त्रीसंग्रहणाख्यंविवादपदंव्याख्यायते। प्रथमसाहसादिदंडप्राप्त्य
र्थंतेषांतत्स्वरूपंव्यासेनविवृतं। त्रिविधंतत्समाख्यातंप्रथमंसाहसंस्मृतं। प्रेषणंगंधमाल्यानांभूष
णवाससां। प्रलोभनंचान्नपानैर्मध्यमंसमुदाहृतं। सहासनंविविक्तेतुपरस्परमपाश्रयः। केशा
केशिग्रहश्चैवसम्यक्संग्रहणंस्मृतं। स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावःसंग्रहणंसंग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्क
र्तुर्दंडविधानस्यतत्ज्ञानोपायंतावदाह। पुमान्संग्रहणेग्राह्यःकेशाकेशिपरस्त्रिया। सद्योवा।
नध्यामोत्तमं। अदेशकालभाषाभिर्निर्जनेचपरस्त्रियाः। कटाक्षावेक्षणंहास्यंप्रथमं ×४

कामकेलिविशेषैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा। संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिंगैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः
। परस्परस्य केशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि तत्र तेनेदमिति सरूपइति बहुव्रीहौ सतीचक-
र्मव्यतिहारइति समासांत इच्प्रत्ययः। अव्ययं चाव्ययीभावादिति विभक्तिः। तथा चायमर्थः। परस्नार्य-
या सह केशाकेशिक्रीडनेन। नित्यैः करजदशनादिकृतव्रणैः रागकृतैर्लिंगैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्या
वा ज्ञात्वा संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः। परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्यक्तदासार्थं ॥ किंच ॥ नीवीस्तन-
प्रावरणसक्थिकेशावमर्शनं। अदेशकालसंभाषं सहैकस्थानमेव च। यः पुनः परदारपरिधानग्रंथिवि-
देशकुचप्रावरणजघनमूर्धरुहादिस्पर्शने साभिलाष इवाचरति। तथा अदेशे निर्जनेऽकाले ता संकी-
र्णे बांधकाराकुले संलापनं करोति। परनार्या वा सहैकमंचकादौ रिरंसया च तिष्ठते। सोपि संग्रहणे प्र-
वृत्तो ग्राह्यः। तच्चेदं वाक्यमानदोषपुरुषविषयमितरस्य तु न दोषः। यथाह मनुः। यस्त्वनाक्षारितः पू-
र्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात्किंचिन्नहि तस्य व्यतिक्रम इति। यः परस्त्रियाः स्पृष्टः क्षमते-
ऽसावपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तं। स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रह-

णं स्मृतमिति। यश्च मयेयं विदग्धाऽसकृद्रमितेति चरिते तिश्लाघया तुष्ठं गच्छन् समक्षं ख्यापयत्यसा-
वपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तं। दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत्। पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च सं-
ग्रहणं स्मृतमिति ॥ छ ॥ प्रतिषिद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दंडमाह ॥ स्त्री निषेधे शतं
दद्यात् द्विशतं तु दमं पुमान्। प्रतिषेधे तयोर्दंडो यथा संग्रहणे तथा। प्रतिषिध्यत इति प्रतिषेधः पि-
त्रपित्रादिभिर्निषिद्धे सह संभाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्त्तमाना स्त्री शतपणं दंडं दद्यात्। पुरुषः पुनरे-
वं निषिद्धे प्रवर्त्तमानो द्विशतं दद्यात् ॥ द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्त्तमानयोः संग्रहणे संभोगे
वर्णानुसारेण यो दंडो वक्ष्यते स एव विज्ञेयः। एतच्च चारणादिनार्या व्यतिरेकेण प्रेक्षारणदारेषु वि-
धिर्न स्मोपदीविषु। सकुर्वंति हि ते नारी निगूढाश्चारयंति चेति मनुस्मरणात् ॥ छ ॥ तमिदानीं संग्रहणे
दंडमाह। सजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ये च मध्यमः। प्रतिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनं। चतु-
र्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदाराभिगमे साशीतिपणसहस्रं दंडनीयः। यदा चा-
नुलोम्येन हीनवर्णस्त्रियमुत्कृष्टः समभिगच्छति तदा मध्यसाहसं दंडनीयः। यदा पुनः सवर्णाम

गुप्तामातुलोम्येनगुप्तावाव्रजतिति। तदाननवैविशेषयन्नाह। सहस्रंब्राह्मणोदंड्योगुप्तांविप्रांबलाद्व्रजन्
शतानिपंचदंड्यःस्यादिछंत्यासहसंगतः। सहस्रंब्राह्मणोदंडदाप्योगुप्तेतेनेव्रजन्। शूद्रायांक्षत्रिय
विशोःसहस्रंतुभवेद्दमइति। एतच्चगुप्तस्त्रविनार्याद्दियतिरेकेणद्रष्टव्यं। मातामातृष्वसास्वश्रूम
तुलानीपितृष्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्री। भगिनीतत्सखीस्नुषा। दुहिताचार्यभार्याचसगोत्राशरण
गता। राज्ञीप्रव्रजिताधात्रीसाध्वीवर्णोत्तमाचया। आसामन्यतमांगछन्गुरुतल्पगउच्यते। शिश्नस्योत्क
र्त्तनात्तत्रनान्योदंडोविधीयतइतिनारदस्मरणात्। प्रतिलोम्येत्कृष्टवर्णस्त्रीगमनेक्षत्रियादेःपुरुष
स्यवधः। एतच्चगुप्ताविषय। अन्यत्रतुधनदंडः। उभावपितावेवब्राह्मण्यागुप्तयासह। विप्लुतौशू
द्रवद्दंड्यौदग्धव्यौवाकटाग्निना। ब्राह्मणीयद्यगुप्तांतुगछेतांवैश्यपार्थिवौ। वैश्यंपंचशतंकुर्यात्क्ष
त्रियंतुसहस्रिणमिति। मनुस्मरणात्। शूद्रस्यतुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णस्त्रियंव्रजतोलिंगछेदसर्वस्वा
पहारौ। गुप्तांतुव्रजतस्तस्यवधसर्वस्वापहारावितितेवोक्तं। शूद्रोगुप्तमगुप्तंवाद्वैजातंवर्णमावसन्। १५७
अगुप्तमंगसर्वस्वैर्गुप्तंसर्वेणहीयतइति। नार्यापुनर्हीनवर्णव्रजंत्याकर्णयोरादिग्रहणात्नासा

देश्यकर्त्तनं। आनुलोम्येनवासवर्णंव्रजंत्यादंडाकल्प्यः। अयंचवधादिदंडोराज्ञस्तस्यैवपातुनाधि
कारात्क्षत्रियजातिमात्रस्यब्राह्मणः परीक्षार्थमपिशस्त्रंनाददीतेतिशस्त्रग्रहणनिषेधात्। यदानुराज्ञोनि
वेदनेकालविलंबनेचकार्यातिपाताशंकातदास्वयमेवजारादीन्हन्यात्। शस्त्रंद्विजातिभिर्ग्राह्यं
धर्मोयत्रोपरुध्यते। तथाततायिवधेदोषोहंतुर्नभवतिकश्चन। प्रकाशंवाप्रकाशंवामन्युस्तंमन्युमृछतीति
शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च। तथाक्षत्रियावैश्ययोरन्योन्यस्याभिगमनेयथाक्रमंसहस्रपंचशत
पणात्मकौदंडौवेदितव्यौ। तदाहमनुः। वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुप्तांवैश्यांवाक्षत्रियोव्रजेत्। योब्राह्मण्या
मगुप्तायांतावुभौदंडमर्हतइति।।२८६।। परदारप्रसंगात्कन्यायामपिदंडमाह। अलंकृतांहरन्कन्या
मुत्तमंत्वन्यथाधमं। दंडंदद्यात्सवर्णासुप्रातिलोम्येवधःस्मृतः। विवाहाभिमुखीमलंकृतांसवर्णां
कन्यांपहरन्नुत्तमसाहसंदंडनीयः। तद्वनभिमुखींसवर्णांहरन्प्रथमंसाहसं। उत्कृष्टवर्णांकन्यामप
हरतः पुनःक्षत्रियादेर्वधएव। दंडविधानाच्चापहर्त्तैसकाशाद्धित्यान्यस्मैदेयेतिगम्यते।।२८७।। आ
नुलोम्यापहरणेदंडमाह। सकामास्वनुलोमासुनदोषस्त्वन्यथाधमः। यद्दिसानुरागांहीनवर्णांक

मि॰व्यव॰ २ न्यामपहरति तदा दोषाभावान्न दंडः। अन्यथा त्वनिच्छंतीमपहरतः प्रथमसाहसो दंडः॥ ब ॥ कन्याध
र्षणे दंडमाह। दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा। अनुलोमास्वित्यनुवर्त्तते यद्यकामां कन्यां ब
लात्कारेण नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करश्छेत्तव्यः। यदा पुनस्तामेवांगुलिप्रक्षेपेण योनि
क्षतं कुर्वन् दूषयति तदामत्केकषट्शतसहितोऽगुलिछेदः। अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण
मानवः। तस्याशु कर्त्ये अंगुल्यौ दंडं चार्हति षट्शतमिति। यदा पुनः सानुरागां पूर्ववद्दूषयति तदा
पि तेनैव विशेष उक्तः। सकामां दूषयन्कन्यायंगुलीछेदमर्हतो द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृ
त्तय इति। यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति विदग्धा वा तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः। कन्यैव कन्यायाः कु
र्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः। या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौंड्यमर्हति। अंगुल्योरेव वा छेदं खरे
णोद्वहनं तथेति। कन्यां कुर्यादिति कन्यायोनिक्षतवतीं कुर्यादित्यर्थः। यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां
कन्यादूषनमर्थे विशेषात् सानुरागामकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः। उत्तमां सेवमा १५८
नस्तु जघन्यो वधमर्हतीति मनुस्मरणात्। यदा सवर्णां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं

तत्पित्रे दद्याद्यदीच्छति। पिता शुल्कमनिच्छति दंडरूपेण तदेव राज्ञे दद्यात्। सवर्णामकामां तु गच्छतो
वध एव। यथाह मनुः। शुल्कं दद्यात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि। योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधम
र्हति। सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नर इति। ॥ ठ ॥ किंच। शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसि
ते। पशून्गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गां च मध्यमं। स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावम्नपते तस्या यदि कश्चि
दविद्यमानानेवापस्मारराजयक्ष्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टमैथुनत्वादिदोषान्प्रकाशयन्नकन्येति दूष
यत्यासौ शतं दाप्यः। मिथ्याभिशंसने पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्विशतं दापनीयः। गोव्यति
रिक्तपशुगमने शतं दाप्यः। यः पुनर्हीनां स्त्रीमन्त्यावसायिनीमविशेषात्सकामामकामां गां वाभिगच्छेद
सौ मध्यमं साहसं दंडनीयः॥ ठ ॥ साधारणस्त्रीगमने दंडमाह। अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथै
व च। गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमं। गच्छन्नित्यनुवर्त्तते। उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्य
स्ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिभक्तदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषांतरोपभोगतो निरुद्धा अ
वरुद्धाः पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्या यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा न वेश्यास्तदा तासु तथा च।

ब्राह्मादेश्यास्वैरिणीनामविसाधारणस्त्रीणांभुजिष्याणांग्रहणं। तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया ग
म्यास्वपि गछतः पंचाशत्पणो दंडनीयः परपरिग्रहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात्। एतच्च स्पष्टमुक्तं ना
रदेन। स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च याः गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः। आ
स्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्। गम्यास्वपि हि नोपेयात्ताः यतः परपरिग्रहाः इति। निष्कासिनी
स्वाम्यनवरुद्धा दासी। ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तं। न हि जातितः शा
स्त्रतो वा काश्चन लोके साधारणाः स्त्रियः प्रतिपद्यंते। तथा हि स्वैरिण्यो दास्यश्च तावत्सर्वस्त्रिय एव। स्वै
रिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः। श्रयेत्। वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः इति स्मरणात्॥
न च वर्णस्त्रीणां पर्यायेण विवाहिता अनतिक्रांते वा पुरुषांतरोपभोगो घटते। दुःशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिव
र्जितः। परिचर्याः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः। कामतः रूपयोद्वंद्वं पुष्पमूलफलैः शुभैः। न तु नामापि
गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य चेति निषेधस्मरणात्। नापि कन्यावस्थायां साधारणत्वं। पित्रादिपरिरक्षिता
याः कन्याया दानोपदेशात्। दातृनाचे पितृ तथा विधायाए वस्वयंवरोपदेशात्। न च दासीभावात् स्वधर्माधि १५९

कास्यकृतिः। पारतंत्र्यं हि दास्यं न स्वधर्मपरित्यागः। नापि वेश्या साधारणी। वर्णानुलोमक्रमव्यतिरेकेण गम्य
जात्यंतरासंभवात्। तदंततः पातित्यं च सर्ववर्णवेश्यागमनत्वं। प्रतिलोमजा चेत्तु नाम सा अनंतरागम्य च मतः पुरु
षांतरोपभोगे योग्यत्वं सत्यमेवं। किं तत्र स्वैरिण्याद्युपभोगे पित्रादिरक्षकराजदंडभयादिदृष्टदोषा
भावात्कम्यत्वं वाचोयुक्तिः। दंडाभावश्चावरुद्धासु दासीष्विति नियतपुरुषपरिग्रहोपाधिको दंडवि
धानात्। उपाधिरहितास्वर्थात्कम्यते। स्वैरिण्याद्यानां पुनर्दंडाभावो विधानाभावात्। कन्यानां तु नीमुक्त
एव न किंचिदपि दापयेदिति लिंगदर्शनाच्चावगम्यते। प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां ग
त्रीणां च विशेषाद्भवत्येव। यत्पुनर्वेश्यानां जात्यंतरासंभवेन वर्णतः पातित्यमनुमानादुक्तं। वेश्या वर्णा
नुलोम्याद्यंतः पातिन्यो मनुष्यजात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवदिति तच्चोक्तं दंडगोलकादिभिरतैः। कां तिक
त्वात्। अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पन्ना पुरुषसं
योगरहिताविवेश्येति। ब्राह्मण्यादिवल्लोके प्रसिद्धवज्जाराभिपगनीया। न च निर्मूलेयं प्रसिद्धिः स्मर्यते हि
स्कंदपुराणे। पंचचूडा नाम काश्चनाप्सरसस्तत्संततिर्वेश्याख्या पंचमी जातिरिति। अतस्तासां निय

तत्पुरुषपरिणयनविधिविधुरतया समानोऽरूढत्वात्पुरुषाभिगमनेन दृष्टदोषेणापि दंडस्तासु चान
वरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दंडस्तथाप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव। स्वदारनियतः। सदेति नियमात्
पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयत इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवद्यं। ब। अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्य
ता नेन स्वैरिण्यादिस्तु भुजिष्याभिगमने दंडं विदधता स्वभुजिष्यासु दंडो नास्तीत्यर्थादुक्तं तस्यापवादमाह॥
प्रसह्य दास्यभिगमे दंडो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्। पुरुषसंभो
गङ्गीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु भुजिष्यादानविरहेण प्रसह्य बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दंडः
यदि बह्वव एकामनिच्छंतीं बलात्कारेणाभिगच्छंति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणपूरितमितं दंडं दंडनी
याः। यदा पुनस्तदिच्छया भाटिं दत्वा पश्चादनिच्छंतीमपि बलाद्भुंजंति तदा तेषामदोषः। यदि त्वाध्या
यभिचवस्त [illegible] स्यानस्यात्। व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा। आमं
त्रिता चेन्नागच्छेददंड्या वडवा स्मृतेति नारदवचनात्॥ब॥ गृहीतवेतना वेश्या नेच्छंती द्विगुणमाव १६०
हेत्। अगृहीते समं दाप्या पुमानप्येवमेव च। यदा तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्वकार्थपतिं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगु

णं दद्यात्। तथा शुल्कं दत्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्थस्य पुंसः। शुल्कदानेरेव शुल्कं गृहीत्वापण्यस्त्री
नेच्छंती द्विगुणं वहेत्। अतिथत्तदत्तशुल्कोऽपि शुल्काहानीमवाप्नुयादिति तेनैवोक्तं। तथान्योऽपि वि
शेषस्तेनैवोक्तः। अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान्स्त्रियं। अक्रमेण च संगच्छन् घातदंतनखा
दिभिः। अयोनौ चाभिगच्छेद्यो बहूंश्चापि वासयेत्। शुल्कमष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु। वे
श्याप्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः। तत्प्रसूतेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति॥ठ॥ किं॥
च। अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः। चतुर्विंशतिको दंडस्तथा प्रव्रजितागमे। यस्तु स्वयोषा
मुखादावभिगच्छति। पुरुषं वाभिमुखं वा मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति सो चतुर्विंशतिपणान्दंड
नीय॥ब॥ किंच॥ अंत्याभिगमने त्वंक्यः कबंधेन प्रवासयेत्। शूद्रस्तथांत्य एव स्यादंत्यस्यार्यागमे
वधः। अंत्याश्चांडालीतागमने त्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान्। सहस्रं त्वंत्यस्त्रियमिति मनुव
चनात्। पणसहस्रं दंडयित्वा कबंधेन कुत्सितबंधेन भगाकारेणांकयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्
प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दंडनमेव शूद्रः। पुनश्चांडाल्यभिगमे च एव चांडालएव भवति। अंत्यज

स्य पुनरक्रोडाजादेरुक्तइह ज्ञातिस्त्र्यभिगमने वधः ॥ ७ ॥ इति स्त्रीसंग्रहणप्रकरणं ॥ ७ ॥ ५ ॥ व्यवहारप्रक
रणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विहितं तत्र नारदः । विवाहादिविधिः स्त्रीणां य
त्र पुंसां च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यत इति । मनुरप्याह । अस्वतंत्राः स्त्रियः कार्याः पु
रुषैः स्वैर्दिवानिशं । विषयेषु च सज्जंत्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे । इत्यादि । यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परम
र्थिप्रत्यर्थित्वान्नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णपरंपरया वा विदिते । तयोः परस्प
राभिचारे दंडादिना दंपती निजधर्ममार्गे राज्ञा स्थापनीयौ इतरथा दोषभाग्भवतीति व्यवहारप्रकरणे
राजधर्ममध्येऽस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवादप्रकरणं एवं सप्तपंचप्रतिपादितमि
त योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तं सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तल्लक्षणं च कथितं नारदे
न । प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं यथा । पुरप्रदानं भेदं च
प्रकृतीनां तथैव च । पाषंडिनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्ययाः । पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । १६१
प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा । न दृष्टं यच्च पूर्वेषु

सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकमिति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लंघनतदाज्ञाकरणादिवि
षयास्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेतमार्गे वर्त्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यव
हारनिर्णयं कुर्यात् । एवं च वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्यर्थादुदितं भवति । तत्रा
पराधविशेषेण दंडमाह । ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनं । पारदारिकचौरं वा मुंचतो दंड उ
त्तमः । राजदत्तस्य भूमेर्निबंधस्य वा परिमाणादूनत्वमाधिक्यं वाऽप्रकाशयन् राजशासनं यो लिखति य
श्च पारदारिकं चौरं गृहीत्वा राज्ञेऽनर्प्य चामुंचति तावुत्तमसाहसं दंडनीयौ ॥ ७ ॥ प्रसंगान्नृपा
श्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दंडमाह । अभक्षेण द्विजं दूष्यो दंड्य उत्तमसाहसं । मध्यमं क्ष
त्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धिकं । मूत्रपुरीषादिनाऽभक्ष्येण ब्राह्मणं दूषयन्नन्नपानादिमिश्रणेन
स्वरूपेण वा दूषयिता स्वादयिता उत्तमसाहसं दंड्यो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयिता मध्यमं । वैश्यं दूष
यिता प्रथमं शूद्रं दूषयिता प्रथमसाहसस्यार्द्धं दंड्यो भवतीति संबंधः । लशुनाद्यभक्ष्यदूषणे तु दोष
तारतम्याद्दंडतारतम्यमूहनीयं ॥ ७ ॥ किं च ॥ कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । अंगहीनस्तु क

र्ध्यो द्यमध्यो न मसाहसं । रसवेधयापादितवर्णोत्कर्षैः कृतैः स्वर्णैर्व्यवहारशीलोयः । स्वर्णकारादिर्यश्च
चिमांसस्य कृत्रिमांससस्पृश्यादिसंबंधस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चशब्दात्कूटरजतादिव्यवहा
रिणश्च ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरच्छेदिभिरंगैर्हीनाः कार्याः । चशब्दादंगछेदनसमुच्चितमुत्तमसाहसं
दंडदाप्यः । यत्पुनर्मनुनोक्तं । सर्वकंटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवः
वशः । क्षुरैरिति तद्देवब्राह्मणस्वर्णविषयं ॥ छ ॥ विषयविशेषे दंडाभावमाह । चतुष्पाद्कृतो दोषो नापेही
ति प्रजल्पतः । काष्ठलोष्टेषुपाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा । चतुष्पादैर्गोगजादिभिः कृतो यो दोषो मनुष्यम
रणादिरूपो सो गवादिस्वामिनो न भवत्यपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्घोषमाणस्य । तथा उत्कटलोष्टसायक
पाषाणोत्क्षेपणे न बाहुना युग्येन च युगवहताश्वादिना हृतोयः कृतो दोषः सोपि काष्ठादीन्प्रा
स्यतो न भवत्यपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठोत्क्षेपणेन हि सायां दोषाभावकथनं दंडाभावप्रतिपाद
नार्थं प्रायश्चित्तं पुनर्बुद्धिपूर्वकरणनिमित्तमस्त्येव । काष्ठादिग्रहणं च शक्तिलोमरादेरुपलक्षणार्थं
॥ छ ॥ किंच । छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना । पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक् । नसि

नवारज्जुर्नस्या छिन्ना शकटयुक्तबलीवर्दनस्यारज्जुर्यस्मिन्याने तत् छिन्नस्यं शकटादि तेन । तथा भ
ग्नयुगेन आदिग्रहणाद्भग्नाक्षचक्रादिना च यानेन पश्चात्पृष्ठतोपसरता च शब्दात्तिर्यगपगच्छता प्रतिमुखं
वा गच्छता च मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राजको वा दोषभाङ्न भवति । अनन्तरयत्नेऽजनितत्वाद्धिंसनस्य । तथा
च मनुः । छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च । यानस्याछेदने
चैव यंत्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रंदे वाप्यपैहीति न दंडं मनुरब्रवीदिति ॥ छ ॥ उपेक्षायां स्वामिनो दं
डमाह । शक्तोप्यमोक्षयन्स्वामी दंष्ट्रिणां शृंगिणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं तथा । अ
प्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिशृंगिगजादिभिर्वध्यमानं समर्थोऽपि स्वामी यद्यमोक्षयन्नुपेक्षेत तदाकुशल
प्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दंडं दद्यात् । यदा प्राजक एव दंड्यो न स्वामी । यथाह मनुः । प्राज
कश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दंडमर्हतीति । प्राजकोयंता आप्तोऽनियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दंडविशेषः कल्प
नीयः । यथाह मनुः । मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गोगजोष्ट्रहयादि
षु । क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः । पंचाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्दभाजाविका
उमाशितोहमिति विक्रुष्टेपि न मोक्षयति तदा द्विगुणं यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकं प्रेरयति तदा ४

नां तु दंडः स्यात्पंच माषकः । माषकस्तु भवेद्दंडः श्वपाकस्य निपातने इति ॥ ३ ॥ किंच । जारं चौरेत्यभिवद
न्दाप्यः पंचशतं दमं । उपजीव्य धनं मुंचंस्तदेवाष्टगुणीकृतं । स्ववंशकलंकभयाज्जारं पारदारिकं चौर
इत्यभिवदन्पंचशतं पणान्वा पंचशतानि यस्मिन्दमे स तथोक्तः दमं दाप्यः । यः पुनर्जारं हस्ताद्धनमुप
जीव्य उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुंचत्यसौ यावद्गृहीतं तावदष्टगुणीकृतं दंडं दाप्यः ॥ ३ ॥ किंच । राज्ञोऽनि
ष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारकं । तन्मंत्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् । राज्ञोऽनिष्टस्यानभिम
तस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेण वक्तारं तस्यैव राज्ञ आक्रोशकरणं निंदाकारणशीलं तदीय
स्य च मंत्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धिहेतोः परराष्ट्रपरिक्षयकरस्य वा भेत्तारममित्रकर्णोपजपं तस्य जिह्वामु
त्कृत्य स्वराष्ट्रान्निष्कासयेत् । कोशापहरणे तु पुनर्वध एव । राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्
घातयेद्विविधैर्दंडैररीणां चोपजापकानिति मनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहाराऽङ्गच्छेदवधरूपैरित्य
र्थः । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तन्नापहर्तव्यं । चौर्योपकरणं विना । यथाह नारदः । आयु १६२
धान्यायुधीयानां वस्त्रादीन्वाद्यजीविनां । वेश्यास्त्रीणामलंकारान्वाद्यतोद्यादि तद्विदां । यच्च यस्योप

स्ताडयितुस्तथा । राजयानासनारोढुर्दंडो मध्यमसाहसः । म्लानशरीरसंबंधिनो वस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुर्गुरो ४

पकरणं येन जीवंति कारुकाः । सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हतीति । ब्राह्मणस्य पुनर्न शारीरो
ब्राह्मणो दंड इति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुंडनादिकं कर्तव्यं । ब्राह्मणस्य वधो मौंड्यं पुरान्निर्वासनं
कने । ललाटे चाभिशस्तांकः प्रयाणं गर्दभेन चेति मनुस्मरणात् ॥ ३ ॥ किंच । मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गु
रोः पित्राचार्यादेस्ताडयितुस्तथा राज्ञानुमतिं विना तद्यानं राज्ञोऽश्वादि आसनं सिंहासनाद्यारोहित
स्योत्तमसाहसो दंडः ॥ ३ ॥ किंच । ये नेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा । विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीव
तोऽष्टशतो दमः । यः कोषादिना परस्य नेत्रद्वयं भिनत्ति ये च व्यङ्गोनिः शास्त्रविधुरद्विहितं सुव्यक्ति
को राज्ञो द्विष्टमनिष्टं संवत्सरांते तव राज्यक्षतिर्न चिरादित्यादिरूपमादेशं करोति । तथा यः शूद्रो जे
ऽनार्थयज्ञोपवीतादि ब्राह्मणलिंगानि धारयति तेषामष्टशतो दमः । अष्टौ पणशतानि यस्मिन्दमे
स तथोक्तः । शूद्रेणोपनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्रेखा
लिखेदिति स्मर्यते रोक्तं द्रष्टव्यं । इत्यर्थे तु ब्राह्मणलिंगधारिणो वध एव । द्विजातिलिंगिनः शूद्रान्
घातयेदिति स्मरणात् ॥ ३ ॥ रागलोभादिनान्यथा व्यवहारदर्शने दंडमाह । दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यव

हारान्रूपेण तु । सभ्याः सजयिनो दंड्या विवादाद्द्विगुणं दमं । उद्दिष्टान् स्वयमाचारधर्माद्धर्मोत्तरं धनेन रा
गलोभादिभिः सभ्याधिकारितत्वेन राज्ञा कृमानव्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पू
र्वसभ्याः जयिसहिताः प्रत्येकं विवादे यो दमः पराजितस्य तं द्विगुणं दाप्याः । अत्र प्राप्तजयेन दंडविधि
परत्वाद्वचनस्य रागलोभादिव्यतिरिक्तलोकेनापि अन्यकृत्यं । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुष्टा
ता तदा साक्षिण एव दंड्या न जयी नापि सभ्याः । यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुष्टत्वं तदा सर्व ए
व राजसहिताः सभ्यादयो दंडनीयाः । पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभासदः स
र्वान्पादो राजानमृच्छतीति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरं न पुनरेकैकस्य
वधापापूर्वस्य विभागाय यथोक्तं । कर्तृसमवायिफलजननसमर्थस्याववादपूर्वस्य ॥ ५ ॥ न्यायतो निर्णी
तव्यवहारस्य प्रत्यावर्तयितुर्दंडमाह । यो मन्येताजितोस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जि
त्वा दापयेद्द्विगुणं दमं । यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोप्यर्थित्वान्नाहं पराजितोस्मीति मन्यते । तमायान्तं कूट १६४
लेख्यादिकं धन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधितिष्ठंतं धर्मेण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणं दंडं दापयेत् । नार

देनाष्टकं तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दंडमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरे
दिति । तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुशिष्टं दंडं अनुशिष्टमुक्तदंडं दंडपर्यन्तं नीतमित्यर्थः । तत्
यत्पुनर्मनुवचनं । तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन विद्यते । कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तन्याज्ञो निवर्त्ये
दिति । तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्याधर्मतो दृष्टत्वाशंकायां पुनर्द्विगुणदंडप्रतिज्ञा
पूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत् पुनर्धर्मतो दृष्टत्वनिश्चये पि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तनीयः । इत्येवं परं यत्पु
नर्दृष्टांतरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्मपथि स्थापनीयं । न्यायापेतं य
दन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं तन्न वेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेदिति स्मरणात् ॥ ८ ॥ अन्याय
गृहीतदंडस्य गतिमाह ॥ राज्ञाऽन्यायेन यो दंडो गृहीतो वरुणाय तं । निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद्गु
णीकृतं । अन्यायेन यो दंडो राज्ञा लोभादिना गृहीतस्तं त्रिंशद्गुणीकृतं वरुणायेदमिति संकल्प्य
ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यस्माद्दंडरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मिन्प्रतिदेयमितरथा
प्रहारदोषप्रसंगात् । अन्यायदंडग्रहणपूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावात् ॥ ५ ॥ ॥ इति श्री मा

मि० व्य० २

स्य नाम्न भट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ ऋजुमिता
क्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ द्वितीयोध्यायः समाप्तः ॥ छ ॥ छ ॥ शुभंभवतु ॥ ❋ ॥ अस्मिन्न
ध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते ॥ आद्यं व्यवहारमातृकाप्रकरणं ॥ १ भुक्तिलक्षणं ॥ २ ऋणादा
नं ॥ ३ निक्षेपप्रकरणं ॥ ४ साक्षिलक्षणं ॥ ५ लेख्यलक्षणं ॥ ६ दिव्यस्वरूपकथनं ॥ ७ दायविभागः ॥
८ सीमाविवादः ॥ ९ स्वामिपालविवादः ॥ १० स्वामिविक्रयः ॥ ११ दत्ताप्रदानिकं ॥ १२ क्रीतानुशयः
॥ १३ अभ्युपेत्याशुश्रूषा ॥ १४ संविद्व्यतिक्रमः ॥ १५ वेतनादानं ॥ १६ द्यूतसमाह्वयाख्यं ॥ १७ वाक्पा
रुष्यं ॥ १८ दंडपारुष्यं ॥ १९ साहसं ॥ २० विक्रयासंप्रदानं ॥ २१ संभूयसमुत्थानं ॥ २२ स्तेयप्रक
रणं ॥ २३ स्त्रीसंग्रहणं ॥ २४ प्रकीर्णकमिति चतुर्विंशतिप्रकरणानि ॥ छ ॥ उत्तमोपदेशोयं ।
शिष्यस्य कृतिरात्मनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥ इति याज्ञवल्क्यमुनि
शास्त्रगतव्यवहारिकाविवृतिर्विहिता ऋजुसमिताक्षरपदग्रथना मनुरामनारविवृ
तार्थवती ॥ गंभीरशक्तिः प्रसन्नानिर्व्याघ्रितान्मामिताक्षरा । अनल्पार्थानिरल्पानिर्विवृतिर्वि १६५

मिताक्षरा व्यवहाराध्यायः संपूर्ण २

दितामया ॥ छ ॥ ❋ ॥ इति याज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगताविवृतिर्नकस्य विदिता विदुषः प्रमिता
क्षरापि विशुद्धार्थवती परिषिंचति श्रवणयोरमृतं ॥ छ ॥ श्रीरस्तु ॥ ❋ ॥ मंगलं भूयात् ॥ ॥ स्व
स्तिश्री संवत १८६७ वर्षे आषाढमासे कृष्णपक्षे द्वादसीतिथौ शनिदिने लिखितं ॥ कल्याण

१६६

